
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2009 №3

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H. Mustafayev M.H.3
Psixoloji tədqiqatlarda mədəniyyət anlayışının tədqiqi

Алиева Ф.И......15
Художественное восприятие и индивидуальное
развитие личности

Nəsrullayeva Z.N.26
Ailədaxili münasibətlərdə münaqişənin səbəbləri və
onun aradan qaldırılması yolları

İsayeva Z.M......38
Yaradıcılıq və fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi

İsgəndərova S.N.53
Motivasiya sahəsinin idarə olunmasının psixoloji xüsusiyyətləri

Балабекова И.Ш......60
Как человек выражает свои чувства через дружбу и любовь

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Vəliyeva Y.Ə., Əhmədova E.Ə.67
Aqressiv davranışın tədqiqi istiqamətləri

Sadıqova Z.İ.75
Psixi sağlamlıq cəmiyyətin funksionallığını şərtləndirən
amil kimi

Mirzəyev R.N.82
Şəxsiyyətlərarası konfliktlərin yaş xüsusiyyətləri

Bayramov İ.M.	91
Etnoseparatist şüur və qloballaşmanın ona təsiri	
Paknəzər C.T.	98
İnternet tarixi və onun sosial-psixoloji problemləri	
Ali Ayan	106
İntihar şərtləndirən amillər və onların psixoloji səciyyəsi	
Umudova H.A.	116
Yeniyyətə və valideyn münasibətləri	

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H. Bəylərov E.B.	125
İstedadlı uşaqlar üçün əlverişli olan təlim formaları	
Xankişiyeva Ş.İ.	131
Yeniyyətlərin idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və onun təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınması	
İsayeva A. M.	140
Məktəb pedaqoji kollektivində psixoloji iqliminin formalaşması məsələlərinin tətbiqi	

KLİNİK PSIXOLOGİYA

Yusifova N.Y.	149
Hemofiliyalı xəstələrin psixi həyatının və idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətləri	
Агаева Э.	165
Психологический портрет женщин с онкологическим заболеванием молочной железы	
Məhərrəmov Y.T.	175
Musiqi psixoterapiyası psixoloji sağlamlığa təsir vasitəsi kimi	
Pəşmfüruş Jalə Hüseyn	180
Psixologiyada məsləhət xidməti və narkomanlarla işdə onun əhəmiyyəti	
Əsədova N.R.	195
İnsanların fərdi-tipoloji xüsusiyyətləri və onların psixosomatik xəstəliklərlə əlaqəsi	

PSIXOLOJİ TƏDQIQATLARDA MƏDƏNİYYƏT ANLAYIŞININ TƏHLİLİ

Əliyev B.H.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof.

Mustafayev M.H.

psixol.e.n., elmi işçi

Mədəniyyət fenomeni konkret tarixi inkişaf kəsb edən mənəvi sərvətlər sistemi, cəmiyyətin mənəvi potensialı, insanların yaradıcılıq prosesi və insanlar arasında müəyyən münasibətlərin ifadəsi kimi təqdim edilir. Mədəniyyət fenomenin məzmununa nəzər saldıqda onun strukturunda psixoloji komponentlərin üstünlük təşkil etdiyi şübhə doğurmur. Mədəniyyətin öyrənilməsinə həsr olunmuş müxtəlif yönümlü tədqiqatlarda mədəniyyət fəlsəfi, sosioloji və kulturoloji istiqamətdə təhlil edilmiş və humanitar yönümlü elmlərin konkret obyektini kimi təhlil olunmuşdur. Faktlar və fenomenin tədqiqinə tarixi-psixoloji yanaşma göstərir ki, mədəniyyət hər şeydən əvvəl psixoloji hadisədir və onun genezisinin tədqiqində sistemli yanaşma zəruridir. Mədəniyyət probleminə sistemli yanaşma ona görə zəruridir ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə təzahür edən hadisələr adətənənələr, stereotip yönümlər və ustanovkalar, psixoloji fenomen

şəxsiyyətin formalaşmasının istiqamətlərini müəyyənləşdirilir və onların qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında mədəniyyətin rolu birmənalı şəkildə psixoloqlar tərəfindən qəbul edilir. Bu baxımdan aydındır ki, mədəniyyət hər bir halda şəxsiyyəti formalaşdırır. Deməli mədəniyyət yalnız maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu olmayıb, həm də tənzimədi və formalaşdırıcı funksiyalara da malikdir. Bəs psixoloji nəzəriyyələrdə mədəniyyət anlayışı necə təqdim edilir? Mədəniyyətin özünə məxsusluğunun psixoloji meyarları hansılardır? Bu suallara cavab verməmişdən əvvəl mədəniyyət anlayışının özünün psixoloji mexanizminə aydınlıq gətirmək zəruridir. Çünki, hesab edirik ki, mədəniyyət hər şeydən əvvəl psixoloji fenomendir.

Məlumdur ki, mədəniyyət anlayışı çox geniş məzmunla malik olub, müxtəlif elmlər tərəfindən

öyrənilir. Bu istiqamətdə çox saylı tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq mədəniyyət anlayışının mahiyyəti ilə bağlı mübahisəli fikirlər yenə də mövcuddur. Ayrı-ayrı elm sahələrində çalışan hər bir tədqiqatçı öz prinsiplərindən çıxış edərək həmin anlayışın elmi məzmununu araşdırmağa cəhd göstərmişdir. Mədəniyyət anlayışının təhlilinə fərqli yanaşmaların olduğunu, eləcə də onu psixoloji tədqiqat obyektinə kimi tədqiq edilməsində sistemliliyin olmaması və bu sahədə mövcud tədqiqatların qeyri-ardıcılığı problemi psixoloji baxımdan araşdırılmasına zəmin yaradır. Bütün bunlarla yanaşı mədəniyyət anlayışının psixoloji baxımdan təhlili həmişə diqqət mərkəzində olsa da müasir dövrdə ona hamı tərəfindən qəbul ediləcək bir mənalı psixoloji təyinatı yoxdur.

Respublikamızda mədəniyyət probleminin psixoloji mexanizminin təhlili ilə bağlı bir sıra işlər görülmüşdür. Mədəniyyət və şəxsiyyət məsələsinin bir sıra aspektləri B.Əliyevin, R.Cabbarovun elmi məqalələrində, H.İmanov, A.Şükürov, Ə.Hüseynovun tədqiqatlarında, eləcə də M.Əfəndiyevin monografiyasında öz əksini tapmışdır. Mədəniyyət fenomeninin həmçinin L.Rubinşteyn, L.Vıqotski, İ.Çesnakova, V.Bodalyov, M.Ko-

qan və başqalarının əsərlərində müxtəlif yönümdə təhlil olunduğuna rast gəlmək olar.

Mədəniyyət fenomeninin psixoloji mexanizmlərini təhlil etməzdən əvvəl, bu anlayışın mahiyyətinə aydınlıq gətirmək zəruridir. Psixoloji lüğətdə mədəniyyət anlayışına aşağıdakı şəkildə tərif verilir, mədəniyyət eyni ərazidə yaşayan insanların məişət həyatında tədricən əmələ gələn ümumi adətlərinin yeni nəsillə ötürülərək, tarixi inkişaf yolu keçərək, yeni çalarlar qazanmaqla bu günümüzdə qədər gəlib çıxmış ayrı-ayrılıqda xalq və ya tayfaların davranışında özünəməxsus şəkildə təzahür edən ümumi dəyərlər sistemidir (9, s.251). Ümumiyyətlə bir sıra tədqiqatçılar mədəniyyətin psixoloji təhlili zamanı onu formalaşdıran funksional strukturu əsas götürür və onu bu baxımdan təhlil edirlər.

Məsələn, rus psixoloqu L.S.Vıqotski hesab edir ki, mədəniyyət insanın mental, funksional strukturunu formalaşdıran özünəməxsus simvollarla və onların qarşılıqlı əlaqəsində əks olunmuş fenomenidir.

Tədqiqatçı Qumilyovun fikrincə isə mədəniyyət anlayışı və etnik mənsubiyyət bir-biri ilə sıx bağlıdır. Etnos tarixi dövrdə meydana çıxmış və yox olmuş sosial struktura və təkrar olunmaz stereotiplərə

mənsub olan insan kollektividir və mədəniyyət anlayışı bu aspektdə öyrənməlidir. Etnik dəyərlərin mədəni dəyərlərlə eyniləşdirilməsini birmənalı şəkildə qəbul etmək mümkündür. Çünki etnik dəyərlərin birləşməsi və onda yaxşı nə varsa qəbul edilməsi də mədəniyyət sistemini yaradır.

Bir çox tədqiqatçılar isə mədəniyyəti ayrıca məzmunla malik anlayış kimi təqdim edirlər. Bu baxımdan V.Vundt göstərir ki, ki, şəxsiyyət müəyyən mədəniyyətə xas olan tipik tərbiyə üsulları vasitəsilə formalaşır və deməli şəxsiyyət mədəniyyətin daşıyıcısı və onun inkişafının göstəricisidir. Mədəniyyətdaxili ümumi tərbiyə üsulları etnik ümumiliyi, etnik stereotip və yönümləri formalaşdırır və onların yalnız konkret mədəniyyət çərçivəsində reallaşmasına imkan yaradır. Həyatının 20 ilini 10 cildlik «xalqların psixologiyası»nın yazılmasına sərf edən Vundun fikrincə, xalq şüuru fərdi şüurun sintezində yaranır ki, bunun nəticəsində dildə, mifologiyada, ənənlərdə fərdi və şəxsi xüsusiyyətlərin vəhdəti əsasında yeni mədəniyyət yaranır.

Mədəni–tarixi proseslərə bir qədər fərqli baxış, amerikan alimi L.F.Uordun adı ilə bağlıdır. Mədəniyyətin yaranmasına o, təka-

mülün yüksək pilləsi, antropogenezinin gedişi zamanı yaranan bütün təbiət qüvvələrinin sintezi kimi baxırdı. Yeni sosial – mədəni reallığın əsaslı fərqlərini o, hislərin və istəyin mövcudluğunda görürdü. Belə ki, insan mədəniyyət tarixində düşünülmüş və qəbul olunmuş istəklərlə fəaliyyət göstərirdi. İnsanın ilkin istəkləri qismində susuzluq, aclıq və cinsi tələbatlar çıxış edir. Onların əsasında cəmiyyətin mövcudluğu və mədəniyyətin inkişafı üçün əsas olan daha mürəkkəb intellektual, əqli, estetik arzular dayanır

L.F.Uordun konsepsiyasında dünyanın yaranmasının təhlili, həzzin və iztirabın insan həyatında rolu, xoşbəxtlik fenomeninin təhlili diqqəti daha çox cəlb edir. Fərdi birliklərlə bərabər o, eyni zamanda öz tədqiqatlarında ayrıca mədəniyyətin daşdığı kollektiv məqsədlərin mövcudluğu ideyasını irəli sürürdü. Uordun fikirlərinə münasibət bildirərək qeyd etməliyik ki, mədəniyyət yalnız istəklərin deyil, o, həm də sosial təsir sistemi və şəxsiyyətin məcmusudur. Eyni zamanda mədəniyyəti yalnız fərdi tələbatların korporasiyası kimi təqdim etmək olmaz. Bu mədəniyyətin sosial mahiyyətini çıxış edilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Başqa bir tərəfdən Uordun fikir-

ləri daha çox mədəniyyətə əxlaqi etik yanaşmanı inkişaf etdirir və bu fenomenin psixoloji mexanizmini özündə əks etdirmir.

Mədəniyyətin psixoloji təhlilinin verilməsində U.Samnerin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun tədqiqatlarının əsasını “xalq adətləri”nin öyrənilməsi təşkil edir. “Adət” anlayışı qismində müəllif davranışın bütün mədəni baxımdan təqdir olunan və standartlaşdırılmış formalarını başa düşürdü. Adətlərin yaranması və mövcudluğunun səbəbi kimi o, qarşılıqlı təsir və amillər qrupunu müəyyənləşdirmişdir. Bundan əlavə, U.Samner adətlərdə insan fəaliyyətinin dörd motivini fərqləndirirdi (aclıq, seksual ehtiras, şöhrətpərəstlik və qorxu). Bu motivlər onun fikrincə mədəniyyətin və mədəni dəyərlərin yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İnsanların qarşılıqlı əlaqəsində mədəniyyət daxili mexanizmlərinin öyrənilməsində fransız alimləri Q.Lebon və Q.De Tard böyük rol oynamışlar. Q.Lebonun işlərində əsas istiqamət xalqın, kütlənin və liderlərin qarşılıqlı münasibətlərinin təhlili, onların fikirlərinin və hislərinin ələ almaq prosesinin xüsusiyyətlərinin təhlilinin verilməsi təşkil edir. Bu tədqiqatlarda psixoloji təsir və nüfuzetmə problemləri öyrənilmiş və insanların idarə

edilməsi haqqında suallar müxtəlif mədəniyyətlər kontekstində təhlil edilmişdir (8, s.156). Q.Lebonun tədqiqatlarında xalqların təbiəti, onların dəyişməz psixoloji xüsusiyyətləri və mədəniyyətin bu proseslərə təsiri geniş şəkildə öyrənilmişdir. Q.Lebonun qrup psixologiyası və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir haqqında fikirlərini Q.Tard öz tədqiqatlarında davam etdirmişdir. O, qarşılıqlı təsirin 3 tipini müəyyənləşdirmişdir: psixoloji təsir, təlqin və təqlid. Tardın əsas tədqiqat işləri mədəniyyətin funksional aspektlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Müəllifin əsas məqsədi mədəniyyətlərdə baş verən dəyişikliklərin əmələ gəlməsini, formalaşma mexanizmlərinin öyrənilməsi və həmin dəyişikliklərin fərdlərin davranışında yaratdığı psixoloji dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək olmuşdur. Tarda görə elementar münasibətlər arzuların ötürülməsinə cəhddir. Bu prosesdə o, əsas rolu təqlidə və təlqinə vermişdir. Cəmiyyət – təqliddir, təqlid isə öz növbəsində irəli sürülən fərziyyədir. Təqlid və imitativ fəaliyyət hərəkətverici və digər mədəni stereotiplərin canlanması, təkrarlanmasından ibarətdir. Onun əsasını mədəniyyətə uşaq vaxtından yiyələnməni özündə əks etdir-mə təşkil edir. Uşaq bu keyfiyyətlər əsasında

dilə yiyələnir, böyükləri yamsılayaraq mədəni vərdişlər əldə edir. Təqlid öyrənmənin və mədəniyyət ənənələrinin nəsildən – nəslə ötürülməsinə əsas yaradır. Bütün yeniliklərə isə müəllif təqlid mexanizminin yaranmasına səbəb olan şəxsiyyət yaradıcılığı kimi baxırdı.

Q.Tard mədəniyyət dəyişikliklərini dil (onun təkamülü, yaranması, linqvistik kəşflər), din (onun inkişafı, dünya dinlərinə qədər olan animizm və onun gələcəyi), və hisslər (ilk növbədə mədəniyyət tarixində sevgi və nifrət hisslərini) kimi hadisələrin əsasında təhlil etmişdir. Son istiqamət o dövrlərdə mədəniyyətin tədqiqi üçün yetərinə mükəmməl idi. Belə mədəniyyət adətlərinin tədqiqində özünəməxsus yeri vendenta (qan qisası) və milli nifrət fenomeni tutur.

Təbii ki, müəllifin fikirləri ilə razılaşmamaq olmur. Ancaq bir məqam qeyd olunmalıdır ki, dil, din və hislər mədəniyyətin formalaşmasının əsaslarını təşkil etsə də hər bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə təsiri danılmazdır. Yəni «xalis» mədəniyyət tapmaq və onu yalnız həmin məkan və zamanda formalaşdığını söyləmək psixoloji baxımdan çətindir.

Mədəniyyətdaxili münasibətlərin psixoloji mexanizmlərinin iza-

hında M.Midin apardığı tədqiqatlar mühüm rol oynamışdır. Onun elmi axtarırlarının əsasını ayrı-ayrı xalqların, etnik birliklərin şüurunun, tərəkürünü, mədəniyyətini tədqiq etmək dururdu. Əslində o, xalqların mədəniyyətinin özünəməxsusluğu dedikdə insanların psixi həyatının qanunauyğunluqlarının həcmi, mədəni şərtlərini nəzərdə tuturdu. M.Mid xüsusi hazırlanmış metodikanın köməyi ilə müxtəlif mədəniyyətlərin şəxsiyyətin formalaşmasına təsirini öyrənməyə cəhd etmişdir. Sonda Mid belə nəticəyə gəldi ki, konkret mədəniyyətdə ictimai şüurun xarakteri bu mədəniyyət üçün açar rolunu oynayan tipik normalar və onların təsviri, ənənələrdə ifadəsi, adət və əxlaqda konkret mədəniyyətə xas olan milli xüsusiyyətlərlə müəyyən olunur.

Mədəniyyət anlayışını hərtərəfli şəkildə təhlil etməyə çalışan alimlərdən biri Z.Freyd hesab olunur. O, mədəniyyətin iki tərəfini fərqləndirirdi. Birincisi, mədəniyyət insanlar tərəfindən öz tələbatlarını ödəmək məqsədilə istifadə olunan nemətləri yaradan təbii qüvvələri əldə etmək üçün toplanılan biliklər və bacarıqlardır. İkincisi, buraya insan münasibətlərini qaydalandıran bütün institutlar daxildir (5, s.4).

Freydə görə mədəniyyət məcburiyyət və istəklərin boğulması əsasında qurulur və məlum deyil ki, məcburiyyət qadağalar götürülsə insan tələbatların ödənilməsi üçün vacib olan əməyin intensivliyini əvvəlki kimi saxlaya biləcəkmiz. O, yazırdı: Mənə elə gəlir ki, bütün insanlarda destruktiv, yəni antiictimai və antimədəni tendensiyaların mövcudluğu və çox adamda bu tendensiyaların kifayət qədər güclü olması və buna görə də onların davranışını cəmiyyətdə rəhbər tutulmasının qeyri-mümkün olmasını daha çox nəzərə almaq lazımdır. (5 s. 5) Freyde görə bu psixoloji fakt insan mədəniyyətinin qiymətləndirilməsində həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Z.Freyd göstərir ki, bizim mədəni tələblərimiz həyatı insanların əksəriyyəti üçün həddən artıq ağır edir; bu problemlər gerçəklikdən uzaqlaşmağa və nevrozların əmələ gəlməsinə səbəb olur. (10, s.380). Bu kimi mülahizələrdən Freyd belə nəticə çıxarırdı ki, mənəvi tərəqqi və təşəkkül əslində insanı xoşbəxt etmir. Ona görə də mədəniyyətin tərəqqisi onun irəliyə doğru oriyentasiyası, mənəvi dəyərlər sisteminin təkmilləşməsini Freyd pesimizmə düşür edirdi. O, inanırdı ki, mədəniyyətin ən böyük mənfi təsiri psixikanı pozmasıdır. Freyd göstə-

rirdi ki, psixi gərginliyin sistematik artması tendensiyası mədəniyyətin məqsədi ilə xoşbəxtliyin bir yerə sığışmadığını sübut edir. Freyd bu məsələ ilə bağlı yazır: «Biz unutmamışıq ki, hər bir fərdin xoşbəxtliyi həm də bizim mədəniyyətin məqsədinə daxil olur» (10, s.381). Lakin həmin məqsəd əslində elə bir vəziyyətə gətirib çıxarır ki, insan ona məxsus bütün enerjini mədəni sərvətlər və mənəvi dəyərlər yaratmağa həsr edə, bununla da özünü bədbəxt edə bilər. O, qeyd edir ki, mədəniləşmə, sivilizasiya insan təbiətindən irəli gələn bu qanunauyğunluqla hesablaşmır. Bu səbəbdən də mədəniyyət sərvətlərin cəmiyyət və keyfiyyət artımına fikir verir, lakin insanın sağlamlığını diqqətdən kənarda saxlayır. Freydin fikirləri ilə razılaşmaq əslində çətinidir. Çünki, bəşəriyyət öz xoşbəxtliyini məhz mənəvi tərəqqidən tapır. Mədəniyyət-zəkanın insanın üzərində qələbəsi, deməli özü ilə mübarizədə qalib gəlməsi deməkdir. Öz xoşbəxtliyini həzz və zövqdə tapmaq, özünü arzu və iradənin qurbanına çevirmək, özü ilə mübarizəni udurmaq deməkdir. Mədəniyyət öz üzərində hakimlik duyğusu aşılayır, insanı əsl bahadıra çevirir. Özünüdərk edən, özündə mənəvi təkmilləşməyə nail olan, öz üzərində hakimlik etməyi bacaran

adam əslində xoşbəxtdir. Ona görə ki, o, insandakı iki başlanğıcdan təbii və sosial varlığın vəhdətindən çıxış etməyi, dünyaya, insana və özünə arzusunun ilazyor məntiqindən deyil, reallığın zərurətli strategiyasından yanaşmağı bacarır. Başqa sözlə, mənəvi cəhətdən tək-milləşmiş insan dünyaya və özünə münasibətini effektlərlə deyil, həqiqətlə müəyyənləşdirir. Bunu böyük çin filosofu Konfutsi çoxdan dərk etmişdir. O, yazırdı: «Əgər insanda təbiilik mədəniyyətə qalib gələrsə o vəhşiyyə çevrilir: Əgər mədəniyyət təbiiliyə qalib gələrsə o alimə, zəka sahibinə çevrilir. Ancaq mədəniyyət və təbiilik insanda bərabərləşirsə o xeyirxah insana çevrilir (5, s.83). Ümumibəşəri xoşbəxtlik məhz bu yolla- mənəvi tək-milləşmədə elmlə əxlaqın, insanla təbiətin, iradə ilə vicdanın vəhdətindən əldə edilir. Lakin bu çətin və iztirablı yoldur. Çünki, o hər şeydən əvvəl, insanın özü üzərindəki qələbəsinin təmin edilməsini tələb edir. Bu isə fikrimizcə Freydin qeyd etdiyi kimi, barbarlığa qayıtmaqla deyil, mədəniyyət və sivilizasiya vasitəsilə əldə edilir.

Freyd mədəniyyət haqqında nəzəriyyəsini “Mən” və “O” adlı əsərində sistemləşdirmişdir. (1923) Bura Freyd “həzz prinsipi”ni, fəaliyyətə təhrik edilən insanda ikinci

polyar güc kimi Eros yönəlmədən ölümə olan şiddətli meyli əlavə edir. Bu psixoanalitik konsepsiyanı başa düşmək üçün bütövlükdə onun hakimiyyət üçün “mən”, “O” və “Fövqəl Mən”in mübarizə apardığı həyata keçirilmiş şəxsiyyət modelinin olması vacibdir. “O” (id) – başqa elementlərin yerləşdiyi, şəxsiyyətin nüvəsi olan şüuraltı arzuların dərin qatıdır. “Mən” (ego) – yüksək reallıq (mədəni və təbii) və insanın şüuraltı arzularının arasında yerləşən şüurlu sferadır. “Fövqəl Mən” (Super ego) – Valideyn avtoriteti, qoyulan norma və mədəniyyətlərin istiqamətindən çıxış edən mənəvi senzura, zərurilikdir. «Fövqəl Mən» mədəniyyət və şəxsiyyətin daxili qatları arasında əlaqə yaradan körpüdür. Verilən sxem strukturu insanın şüurlu və şüursuz olaraq müasir və qədim mədəniyyətdə davranışını və fəaliyyətini izah etmək üçün universal yoldur. Eros və Tanatusa daha çox yönəlmiş göstərilənlərdən başqa Freyd insanlarda anadangəlmə məhvetməyə və sadizmə anlaşılmaz şiddətli meyli qeyd etmişdir. İnsanın belə neqativ xüsusiyyətlərin tənzim olunmasında mədəniyyət əvəzsiz rola malikdir. Freyde görə mədəniyyət elementlərinin bir hissəsi din, incəsənət, elm sosiomədəni formaların və verilən

şüuraltı impulsların sublimasiyasıdır.

Mədəniyyət fenomeni müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Belə yanaşmalardan biri də Q.Roxeynin adı ilə bağlıdır. Q.Roxeyn müxtəlif mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün Mərkəzi Avstraliya, Norbanbiya adaları, Afrikada və ABŞ-in cənub-qərbində olan abirogenlər arasında tədqiqatlar aparmışdır. Q.Roxeyn davamlı olaraq konkret etnoqrafik materialın interpretasiyası üçün Z.Freyd tərəfindən “Totem və Tabu” əsərində işlənən prinsiplərdən istifadə edirdi. Praktik olaraq abirogenlərin bütün mifologiyası, müxtəlif ritualları Q.Roxeym tərəfindən dünyada anaya hakim olmaq müqabilində ata və oğul arasında baş verən tarixə qədərki böyük konflikt kimi izah edilmişdir. Onun təhlili özündə mədəniyyətin total psixoanalizinin nümunəsini cəmləşdirir.

Roxeynin mədəniyyət konsepsiyası hər şeydən əvvəl çoxalmaq hissi və cinsi həzz kimi başa düşülən Erosa əsaslanıb. İnsanda o, müxtəlif formalar alır. Bu insanda uzun sürən uşaqlığın, “yetişməmənin davam edən mərhələ”nin olması ilə əlaqəlidir. Roxeyn mədəniyyətin başa düşülməsinin açarını uşaqlığın öyrənmə prosesinin

uzunmüddətliyində görürdü. İnsan doğulandan sonra uzun öyrənmə dövrünü keçir. İnsanın idarə olunan mədəniyyəti yaratması bilavasitə onun həmin prosesə yiyələnmə xüsusiyyəti ilə əlaqəlidir.

Roxeynin fikrincə, mədəniyyətdə mövcud olan iz uşağın doğulandan qorumağa, köməyə, dəstəyə olan tələbatına, “sevimli olmaq arzusuna” əsaslanır. Müəllifə görə mədəniyyət, insanların maddi dəyərlər vasitəsilə bir-birinə bağlılığın göstəricisidir. Q.Roxeym göstərir ki, mədəniyyət bütövlükdə sıxılmadan və destruktiv gücdən qoruyan “psixi qoruma sistemi”dir.

Mədəniyyətin təhlilinə mühüm yanaşmalardan biri də E. Fromun adı ilə bağlıdır. O, hesab edir ki, cəmiyyətin sosial strukturu ilə fərdin psixikası arasında əlaqə sosial xarakter daşıyır. Bu əlaqənin formalaşmasında qorxu hissi mühüm rol oynayır. Qorxu hissi insanın mövcud qaydalara uyğun gəlməyən fikirlərini və arzularını şüursuzluğa qovur (11, s.58). Bu baxımdan da sosial xarakter tipləri özü-özünə qarşı laqeyd olan insanın tarixi tipləri ilə üst-üstə düşür. Müasir cəmiyyətdə müxtəlif patologiya halları yadlaşma və bu zaman meydana gələn pozuntularla bağlıdır. E.Fromm öz yanaşma-

sında mədəniyyət sistemində sosial və psixoloji amillərin qarşılıqlı təsirinin mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. O, öz yanaşmasında iki anlayışa- desturktivlik və azadlıqdan qaçışa xüsusi diqqət yetirmişdir. Froma görə desturktivlik insanın cəmiyyətin normal mövcudiyyəti şəraitini dağıtmaya yönəlməsidir. Eyni zamanda o, əxlaqi davranışın və dağıdıcılığın əsasında duran keyfiyyətləri, onları şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirməyə çalışır. Maraqlıdır ki, o, bütün bunların kökünü insan azadlığında axtarırdı. E.Frommun fikirlərinə münasibət bildirsək belə qənaətə gələ bilərik ki, mədəniyyət insan fərdiyyətini sıxışdırır, onun özündən qaçmağa təhrik edir.

Psixoloji tədqiqatlarda daha çox özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən məqamlar olduqca çoxdur. Bu baxımdan Karl Qustav Yunqun mədəniyyətin öyrənilməsində psixoanalitik istiqamətdə apardığı tədqiqatlar xüsusi maraq doğurur. Onun mədəniyyətin tədqiqi ilə bağlı olan analitik üsulu Freydin konsepsiyasından iki əsas elementinə: panseksualizmdən imtinaya və “kollektiv şüursuzluq”a görə fərqlənir. Yunqun mədəniyyətin təhlilinə verdiyi töhvə digər psixoanalitiklərin mədəniyyətə

verdiyi töhvə ilə müqayisədə daha rəngarəng və mənalıdır. Onun fikrincə, yeni anadan doğulmuş uşaq heç də «tabula rasa» deyil. Uşaq yaşa dolduqca onun davranışının istiqamətlərini müəyyən edəcək anadangəlmə meyillər özünü göstərməyə başlayır. Belə meylləri o, arxetiplər adlandırmışdır. Yunq arxetiplər dedikdə, obrazların, arzuların və davranış formalarının nəsildən-nəslə ötürülən, bununla belə insan şüurunda bilavasitə öz əksini tapan son dərəcə mürəkkəb əlaqələr həlqəsi başa düşülür. K.Yunqun fikrincə, arxetiplər bizim yaşadığımız sosial şəraitə, özümüzə, ünsiyyətdə olduğumuz adamlara, heyvani tələbatlarımıza münasibətimizi, kişiliyimizi və qadınlığımızı bildirir. Problemə bu aspektdən yanaşsaq aydın olur ki, həqiqətən də arxetiplər mədəniyyətin daşıyıcısı rolunda çıxış edir. K.Yunqun analitik nəzəriyyəsində daha çox işlənən əsas məsələlər təfəkkür və mədəniyyətin əlaqəsi problemi, Qərbdə və Şərqdə mədəniyyətin inkişafı yolu, xalqın həyatında mədəni – tarixi və biolojinin rolunun öyrənilməsi, mədəniyyətdə mistik hadisələrin təhlili, miflərin, nağılların, yuxugörmələrin, rəvayətin mənalarının izahı ilə bağlı olmuşdur. Digər tədqiqat-

çılara nisbətən (Taylor Malinovskaya və b.) Yunqun mədəniyyət obrazı bütövlükdə daha irrasional və mistikdir. Yunq “təfəkkür və mədəniyyət” probleminin həlinə geniş yer vermişdir. Bu istiqamətdə o, “Psixologiya və din”, “Psixologiya və Şərq” əsərlərini yazmışdır. Onun fikrincə, mədəniyyətdə iki tip – məntiqi və intuitiv təfəkkür mövcuddur.

Yunqa görə ənənəvi cəmiyyətlərdə məntiqi təfəkkür zəif inkişaf edib. Burada təfəkkür təzahür edən fikirlərə görə yox, obrazlar axını şəklində həyata keçirilir. İntuitiv təfəkkür müasir sənaye mədəniyyətinin inkişafı üçün produktiv deyil, lakin o yaradıcılıq, mifologiya və din üçün əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir (12, s.105).

Yunqun fikrincə introvert təfəkkür insan üçün şüur və kollektiv şüursuzluq arasında balans yaradılmasında əvəzsiz rol oynayır. Onun fikri ilə razılaşaraq qeyd etmək istəyirik ki, insan psixikası özündə şüurlu və şüursuz olanın bərabərhüquqlu dinamik birliyini əks etdirir. Mərasim mədəniyyətlərində yuxugörmələrin, hallusinasiyaların, dinlərin və ekstatik halları təhlil edən Yunqun fikrincə onlar “kollektiv şüursuzluqla” əlaqə yaratmağa və şüur və şüursuzluğun

balansını saxlamağa səbəb olurlar. Yunq öz tədqiqatlarında eyni transda olan insanda baş verən prosesləri, hadisələri öyrəndi. Onun fikrincə trans vəziyyəti zamanı insanda adi halda mövcud olmayan qabiliyyətlər yaranır və biliklərini nümayiş etdirir. Eyni faktları hələ Taylor “İbtidai mədəniyyət” əsərində təsvir etmişdir. Bu tədqiqatlarda Yunq öz uzaq qohumlarında olan adətləri təsnif etdi. Trans zamanı onlar bilmədiyi dildə danışır və detallı şəkildə 2-ci əsrdə olan qnostik – valentianların konsepsiyasını şərh edir. Müxtəlif mədəniyyətlərin reallığına aid olan verilən faktları yalnız Yunqun kollektiv şüursuzluqla kontaktı qəbul eləyən arxeotip konsepsiyasına istinad edərək izah etmək olar. Yunqun analitik mədəniyyət konsepsiyası tədqiqatçılar tərəfindən orijinal mədəniyyət nəzəriyyəsi kimi qəbul olunur.

Bütün bu qeyd edilənləri nəzərə alsaq, fikrimizcə, mədəniyyət şəxsiyyət aspektindən və sistem yanaşma baxımından təhlil olunmalı və problemə bu yanaşma əsas götürülməlidir. Çünki şəxsiyyət aspektindən mədəniyyət daha aydın və psixoloji baxımdan şərh edilə bilən fenomenə çevrilir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B. H. Ekologiya və etnopsixologiya //Dirçəliş XXI əsr, 2001, №1-2, s. 181-184
2. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış //Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 1998, s.3
- 3.İsmayılov F.K. Müasir qərb fəlsəfəsi. Bakı: Azərnəşr, 1991
- 4.İsmayılov F.K. Ziqmund Freyd. Bakı: Gənclik, 1994
5. Z.Freyd Bir illüziyanın gələcəyi (tərcümə) . Bakı, 2004
6. Выготский Л.С. Психология искусства: Мн.: Современное слово, 1998
- 7.Гумилиов Л. Етногенез и биосфера земли, Москва, 2005
8. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб, 1995
9. Психологический словарь / Под общей ред. А.В.Петровского. М.: Полиздат, 1990
10. Фрейд З. Введение в психоанализу: М.: Наука, 1989
11. Фромм Э. Бегство от свободы: Человек для себя: Минск.: Попурри, 1998
12. Юнг К.Г. Психологические типы: Минск.: Попурри, 1998

**АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ КУЛЬТУРЫ
В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ**

В статье изучено понятие культуры в психологическом плане, анализированы исследования, проведенные в этом направлении. Наравне с обобщением всех исследований, также было высказано личное мнение про каждый из этих исследований. Наряду с этим автор приходит к такому мнению, что культура должно анализироваться с аспекта личности и со стороны системного подхода, и этот подход должен выбраться основным. Потому что, культура более ясно выявляется с аспекта личности и превращается в феномен, комментируемый в психологическом плане.

THE ANALYSIS OF CULTURE CONCEPTION ON PSYCHOLOGICAL RESEARCHES

In this article it was researched the culture conception through the psychological point of view. These researches were analyzed and there were indicated single position to each research.

At the same time authors made a conclusion that culture should be analyzed through personality aspect and systematic approach and must be taken as basic approach. Because culture is turned to phenomenon that could be commented through psychological point of view.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРИЯТИЕ И ИНДИВИДУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ

Алиева Ф.И.

Диссертант кафедры психологии БГУ

Известно, что восприятие художественной литературы имеет специфические психологические закономерности. Исследование показывает, что позитивное восприятие художественной литературы содействует развитию не только интеллектуальных и эмоционально-волевых особенностей, но и меняет отношение учащихся к себе и окружающему миру. Вместе с тем художественное восприятие способствует расширению мировоззрения учащихся, отчуждает мышление от стереотипности, создает почву для проявления творчества. Каким психологическим закономерностям подчиняется восприятие художественной литературы? Насколько здесь роль индивидуально-психологических качеств? Какие пути и средства нужно использовать для поднятия интереса к художественному чтению у учащихся? Нужно отметить, что возможности восприятия у учащихся неодинаковые и поэтому возможности понимания художественной литературы будут различными. Кроме того, на совре-

менном этапе наблюдается тенденция уменьшения потребности к художественному чтению. Снижение интереса к художественной литературе свидетельствует о том, что этот процесс идет неправильно. Наблюдения и проведенные исследования показывают, что слишком уменьшился интерес к художественной литературе и здесь имеется ряд причин. Их можно охарактеризовать следующим образом:

Во-первых, обедняются эмоциональная и интеллектуальная сферы развития школьника, что впоследствии может сказаться на формировании шкалы оценок во всех аспектах взаимосвязи личности с окружающим миром.

Во-вторых, при падении объемов свободного чтения и сокращении времени, уделяемого ему, усиливается дисбаланс тематики репертуара чтения: исключаются темы, занимающие последние места в списке предпочтений, а превалируют фантастика, мистика и «ужасы», детектив и так называемый «сентиментальный роман». Большинство этих произве-

дений не способно положительно влиять на формирование моральных и этических норм, верных эстетических оценок и личностного развития.

В-третьих, отмечается прямая связь развитого навыка систематического досугового чтения и активного чтения в помощь школе, что в свою очередь косвенно влияет на успеваемость и общую культуру учащихся.

Ряд исследований, проводившиеся в Ближнем и Дальнем зарубежье, а также в Азербайджане (1;2;3;4;6;10;14) конца 90-х годов XX века свидетельствуют о том, что значительная часть детей не любят читать. Проведенные нами опросы с детьми и подростками тоже доказывают это. То, что мы можем стать обществом «вторично неграмотных» косвенно подтверждают психологи и педагоги. Социологи отмечают у учащихся падение престижа чтения и смещение чтения на второе-пятое место в досуговой деятельности. Отношение к чтению, приобретение читательской культуры молодым поколением во многом зависят от того, какие образцы читательского поведения предлагают им взрослые. Ощутимую трансформацию претерпевает семья как особый социальный институт, в

первую очередь, вводящий ребенка в мир культуры.

Неравенство возможностей проявляется уже в первые годы жизни ребенка. В одних семьях литературным образованием детей занимаются еще в дошкольном возрасте, тогда как в других ими вовсе не занимаются. Любая детская книга входит в жизнь ребенка через посредников – родителей, учителей, воспитателей. Вот почему столь важна читательская атмосфера в семье школьников.

Проведенные А.Воюшиным и А.Леонтьевым (8;14) исследования, посвященные изучению чтения в семьях с детьми дошкольного возраста, показывают, что преобладает категория родителей (примерно половина), которые не заботятся о приобщении ребенка к чтению. В таких семьях, как правило, культивируется ежедневный просмотр теле- и видеопередач. Около трети родителей хотели бы приохотить детей к книжному богатству, но им не хватает подготовки, знания особенностей ребенка как читателя. Самая малочисленная, третья категория родителей уделяет большое внимание развитию ребенка, иногда устраивает совместные семейные чтения. К сожалению, большинство

родителей отличает низкая степень информированности о книгах для детей.

Эта проблема касается и старших школьников. Так, после вступления в период самоопределения у подростков и старших школьников возникает ряд жизненных проблем, которые частично могут уменьшить художественное чтение. В подростковом возрасте значение художественного чтения на формирование личности очень велико, с помощью книг ребята ищут ответы на жизненно важные вопросы. В целом, результаты исследования позволяют говорить о том, что сокращается доля чтения в структуре свободного времени подрастающих поколений. Оно так и не становится любимым занятием для огромного числа детей разного возраста. Между тем в эпоху непрерывного самообразования особенно важными становятся развитая культура чтения, информационная грамотность – умение находить и критически оценивать информацию. Для ситуации реформы школы и обновления содержания образования характерно изменение информационных потребностей и репертуара делового чтения школьников. Новые альтернативные учебные заведения, большин-

ство которых работает по экспериментальным и авторским программам, а также изменения в содержании базового образования активизировали потребность в гуманитарном, естественнонаучном, техническом знании. Свои возросшие потребности в книгах дети пытаются удовлетворить в библиотеках, где (таковы сегодняшние реалии) также не хватает новой учебной, научно-познавательной, энциклопедической, справочной литературы. Картина делового чтения школьников меняется: дифференцировались их запросы, деловое чтение стало более индивидуальным, самостоятельным и более прагматичным. Нужно отметить еще один момент, что оккупация армянскими вооруженными силами больше 20% нашей территории, возникновение миллионной армии беженцев и вынужденных переселенцев, психологическая некомфортность их среды проживания, нехватка книг, наличие дополнительных психологических проблем и т.д. привели к уменьшению интереса к художественному чтению.

Согласно данным азербайджанских, российских и зарубежных исследователей, круг чтения школьников практически никем не контролируется. Осуществляется

же он обычно в форме запретов. Ситуация приобщения школьников к книжной культуре, в наши дни, по-видимому, радикально меняется. В настоящее время в процессе социализации личности учащихся усиливается роль средств массовой информации. Развивается культура, которую называют по-разному: «визуальная», «видеокультура», «электронная культура». Меняется домашняя среда, в которой растет ребенок, и к домашней библиотеке добавляются фонотека, видеотека, компьютерная игротка. Наверное, можно уже говорить о том, что у нас набирает темпы процесс, который на Западе в 80-е годы был назван «кризисом чтения».

Озабоченность мировой общественности связана прежде всего с ухудшением подросткового чтения и ростом телесмотрения. Последние американские исследования доказывают, что телепередачи являются «воспитателем, практически не имеющим себе равных». По мнению американских специалистов, успехи школьников в учебе зависят от времени, которое они посвящают просмотру телепрограмм. Выяснилось, что чем меньше времени они проводят перед телевизором, тем лучше учатся. Телевизионное

воспитание приводит к формированию у ребенка «мозаичной культуры», то есть крайне бессистемного набора фрагментов знаний о мире, порождает пассивное сознание. Усиливается также пагубное влияние на подростковое чтение «новых» средств массовой информации.

Ведущими мотивами обращения к телевидению являются познавательный и рекреационно-развлекательный интересы. С одной стороны, телевидение пробуждает интерес к окружающему миру и тем самым стимулирует чтение школьниками художественной литературы. С другой стороны, оно порождает поверхностное восприятие информации. В результате способность детей к длительному сосредоточению при чтении утрачивается. На Западе педагоги признают появление «ленивых», пассивных читателей, которые умеют, но не хотят читать.

Исследователи (15) отмечают, что влияние телевидения сказывается также и в том, что оно приучает потреблять готовые образы и схемы, и те, кто много смотрит телевизор, книгам предпочитают комиксы, иллюстрированные журналы, издания типа «Рекордов Гиннеса». Отношение исследователей к комиксам проти-

воречиво: одни исследователи считают, что комиксы приносят вред, отучают от чтения, другие же подчеркивают их роль как средства, стимулирующего чтение тех, кто обычно не читает.

Еще более неоднозначна проблема содержания культурных образцов, предоставляемых теле- и видеоэкраном. Как правило, у школьников, особенно у подростков нет разделения программ на детские и взрослые, они смотрят все. В результате специфические детские киноинтересы и предпочтения нивелируются, происходит сближение и совпадение их со взрослыми. «Вестернизация» киноэкрана и телевидения привела к тому, что дети наравне со взрослыми смотрят фильмы с эротикой, насилием и убийствами. Подростки идентифицируют себя с киногероями — маргиналами, цели и мотивы которых представлены в положительном свете. Юные зрители подсознательно проникаются мыслью, что подлинные ценности — не столько истина и добро, сколько грубое насилие, сверхъестественная сила и оружие, знание боевых искусств, поддержка какого-либо клана и т.д. Таким образом, низший слой массовой культуры все более внедряется в читательский и

зрительский мир подростка. Общую тенденцию можно обозначить как усиление развлекательности, замещение продукции детской культуры продукцией массовой «взрослой» культуры.

Детективы, боевики и триллеры, эротика и «ужасы» — в целом эта низкопробная продукция представляет угрозу психическому и нравственному здоровью ребенка. Такое «раннее взросление» часто идет во вред детям и подросткам, лишая их детства. Защита сознания ребенка от агрессивной псевдокультуры — прежде всего забота государства.

Чтение относится к общенациональным проблемам, и от его состояния зависит духовное здоровье и будущее нации. Исследования, проведенные в разных странах, показывают, что читатели отличаются от нечитателей в своем интеллектуальном развитии. Они способны мыслить в категориях проблем, схватывать целое и устанавливать противоречивую связь явлений, более адекватно оценивать ситуацию, быстрее находить правильные решения, иметь больший объем памяти и активное творческое воображение, лучше владеть речью. Они точнее формулируют, свободнее пишут, легче вступают в контакты и приятны в

общении, более критичны, самостоятельны в суждениях и поведении. Следовательно, чтение формирует качества наиболее развитого и социально ценного человека. Однако развитие «общества читателей» возможно лишь в определенных социальных условиях. Чтение рассматривается некоторыми социологами как «чуткий, надежный и даже универсальный индикатор состояния общества». Соглашаясь с вышесказанным, можно добавить, что детское чтение – индикатор не только состояния общества, но и отношения общества к своему будущему. Вот почему во многих развитых странах проводится государственная политика в области чтения, и особые усилия прилагаются для поддержки и стимуляции чтения детей и молодежи.

Восприятие читателем-школьником литературного произведения – это сложный творческий процесс, опосредованный всем жизненным, эстетическим, читательским и эмоциональным опытом ученика. Соотнесенность процесса чтения и изучения литературы не раз отмечались и в психологии, и в методике (исследования В.В.Голубкова, А.Н.Леонтьева, П.М.Якобсона, Н.И.Кудряшева, И.Никифоровой,

Н.О.Корста, Н.Д.Молдавской, В.Г.Маранцмана, О.Ю.Богдановой). Российские исследователи Шпутнов А.И., Ивнина Е.И. и другие показывают, что, действительно, художественная литература должна восприниматься учащимися целостно со своим содержанием и это способствует лучшему постижению общества и самопознанию. Преподавателю словеснику следует не просто учитывать в учебном процессе характер ученического восприятия, а стремиться активно на него воздействовать, используя для этого оптимальные варианты анализа литературного произведения.

Говоря о восприятии произведений искусства слова, мы имеем в виду не восприятие в гносеологическом смысле, а по сути – осознание произведения, различая восприятие первичное и вторичное, являющееся результатом анализа. Именно так толкуется термин «восприятие искусства» в большинстве исследований методистов и психологов. Проблема восприятия не может решаться изолированно от общих задач воспитания читателя и его отношения к действительности и искусству, формирования его личности, мировосприятия, духовного мира.

Восприятие, кроме того, выступает в качестве своеобразного компаса при определении возможностей ученика и результативности той или иной организации процесса обучения литературе.

Психолого-педагогические вопросы в восприятии художественной литературы нашли свое отражение в работах Б.Алиева, А.Ализаде, М.Гамзаева, Г.Азимова. Исследования, проводившиеся в этой области, были непосредственно в педагогическом и общем психологическом аспектах. Г.Азимов в своей работе анализируя мысли русского психолога А.М.Леушинанн, показывает, что ребёнок при восприятии сказок и рассказов создаёт наглядные образы на основе устного описания (5, стр.113). Создание наглядных образов создаёт почву для различения ребёнком правды и лжи, действительности и нереального мира, для формирования личности в этом направлении. Автор далее отмечает, что при эмоциональном пересказе сказок и рассказов дети лучше воспринимают содержание этих сказок и рассказов. Следовательно, успех художественного чтения зависит не только от того, как воспринимают его учащиеся, так и от умений тех, кто поощряет их к этому занятию.

В настоящее время проблема восприятия литературы изучена в различных аспектах: основные особенности и этапы восприятия произведений различных жанров, возрастные особенности восприятия читателя-школьника, структура читательского восприятия, взаимосвязь восприятия и анализа художественного произведения (работы О.И.Никифоровой, А.М.Левидова, А.А.Леонтьева, З.Я.Рез, Л.Г.Жабицкой, Л.Н.Рожинной, П.М.Якобсона, М.М.Варшавской, Н.А.Демидовой, М.Г.Качурина, Е.В.Карсаловой, В.Г.Маранцмана, Т.Д.Полозовой и др.). Именно последний аспект – взаимосвязь первоначального восприятия текста и его последующего углубления в процессе анализа – представляется особенно актуальным. В этом вопросе много нерешенного, спорного, дискуссионного, а следовательно, велико поле деятельности любого методиста или учителя, заинтересовавшегося этой проблемой. Тем более что вариативные программы по литературе ориентируют преподавателя-словесника на совершенствование содержания уроков, на развитие у учащихся способности наслаждаться искусством, на обогащение их духовного мира, формирование нравственных идеалов.

Восприятие художественной литературы имеет ряд особенностей, свойственных восприятию человеком окружающего мира во всей его сложности и, в частности, восприятию произведений любого вида искусства. Это, прежде всего, его целостность, активность и творческий характер. В акте восприятия диалектически объединены целое и части, анализ и синтез, чувственное и рациональное, эмоции и теоретические заключения, субъективное и объективное, репродуктивное и продуктивное. Когда же речь идет о восприятии произведений искусства, то важно учитывать, что оно дает воспринимающему целостную картину мира, суждение писателя, художника об окружающей действительности. Кроме того, познавая заключенную в нем картину человеческой жизни, читатель или зритель познает самого себя. Расширяя сферу духовной жизни читателя, литература учит самостоятельности мысли, ибо в итоге каждый строит свой собственный образ как отражение образа авторского.

Восприятие является основой любого анализа, как школьного, так и литературоведческого, в противном случае этот анализ не будет иметь адресата.

Психологи, как российские, так и зарубежные (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, О.И.Никифорова, М.Арnaudов, Р.Арнхейм), особое внимание обращают на то, что восприятие не есть простое фотографирование, простой прием информации. Это активная деятельность, в которой огромную роль играют положительная мотивация, потребность и интерес. Целью этой деятельности является создание адекватной картины окружающей человека действительности как данной ему непосредственно, так и преломленной в сознании авторов произведений искусства. Знание окружающего мира и овладение ценностями духовной культуры нужны каждому человеку не только сами по себе, но и для практического пользования, для взаимодействия со средой и, наконец, для удовлетворения своих потребностей.

Восприятие произведения читателем-школьником и его изучение под руководством учителя связаны сложной диалектической взаимозависимостью, поэтому так важно решить вопрос об основной концепции анализа на основе учета не только своеобразия самого произведения, но и своеобразия восприятия его, а вернее – учета знания слабых звеньев восприятия учащихся, их познавательных воз-

можностей, уровня общего и литературного развития и непосредственного отношения к произведению словесного искусства. Данные многочисленных исследований и наблюдений за деятельностью учащихся позволяют сделать ряд выводов о своеобразии восприятия литературы учащимися подросткового возраста.

Подростка интересует человек как носитель определенных свойств личности. От «включения» в жизнь произведения он постепенно переходит к его объективному восприятию, у школьников-подростков растет круг осознаваемых моральных свойств личности человека, появляется интерес к формированию его характера, мотивов его поведения. Однако подросток не всегда умеет оценить личность литературного героя в целом, учесть и взвесить различные обстоятельства и мотивы его поведения. Большинство ученых (Кочаровская З.Д., Раушенбах Б.Г., Леаашев В.И. и др.) убеждено в необходимости сохранить наивно-реалистический этап восприятия учеников V–VII классов, так как осознание подростками художественной, эстетической ценности произведения наступает, как правило, в VIII–IX классах. Но при этом многие подростки проявляют интерес к сложному внутреннему

миру героя, стремятся познать творческое мировосприятие автора. В переходном к юности возрасте увеличивается стремление понять мировоззрение человека, сущность моральных свойств его личности. Большинство школьников в этом периоде способны оценить художественную значимость произведения, используя в своих оценках обобщения эстетического характера. В целом старшему школьному возрасту присуще желание систематизировать свои впечатления от прочитанного, поняв его как единое целое. Ряду учащихся свойственна чрезмерная логизация прочитанного в ущерб способности эмоционально воспринять текст. Вопрос о характере восприятия читателя-школьника имеет еще один аспект, связанный с выяснением не только возрастных, но и индивидуальных возможностей учащихся. Ряд психологов и методистов (Яковлева В.И., Шпунтов А.И., Иванова Е.И., Раушенбах Б., Руберг Г.) пришли к альтернативному выводу о трех основных типах восприятия школьников. В первом типе отмечается преобладание наглядных и образных элементов, во втором – преобладание словесных и логических моментов восприятия. Третий тип – смешанный. Каждый из трех типов восприятия характеризуется, кроме

того, большей или меньшей способностью учеников к адекватному восприятию произведения при минимальной или постоянной направляющей работе учителя.

Ученики «рассудочного» типа легко составляют планы, активно участвуют в работах итогового характера, но хуже работают с заданиями по тексту, менее чутки к художественному слову. Ученики «эмоционального» типа с интересом работают по тексту произведения, улавливают характер выразительных средств того или иного автора, но им труднее дается составление планов, работа над выводами. Знание особенностей учащихся каждого класса очень важно для учителя, так как помогает ему

правильно распределить индивидуальные задания, в нужном направлении развивать познавательные задатки и интересы учащихся. Во всех случаях важно сохранить в ученическом восприятии не подменяемый ничем другим элемент наслаждения, который опосредован объемом знаний и начитанностью ученика, его эмоциональностью, а также его потребностью воспринимать произведения искусства.

Восприятие отдельного произведения должно мыслиться как часть целого, как элемент литературного образования учащихся, как показатель их умственного развития, социальной зрелости и эмоционально-эстетической восприимчивости.

Литература:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan da psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.

3. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hislər. Bakı, ADPU, 2006, 346 s.

4. Əliyev B.H. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

5. Əzimov.Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı: 2004, 338 s.

6. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. М.: 1974.

7. Выготский Л.С. Психология искусства. М.: 1968. 272 с.

8. Воюшина М.П. Анализ художественного произведения на уроках чтения во втором классе четырехлетней начальной школы. Л.: 1989 с.58

9. Выготский Л.С. Психология искусства. М.: Просвещение, 1989, с.315

10. Колесникова О.И. Филологические основы работы над произведением

11. Левшина И.С. Как воспринимается произведение искусства. М.: 1983.
12. Никифорова О.И. Психология восприятия художественной литературы. М.: Книга, 1972, 206 с.
13. Раушенбах Б. Геометрия картины и зрительское восприятие. М., 1994.
14. Художественное восприятие. Л.: 1971.
15. <http://www.humanities.edu.ru/db/msg>.

BƏDİİ QAVRAYIŞ VƏ ŞƏXSİYYƏTİN FƏRDİ İNKİŞAFI

Məqalədə son dövrlərdə bədii ədəbiyyatın qiraətində ortaya çıxan problemlər və şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri təhlil olunur. Göstərilir ki, bədii ədəbiyyatın pozitiv qavranılması şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafını şərtləndirir və onlarda idraki funksiyaların inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, məqalədə bədii ədəbiyyat özündə təlim-tərbiyə prosesinin effektiv təşkili üçün inkişafetdirici və tərbiyəedici potensiala malik olduğu qeyd olunur, televiziyanın tərbiyə prosesinə vurduğu neqativ təsirlər də diqqət mərkəzinə gətirilir. Məqalədə bədii ədəbiyyatın və şəxsiyyətin inkişafının ümumi məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar qruplaşdırılır.

ART PERCEPTION AND INDIVIDUAL DEVELOPMENT OF PERSON

In this article, there were analyzed individual-psychological characteristics of person and appeared problems on reading of belles-lettres at last time. It is indicted that positive perception of belles-lettres stipulates the development of pupils like person and define the directions of conscience functions development. In the same time it is pointed that belles-lettres has developmental and educational potential for organizing of effective instructive and educational process. It is also indicated the negative influence of TV on educational process. There was grouped the researches dedicated to general issues regarding person and belles-lettres development in this article.

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRDƏ MÜNAQİŞƏNİN SƏBƏBLƏRİ VƏ ONUN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Nəsrullayeva Z.N.

Təhsil Problemləri İnstitutunun aspirantı

Ailədaxili münasibətlər sistemində ailə üzvləri, xüsusilə, valideynlər arasında münaqişə qaçılmazdır. Münaqişənin baş verməsi, eləcə də, aradan qaldırılmasında başlıca yeri şəxsiyyətlərarası ünsiyyət tutur. Normal ünsiyyətin pozulmasına isə əsasən qarşılıqlı anlaşmanın olmaması, fikir ayrılığı, qarşılıqlı nifrət, inciklik, özünün haqlı olduğunu (adətən, bu istək bir qayda olaraq uğursuz alınır) sübuta çalışmaq və s. səbəb olur.

Adətən, münaqişə dedikdə, neqativ mənada başa düşülür. Yəni, münaqişə qarşıdurma, fikir ayrılığı mənasında qəbul edilir. Münaqişə eyni zamanda açıq və gizli formada olur.

Qarşılıqlı razılaşmanın olmaması fərqli fikirlərdən, yanaşmadan, ideyalardan yaranır. Bununla belə münaqişə həmişə qarşılıqlı toqquşma kimi təzahür edir. Bu isə ümumi məqsədə çatmaq üçün birgə fəaliyyəti pozur, açıq münaqişəyə səbəb olur. Göründüyü kimi, bütün fəaliyyət sferalarında münaqişə baş verir, bəlkə də o qa-

çılmazdır. Əsas məsələ münaqişənin necə idarə olunmasıdır. Doğrudur, bu o qədər də asan məsələ deyil, lakin vacibdir.

Münaqişə praktiki olaraq insan həyatının bütün sahələrində, o cümlədən, ailədaxili münasibətlərdə də təzahür edir.

Hələ vaxtı ilə K.Levin münaqişənin bir sıra növlərini (şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərarası, qrup və şəxsiyyət arasında, qruplararası) göstərmişdir.

İlk dəfə olaraq K.Levin münaqişəni neqativ və pozitiv olmaqla iki yerə ayırmışdır. Əgər münaqişə fəaliyyəti və münasibətləri inkişaf etdirirsə bu funksional (pozitiv) münaqişə adlanır. Yox, əgər fəaliyyət və münasibətləri pozur, onun inkişafına mane olursa bu disfunksional (destruktiv) münaqişə hesab edilir.

Bir daha qeyd etmək istərdik ki, K.Levinə görə heç də həmişə münaqişənin qarşısını almağı yox, onu idarə etməyi öyrənmək lazımdır. Münaqişəni pozitiv istiqamətə yönəltmək üçün hökmən onun səbəblərini təhlil etmək, baş verə

biləcək nəticələri araşdırmaq lazımdır.

Bundan başqa münaqişənin daha iki tipini göstəririlər: maddi və qeyri-maddi.

Maddi ilə bağlı olan münaqişələrdə tərəflərdən biri və ya hər ikisindən hansınısa üstün mövqe tutması və bu zaman ədalətsizliyə yol verilməsi səbəbindən baş verir.

Qeyri-maddi münaqişə zamanı isə konkret hansısa nəticənin alınması yox, küsmək, nifrət etmək və s. emosional münasibət təzahür edir.

Maddi münaqişə həll edilmədikdə o qeyri-maddi münaqişəyə çevrilir. Bu, daha çox məqsədə çatmağa mane olduqda, problemin həlli tapılmadıqda baş verir. Qeyri-maddi münaqişə daha təhlükəlidir və dağıdıcı istiqamətə meyillidir. Onun qarşısının alınmasının ən səmərəli yolu ailədə müsbət psixoloji mühitin yaradılmasıdır.

Ailədaxili münaqişənin yaranması səbəbləri müxtəlifdir. Bir çox hallarda tərəflər özləri istəmədikdə belə münaqişə baş verir. Bəzən münaqişə elə xırda məsələlər üstə baş verir ki, ilk baxışdan heç ona əhəmiyyət verməyə, vaxt itirməyə dəyməz. Bununla belə münaqişə baş verir. Bəzən tərəflər özləri də münaqişənin niyə, nədən baş verdiyini anlamaqda çətinlik çəkirlər.

Münaqişəyə cəlb olunan tərəflərdən hər biri özünün haqlı olduğunu düşünür və mütləq qalib gəlməli olduğunu bildirir. Belə münaqişənin həll olunmasında başlıca yeri güzəşt (kompromis) tutur. Güzəştə də vacib olanı əks tərəfin mövqeyinin nəzərə alınmasıdır. Lakin bu müəyyən həddə qədər olmalıdır. Tərəflərdən birinin daim güzəştə getməsi, həm də bütün məsələlərdə güzəştli mövqe tutması əks tərəfdə yeni tələbatların və tələblərin yaranmasına imkan verir. Bu da istər-istəməz yeni və daha kəskin münaqişəyə səbəb olur.

Psixoloqlar münaqişəli şəxsiyyətin dörd tipini göstəririlər. Təbii ki, adamlar da bu dörd tipdən birinin daşıyıcı olan şəxsiyyətlər olur. Bu tiplər aşağıdakılardır:

1. Demonstrativ tip. Bu tipə aid edilənlər bir qayda olaraq sanqvinik və ya xolerik temperament tipinə aiddirlər. Onlar üçün fəaliyyətin çoxistiqamətliyi, aktivlik xarakterikdir. Münaqişəli vəziyyətə düşdükdə və ya belə vəziyyət yaradıldıqda onlar özlərini obrazlı şəkildə desək suda balıq kimi hiss edirlər. Onlar həmişə diqqət mərkəzində olmağa çalışırlar, özləri haqqında yüksək fikirdə olurlar.

2. Rigid (ətalətli) tip. Bu tipə aid olanlar adətən situasiyaya uyğun olaraq davranır və münasibət

bildirirlər. Ətrafdakı insanların fikirləri ilə razılaşırlar, ona tabe olurlar. Bununla belə həmişə və hər şeydən şübhələnirlər, tez və səbəbsiz yerə küsürlər.

3. Pedant tip. Onlar hədsiz dərəcədə xırdaçıdırlar və başqalarına qarşı da bu cür münasibət bildirirlər. Hər bir işə qulp qoyurlar. Elə bu keyfiyyətlərinə görə insanlar onlardan bezir, qaçırlar. Onlar əsasən icraçıdırlar.

4. Münaqişəsiz tip. Bu tipə aid edilən şəxsiyyətlər şüurlu şəkildə münaqişədən qaçırlar. Qərar qəbul edilməsindən, məsuliyyəti öz üzərinə götürməkdən bir qayda olaraq çəkinirlər. Bütün bunlar isə son nəticədə ailədə münaqişəyə səbəb olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ailə iki tərəfdən – kişi və qadınlardan ibarətdir. Kişi və qadının isə özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri vardır. Ailədaxili münasibətlərin qurulmasında bu xüsusiyyətlər öz təsirini göstərir. Qadınların öz qadın məntiqi var. Qadın məntiqi intuitiv, situativ və assosiativ xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Kişi məntiqi isə dəqiqliyə, faktların müqayisəsinə, hadisələrin təhlilinə, hadisələrə rəşional yanaşmaya əsaslanır. Qadın xarakteri yumşaqlığa, xeyirxah münasibətə, zərifliyə, yüksək həssaslığa, emosionallığa

meyllidir. Kişi xarakteri isə müstəqilliyə, özünəinamə, risk etməyə meyllidir. Özlərinin fərđi xüsusiyyətlərinə də kişi və qadınlar fərqli yanaşırlar. Qadınlar öz zahiri görüşləri ilə bağılı xoş, tərəfli söz eşitməyə maraqlıdırlar. Qadınlar sözün mənasından daha çox onun intonasiasına, tonuna qarşı həssaslıq göstərirlər.

Kişilər isə işğuzarlıq keyfiyyətlərinin, intellektual, orijinal qərar qəbul edə bilmək qabiliyyətini, cəsarətli addım atmağı daha çox dəyərləndirirlər.

Göründüyü kimi ailədaxili münaqişələrin baş vermə səbəbləri çox, onun həll edilməsi yolları isə müxtəlifdir. Ailədaxili münaqişə ər-arvad, valideyn-övlad və övladlar arasında baş verə bilər. Bu münaqişələr də bir çox amillərlə bağlıdır. Bunlardan birini R.İ.Əliyev belə təsvir edib. O, göstərir ki, anası ilə birlikdə yaşayan gənc bir qadın psixoloqlara müraciət edərkən kömək istəyir. Qadın yazır: “Mənim otuz yaşıml var. Anamla birgə yaşayırdıq. Anam qocalıb, məndən asılıdır. Vaxtaşırı mən qayıışı götürüb onu amansızcasına döyür, sonra ağlayıram. Bilirəm ki, düzgün etmirəm. Lakin özümü bu işdən çəkəndirə bilmirəm. Axı, mən uşaq olanda anam məni bu qayıışla, məhz bu qayıışla, həm də

haqsız yerə döyərdi. İstəyirəm bunları unudum. Lakin unuda bilmirəm, özümle bacarmıram”. (1, s.3)

Təbii ki, bir çox valideynlər öz davranışı və övladlarına qarşı münasibətdə səhv mövqe tutur, uşaq böyüdükdən sonra onun fəsadları ilə üzləşirlər.

Bir sıra hallarda valideynlərin qarşılıqlı münasibətləri pozulduqda bu şüurlu şəkildə və ya bilməyərəkdən övladlarla münasibətə köçürülür. Bu bəzən əks tərəfdən (ər və ya arvadda) qisas almaq və ya ona təsir etmək məqsədi ilə həyata keçirilir.

14 yaşlı yeniyetmə qızın valideynlərinin münasibətlərindəki münasibətə və onun yeniyetmə qıza təsirini qeyd etmək istədik: “Atamla anam yola getmirlər. Tez-tez dalaşır, küsülü qalırlar. Valideynlərim o qədər də imkansız deyillər. Lakin biz demək olar ki, bir süfrə başında əyləşmirik. Belə bir hal baş verdikdə isə sonu qanqaraçılıqla qurtarır.

Onların hər biri özləri üçün paltar alırlar. Məni isə sanki unudublar. Bəzən qışın soyuğunda köhnə, cırıq ayaqqabı geyinirəm. Sizcə mən nə etməliyəm?” (1, s.5)

Doğurdan da bu qız nə etməlidir? Geyimdən, məişət tələbatının ödənilməsindən başqa övlada valideyn qayğısı, məsləhəti, məhəbbəti də lazımdır.

Problemə humanist psixologiyanın yaradıcılığından olan Amerika psixoloqu A.Maslounun özünüfəallaşdırma və tələbat, şəxsiyyət və cəmiyyət arasındakı münasibətlər prizmasından yanaşdıqda ailə münasibətlərinin necə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini asanlıqla görmək olar.

A.Maslou tələbatların iyerarxiyasını aşağıdakı kimi verir:

- fizioloji tələbat: yemək, içmək, yatmaq və s.

- təhlükəsizlik tələbatı: qaydaqanun, sabitlik və s.

- məhəbbət və mənsub olma tələbatı: ailəyə, dostla və s.

- özünüfəallaşdırma tələbatı: qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi.

Göründüyü kimi A.Maslounun özünüfəallaşdırma ilə bağlı irəli sürdüyü bu şərtlərin hamısı birbaşa və ya dolasıyla ailədaxili münasibətlərlə, valideyn-övlad münasibətləri ilə bağlıdır.

Valideyn – övlad münasibətinə əsaslı təsir göstərən amillərdən biri də təlim fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bunun uşaqların öz danışığılarından da görmək olar: “Anam məni xoşlamır. Çünki mən onun istəyini doğrultmuram. Anam istəyir ki, mən “ələçi” olum. Mən isə “üç”, “dörd” qiymətləri alıram”.

Valideyn övladından gözlədiyini almadıqda aqressivləşir. Be-

lədə uşağın özünə inamı azalır, o gərginlik keçirir. Bir sıra hallarda da valideynlər uşağın özünü böyük kimi aparmasını tələb edirlər. Əslində isə gözləyirlər ki, o özünü uşaq kimi aparacaq. Bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən bu tələblər uşağın psixi inkişafına, şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərməklə bərabər həm də onu daxili psixoloji gərginlikdə saxlayır. Bu amillər uşağı şiltaqlandırır, onun neqativizmini gücləndirir. Belədə valideyn öz səhvini görmür, səhvlərin səbəbkarı kimi uşağı görürlər.

Yəni valideyn uşağı öz istədiyi, arzuladığı kimi görməyə çalışır. Uşaqdan tələbləri isə arzularına uyğun olur. Nəticədə valideyn uşağa daha çox nəsihət verir, danlayır, narazılığını bildirir.

Yeni yetmə qızın anası hesab edirdi ki, qızı tərsdir, sözə baxmır. Hətta anasının qənaətinə görə qızında əqli gerilik var. Ana ilə qız arasındakı ziddiyyət dərinləşir. Qızın tərsliyinin motivini müəyyənləşdirmək üçün anaya təklif olunur ki, qızına dediyi sözləri qeyd etsin, sonra səbəb və nəticə müzakirə edilsin. Bir neçə gündən sonra mübahisə prosesində qızına necə ağır və kəskin sözlər dediyini ana başa düşür və qızına münasibətini dəyişir. Az vaxtdan sonra qızın da

anasına münasibəti dəyişir. Yəni bundan sonra ana qızına arzuladığı kimi yox, reallıqda olduğu kimi yanaşır. Qızının hisslərinə hörmət edir.

Valideyn – övlad münasibətlərindəki anlaşılmazlıqlardan biri də uşağın nə istədiyini, niyə elə davrandığını valideynlərin nəzərə almaması ilə bağlıdır. Belə ki, valideyn övladını başa düşmək əvəzinə ona təzyiqi artırmağı çıxış yolu kimi seçir. Bəzən bu metod müvəqqəti olaraq özünü doğrultsa da problem həll olunmadığından müəyyən müddətdən sonra münafiqlik dərinləşir və yenidən meydana çıxır.

Ailə üzvləri arasında baş verən münaqişə tədricən birbaşa və ya dolayısıyla qarşılıqlı ünsiyyətə təsir göstərir. Burada isə paradoksal vəziyyət yaranır. Bir tərəfdən onlar münaqişənin xüsusi gərginlik olmadan həll edilməsinə çalışır, digər tərəfdən münaqişənin başlanmasında və gərginləşməsində əks tərəfi günahkar qismində təqdim edirlər. Onlar bir qayda olaraq əks tərəfin onu başa düşmədiyini və ya başa düşmək istəməməsini əsas gətirərək özünün vəziyyətin qurbanı olduğunu düşünür və vəziyyəti belə təqdim edir.

Ailə dramlarının bir qismi müşahidələr göstərir ki, ər və arvadın istəyindən (məhəbbətdən) doğur.

Lakin qarşı tərəfin onu başa düşmədiyini fikirləşən ər və ya arvad ilk vaxtlar bunu diqqəti cəlb etmək, daha sonra isə psixi gərginliyini çatdırmaq məqsədi ilə edir. Maraqlıdır ki, bu vəziyyətin bir çoxu şüurlu yox, qeyri-şüuri şəkildə meydana çıxır.

Ailədə ər və arvad arasında baş verən münaqişəni hər iki tərəfin iştirakı ilə yoluna qoymaq daha səmərəli üsul hesab edilir. Biz ər və arvadın münaqişə vəziyyətində olduğu ailələrdə problemin həlli məqsədi ilə aşağıdakı anket sorğusunu keçirdik:

1. Münaqişə vaxtı mən özümü necə apardım?
2. Həmin vəziyyətdə mən özümü necə aparmalı idim?
3. Münaqişə vaxtı mən özümü necə aparmaq istərdim?
4. Münaqişə vaxtı o özünü necə apardı?
5. Həmin vəziyyətdə o özünü necə aparmalı idi?
6. Münaqişə vaxtı o özünü necə aparmaq istərdi?
7. Münaqişə vaxtı o məni necə görürdü?
8. Bu vəziyyətdə o məni necə görmək istərdi?
9. Bu vəziyyətdə mən onu necə görmək istərdim?
10. Baş verən münaqişənin səbəbi, məqsədi nə ilə bağlı idi?

Verilən bu suallar heç də hansısa statistik məlumatın öyrənilməsinə yox, arzu edilən və real davranışların səbəblərin öyrənilməsinə xidmət edir. Burada tərəflər həm özlərinin, həm də əks tərəfin davranışını, gözlənilənləri və istədiklərini qeyd edirlər. Beləliklə, tərəflərin hər ikisinin münaqişə vəziyyətindən çıxmaq barədə fikir və mülahizələri öyrənilir, münaqişənin motivləri üzə çıxır. Konkret sualların xarakteri elədir ki, burada münaqişə edən tərəflərin sadə situasiyalarda refleksiv davranışları, psixi vəziyyətləri üzə çıxır. Yəni hansı situasiyada onlar özləri və əks tərəf hansı vəziyyətə düşür, hansı sözləri deyir, nə düşünürlər. Eləcə də burada özünüqiymətləndirmə və qarşı tərəfi qiymətləndirmə meydana çıxır. Hər iki tərəf hadisəyə, əks tərəfə qiymət verdiyindən onların cavabları müqayisə edilir, ümumi nəticəyə gəlinir. Bu isə münaqişənin motivini müəyyənləşdirir, onun həlli yollarını asanlaşdırır. Məsələn, “deyir” fikri aşağıdakı mənanı ifadə edir: “Mən dedim ki...”, “Demək istəyirdim ki...”, “Deməli idim ki...”, “O dedi ki...”, “O deməli idi ki...”, “O demək istəyirdi ki...”, “O hesab edirdi ki...”, “Mən hesab edirdim ki...” və s.

Eyni zamanda baş verən situasiyada tərəflərin hərəkəti və məqsə-

dinin səbəbləri araşdırılır: “Mən özümü ona görə elə aparırdım ki...”, “O özünü elə aparırdı ona görə ki...” tipli yarımçıq cümlələrin tamamlanması da ailədə münaqişənin mahiyyətinin, motivinin öyrənilməsinə xidmət edir və belə də hər kəs baş vermiş münaqişədə özünün nə dərəcədə haqlı və ya haqsız olduğunu görə bilir. Söhbət zamanı əks tərəfin nə dərəcədə haqlı olduğu da soruşulurdu. Tərəflərin çox az qismi əks tərəfin qismən haqlı olduğunu etiraf edir, əsasən özünün az günahkar olduğunu və ya günahkar olmadığını, situasiyanın qurbanı olduğunu bildirirdi. Bu proses həm valideynlər, həm də valideyn-övlad münasibətlərində baş verə bilər.

Doqquz yaşlı oğlanın anası şikayətlənir ki, oğlu son dərəcə həssasdır, yaxınları ilə bağlı onda narahatlıq var. Vaxtaşırı bildirir ki, hər kəs onu incitsə əvəzsiz qoymayacaq, qisas alacaq. Ana hesab edir ki, özünün pessimizmi ilə oğlunu da “zəhərləyib”. Nümunə kimi ana aşağıdakı situasiyanı göstərir. Ana bu situasiyanı ciddi münaqişə vəziyyəti kimi qəbul edir.

Oğlu növbəti dəfə riyaziyyatdan “iki” qiyməti alıb. Artıq iki həftədir ki, oğlu riyaziyyatdan “iki” alır. Digər fənlərdən isə belə problemi yoxdur. Anasının danış-

dıqlarından belə məlum olur ki, oğlu hər dəfə “iki” qiyməti aldıqca ana əsəbləşir, oğluna kömək etməyə cəhd göstərir.

Bunun üçün ana oğlunda özünə inam yaratmağa, riyaziyyatla bağlı yaranmış psixoloji baryeri götürməyə çalışır. Qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün o aşağıdakı üsuldan istifadə edirdi. Oğlunun pis qiymət aldığı məsələ və misallara oxşar məsələ və misallar edir, bir sözlə yaxşı, xeyirxah riyaziyyat müəllimi rolunu yerinə yetirməyə çalışırdı. Çalışırdı ki, bütün qaydaları, məsələnin həlli yollarını oğluna başa salsın. Bu zaman o, oğluna “iki” almasının səbəblərini də izah edirdi. Prosesin özündə ana həyəcanlanır, özünü tənqid edirdi. Bütün bu prosesdə ananın diqqəti təlimə yönəldiyindən oğlunun keçirdiyi hislər, şəxsi keyfiyyətləri diqqətdən kənarda qalırdı. Oğlunun müəllimə qarşı affektiv reaksiyasının səbəblərini nəzərə almayan ana əbəs yerə onda özünə inam formalaşdırmaq istəyirdi. Ananın buraxdığı digər səhvlər ondan ibarət idi ki, ananın özü həyəcanlanır, gərginlik keçirir və bu emosional vəziyyətdə oğluna emosional yardım etməyə çalışırdı. Təbii ki, ananın keçirdiyi emosional gərginlik oğluna da sirayət edir, onda müəllimə, fənnə qarşı

münasibət yaradır. Ananın emosional vəziyyəti, psixi gərginliyi sonda oğlunu öz həyəcanları ilə təkbətək qoyurdu.

Göründüyü kimi valideyn – övlad münasibətlərində emosional vəziyyətin qeyri-adekvat olması, məqsəd və vasitə arasında fərqi olması ünsiyyət və münasibətlərə də təsir göstərir. Bu isə sonda ailədə konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Yuxarıda göstərilən nümunədən də aydın olur ki, şəxsiyyətdaxili konflikt tədricən şəxsiyyətlərarası konfliktə çevrilir, şüuru münasibətlər sisteminin yerini qeyri-şüuri münasibətlər sistemi tutur. Situasiyaya uyğun gəlməyən qeyri-adekvat davranış iki fərqli, bir-birilə ziddiyyət təşkil edən motivlərdən yox, iki prinsipial fərqli psixoloji mexanizmlərdən doğur. Bunu psixoterapevtik situasiyada E.Kreçmerin şüurlu və qeyri-şüurlu davranışın determinantları ilə bağlı L.S.Viqotskinin tədqiqatları da sübut edir.

Ailədaxili münasibətlərdə münasibətin yaranmasının iki psixoloji mexanizmi özünü göstərir. Bunlardan birincisi idarə olunan, şüurlu və ixtiyari xarakter daşıyır. İkincisi isə qeyri-ixtiyari, avtomatlaşmış olur.

Ailədə valideynlər arasında baş verən konflikt uşaqlara da təsir

göstərir, onların davranışında neqativizm baş verir. Bir çox hallarda valideynlər özləri də uşağın davranış və psixikasındakı belə pozuntunun səbəblərini dərk etməkdə çətinlik çəkirlər. Onlar hesab edirlər ki, övladları ilə münasibətlərində heç bir problem yoxdur. Bununla belə ər-arvad arasında münaqişənin olduğunu bildirirlər.

Bəzən də valideyn-övlad münasibətlərinin pozulması, münaqişə vəziyyəti qeyri-şüuri, qeyri-ixtiyari şəkildə baş verir. Yəni əslində valideyn münaqişənin yaranmasını istəməsə də onun səbəbkarı olur. 12 yaşlı qızın anası övladı ilə münaqişə vəziyyətində olduğundan şikayətlənir. Qızının onu başa düşmədiyini fikirləşən ana özünün tamamilə haqlı olduğunu, qızının isə tərs, inadkar olduğunu düşünür. Bununla belə, gündəlik başlayan münaqişədən əvvəl daha yumşaq mövqe tutacağına cəhd etsə də ilk başlanğıcdan hər şeyi unudur, qarşılıqlı hay-küy, ağlaşma başlayır. Ana və qızın qarşılıqlı münasibətlərinin pozulmasının səbəbini aradan qaldırmaq üçün sonuncu münaqişə vəziyyətini nümunə göstərək. Ana qızının ev tapşırıqlarını yoxlayarkən onun bir neçə səhv buraxdığını görür. Əsəbləşən ana onu danlayır, küt, avam, fərsiz adlandırır. Qızı isə deyir ki, yazmaq-

dan əlləri yorulub, ona görə səhv edir. Mübahisə qızıdır, ana qızını danlayır. Bizimlə söhbət zamanı ana özünü ələ ala bilmədiyini, daha yumşaq formada qızı ilə davranmalı olduğunu deyir. Bəs, qızınıza necə yanaşmalı, nə deməli idiniz? – sualına belə cavab verir: “Gərək deyəydim ki, ay mənim əziz qızım, sən necə fikirləşib bu qədər səhv buraxırsan. Yəni çalışıbsan ki, səhvlərin çox olmasın. Mən başa düşdüm ki, günah səndə yox, sənin əllərinədir”.

Ana fərqi nə varmır ki, guya yumşaq, yumor yolu ilə qızını tərbiyə edir. Halbuki burada istehza, ələ salmaq tonu daha güclüdür. Bu isə qızda kəskin etiraza, aqressivliyin artmasına səbəb olur. Anaya izah olundu ki, qızı ilə səmimi olsun, istehza ilə danışmasın. Az müddətdən sonra münasibətlər doğurdan da qaydasına düşdü.

Ailədaxili münasibətlərin formalaşmasında, xüsusilə ailədə münasibətlərin yaranmasında valideynlərin fəaliyyət sahəsi önəmli rol oynayır. Qadınların işləməsi ilə ailə münasibətlərində bir sıra cəhətlər yəni onun ikiqat artıq işinin olması ilə şərtlənir. Bu da məlumdur ki, müxtəlif qadınlar belə çətinliyə fərqli reaksiya verirlər. Bəziləri hay-küy salır, əsəbləşir, işdən bezdiyini, yalnız ev işləri ilə məşğul

olmaq istədiklərini söyləyirlər. Digərləri isə heç bir çətinlik çəkmir, həm ev işlərini, həm də iş yerlərindəki vəzifələrini eyni dərəcədə uğurla yerinə yetirirlər. Hətta özlərini peşə fəaliyyətlərindən ayrı təsəvvür etmirlər.

Bəs, necə olur ki, eyni iqtisadi, sosial şəraitdə olan qadınlar oxşar situasiyaya fərqli reaksiya verirlər. Biz Gəncə şəhərində 100 nəfər işləyən qadınla “İşləmək sizin ailə münasibətlərinizə necə təsir göstərir?” – sualı ilə müraciət etdik. Onların cavabları fəaliyyət sahələrindən asılı olaraq bir-birindən fərqlənirdi. Qeyd edək ki, 100 nəfər işləyən qadının 34 nəfəri məktəbdə müəllim, 12 nəfəri tibb bacısı, 17 nəfəri müxtəlif idarələr, 24 nəfəri fəhlə peşəsində, 13 nəfəri isə xırda ticarət və ya günəmuзд işlərdə çalışırlar. Bu qadınların 63 faizi işlərinin ailədaxili münasibətlərə təsir göstərdiyini bildirirlər. Onlar fikirlərini belə əsaslandırırlar ki, ev təsərrüfatını tam yerinə yetirə bilmir, övladlarının qayğısına istədikləri kimi qala bilmirlər. 41 faizi işin vaxtının çoxunu aldığını, 28 faizi işin onların sağlamlığına mənfi təsir etdiyini bildirdilər. 32 faizi işin onların ailədaxili münasibətlərə təsir etdiyini bildirdilər. Bununla bərabər 23 faiz qadın işinin ailədaxili münasibətlərə təsir etmə-

diyini, 18 faizi isə işlərinin ailədaxili münasibətlərdə pozitiv rol oynadığını qeyd etdilər.

21 faiz qadın işinin onların şəxsi keyfiyyətlərinə və xarakterinə mənfi təsir göstərdiyini, səbəblərini korlandığını bildirdilər. Bu isə təbii ki, ailədaxili münasibətlərdə öz əksini tapır. 17 faiz qadın isə özünü ailə üzvləri qarşısında qismən günahkar hesab edirlər. Belə ki, onlar övladlarına, ərinə az vaxt ayırdıqlarını, onların qayğısına qala bilmədiklərini göstərirlər. Lakin bu vəziyyətdə ola bilsin ki, obyektiv mənzərə tamamilə başqa cürdür. Yəni uşaqlar da, ər də işləyən qadının onlara az diqqət və qayğı göstərdiyini fikirləşsinsinlər. Sorğu aparmağımız işləyən qadınların 67 faizi həm öz işlərinə, həm də ailə üzvlərinə eyni dərəcədə diqqət yetirdiklərini bildirdilər.

Bəs ayrı-ayrı fəaliyyət sahəsində çalışan qadınların ailəyə, qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına yanaşmalarında hansısa fərq özünü göstərmir? Amerika psixoloqları (L.Hofman, E.Xalli, P.Handal və b.) işləyən qadınların ailə münasibətlərinin bir sıra xüsusiyyətlərini araşdırmışlar. Məlum olmuşdur ki, yaradıcı, əqli fəaliyyət sahəsində çalışan qadınlar özlərini qadın və ana kimi yüksək qiymətləndirirlər. Öz işlərindən zövq alan

qadınlar da özlərini ailə qarşısında günahkar hesab etmirlər.

Daimi iş yeri və peşəsi olmayan qadınlar ailə qarşısında özlərini daha çox günahkar sayırlar. Bu tədqiqatlar göstərir ki, işləyən qadınların özlərini ailə qarşısında borclu hesab edib etməmələri yalnız yuxarıda göstərilən amillərdən yox, çoxsaylı digər amillərin kompleks təsirindən yaranır. Lakin başlıca amil qadının öz işini, yoxsa ailəni üstün tutması ilə bağlıdır. Daha dəqiq desək onlar üçün başlıca olan nədir: “ailə”, “iş”, “sosiallaşma”, “fərdi xüsusiyyətləri”.

Təbii ki, bunların hər birinə fəaliyyət və ya seçim motivi də təsir göstərir. Məsələn, öz işindən razı olub olmamaq, iş sahəsində nə dərəcədə uğur qazanıb qazanmamaq və s. Bunların özlərinə də bir sıra amillər təsir göstərir. Rəhbərliklə münasibət, kollektiv üzvləri ilə münasibət, əməyin təşkili, maaş və s. bu amillərdəndir.

Ailə münasibətlərinin qurulması özü də bir sıra amillərlə bağlıdır. Ər-arvad nikahı nə dərəcədə uğurludur, əri və uşaqları ilə münasibəti necədir?

Sosiallaşmanın özü də ailə münasibətlərinə təsir göstərir. Yəni qadının çalışdığı sahə ailə əməkdaşlığına nə dərəcədə uyğun gəlir? Vaxtının nə qədərini aparır?

Fərdi xüsusiyyətlərə isə əsasən aşağıdakılar aid edilir: 1) Əsəbilik; 2) Emosionallıq; 3) Femenizasiya.

Yuxarıda deyilənlərin təhlili göstərdi ki, işi ailədən üstün tutan qadınlar əsasən onlarda narazılıqla qarşılanır. Onlar vaxtlarını və diqqətlərini bir qayda olaraq işə yönəltmələrindən ailəyə ayrılan diqqət və vaxt azalır. Həm ailəyə, həm də işə eyni dərəcədə diqqət ayıran qadınlar sanki iki od arasında qalırlar və beləliklə, hər iki sahədə o qədər də uğur qazana bilmirlər. Bu isə onların həyəcanlılıq səviyyəsini artırır və hər iki sahədə tez-tez konflikt vəziyyətinə düşürlər. Lakin uğurlu nikahda olanlar, ər və arvadın bir-birini başa düşmələri bu gərginliyi müəyyən qədər azaldır. Digər pozitiv hal isə ev işlərində ər in qadına müəyyən qədər kömək göstərməsi müqabilində təzahür edir. Çünki işdəki

gərginliyin, ailədəki gərginliyin bir qismini kişi öz üzərinə götürməklə vəziyyəti yüngülləşdirir. Bu hal daha çox özünü arvadının işləməsinə, ailənin maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasında həyat yoldaşının işinə kişi müsbət yanaşdıqda baş verir. Qadın fiziki baxımdan yorulsada, psixoloji baxımdan yüngüllük hissi keçirir.

Öz işindən, fəaliyyət sahəsindən razı qalan, işdə uğurlar qazanmaqda çalışan qadınların da sosial-psixoloji vəziyyəti xeyli yaxşı olur. Onlar ən azı işindən zövq alır, işdəki gərginliyi ailə daxilinə gətirmirlər.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ailədaxili münasibətlərin qurulması mürəkkəb prosesdir. Burada münaqişədən qaçmaq demək olar ki, mümkünsüzdür. Münaqişənin isə pozitiv məcraya yönəldilməsi vacib şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. "Tərbiyə psixologiyası". Bakı, Nurlan, 2006

2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. "Təhsildə şəxsiyyət problemi (monqrafik tədqiqat)", Bakı, Təhsil, 2008

3. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. "Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi". Bakı, Təhsil 2006

4. Гозман Л.Ю., Шлягина Е.И. «Психологические проблемы семьи» Вопросы психологии, 1985, № 2, с. 186–190

5. Социальная психология / Под ред. Е.С. Кузмина, В.Е. Семенова Л., ЛГУ, 1979

6. Эйдемиллер Э.Г., Юстиций В.В., Семейная психология. Л., Медицина, 1989

ПРИЧИНЫ КОНФЛИКТОВ ВО ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ

В статье рассматриваются конфликты, их психологические особенности, типы и вопросы, связанные с их воздействием на внутрисемейные отношения. Отмечается, что происходящие в семье конфликты негативно сказываются на родителях и их детях. И это становится причиной негативных явлений в поведении и психике детей.

THE REASONS OF THE CONFLICT AND THE WAYS OF LIQUIDATING THEM IN FAMILY-INTERNAL ATTITUDES

There are researched psychological features of family-internal attitudes in the article, also become clear the reasons of conflicts between the husband and the wife, between the parent and the child. It is showed that the conflict occurred between the husband and the wife both increases their internal tensions and influences negative to the children's behaviour and their psychological.

YARADICILIQ VƏ FƏALİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

İsayeva Z.M.

*SDU-nun pedaqogika və psixologiya
kafedrasının baş müəllimi*

Psixologiyada yaradıcılıq prosesi fəaliyyətin psixoloji tədqiqi əsasında öyrənilir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, yaradıcılıq prosesində insanın psixomotor quruluşu, motiv, meyl, məqsəd, ustanovka və s. amillər iştirak edir. İnsanın psixomotor qurulması yaradıcı fəaliyyətin intesivliyini, formasını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Xüsusilə, burada temperament tipi mühüm rol oynayır. Məsələn, insan gedir və dayanır. Biz bu hadisəyə psixofizioloqun gözü ilə baxaq. Ən qısa anda bədənənin altı yüzədən çox ayrı-ayrı əzələləri bunun nəzarətilə hərəkət edir. Sanki nəzarətçi bir saniyədən az müddətdə tapşırığın yeganə mümkün olan, daha məqsəduyğun həllini verir. Bədəndəki gərginlik, təfəkkürün məşqi, əzələ enerjisinin fiziki enerjiyə çevirməsi, emosional yorğunluğun yaranması, yaxud yox edilməsi, bütün bunlar yaradıcılıq aktının əsasında duran psixofizioloji mexanizmlərdir.

L.S.Vıqotski və N. Leontyev bu fikirdədirlər ki, fəaliyyətin «ayrı-

ca» struktur komponenti yoxdur. Bu prosesə tələbatların predmeti kimi, motiv mövqeyindən yanaşılır. O, öz xarakterini məqsəddə göstərir. Məqsəd-hərəkətə, hərəkət-son nəticəyə aparır. Onların izahından, həmçinin, bu nəticəyə gəlmək olur ki, praktik təfəkkürdən mücərrəd təfəkkürə keçid zamanı diqqət yetirilməli olan ən incə məqam sensor – perseptiv proseslərdir. Çünki, hərəkəti fəallıq zamanı sensor proseslərin adekvat formalarını yaratmaq üçün yalnız şüur deyil, beyin kötüyündə proqramlaşmış xüsusi sahələr də cavabdehdir. Məsələ burasındadır ki, inkişafda sensor-perseptiv mexanizmlərin üstünlüyü dəyişir. Bu dəyişməni ayrı-ayrı situasiyalara, fəaliyyət sahələrinə də şamil etmək olar. Ümumilikdə sensorika insan fəaliyyətinin bütün yaradıcı məqamları, bütün mərhələlər üçün ayrılmaz komponentdir.

S.L.Rubinşteynin izahına görə, bu qüvvələrin yaradıcılığa təsirinin reallaşması, onun materiallaşması üçün yalnız məhsuldar fəaliyyətə yönəlişlik, motivləşmə kifayət et-

mir. Burada psixikanın fizioloji mexanizmlərinin tənzimlənməsi, somatik sistemin, əzələlərin, oynaqaların, tənəffüsün və s. səmərəli, sistemli iştirakı vacibdir. Yalnız ruhi və fiziki aləmin harmonik fəaliyyəti uğurlu nəticələr əldə etməyə imkan verir. Yaradıcı fəaliyyətdə instinktiv reaksiyalarla yanaşı əzələyə nəzarət, təfəkkür gərginliyinin məqsədəyönəlişliyi, hərəkət ritminə, mimika, jest və informasiyaya nəzarət aktlarına aydınlıq gətirilir. O, sadə bir hərəkət fonunda göstərilən mürəkkəb hadisələrin psixofizioloji mənzərəsini yaradır.

Q.A.Asmolova görə «fəaliyyətə – səciyyəvi ierarxik quruluşa malik olan, müxtəlif psixi təzahürlərin formasının yaratdığı «hərəkət», «əmaliyyat» kimi baxmaq lazımdır. Fəaliyyətdə «hislər, «elementlər» deyil, vahidliklər» ayırd edilir. Burada hərəkət-fəaliyyətlə qarşı-qarşıya qoyulmayıb onun «vahid» quruluşuna daxildir. Əgər biz fəaliyyətə nəzər yetirsək onun iki aspektini izləyə bilərik: a) motivasiya; b) əməliyyat-texniki.

Fəaliyyət motivasiya baxımından öyrənilərkən onun səbəbini şərtləndirən istiqaməti, bütövlükdə dinamikanı görə bilərik. Onu əməliyyat-texniki baxımdan öyrəndikdə konkret yolları, yerinə yetirilmə vasitəsinə əhatə etmiş olu-

ruq. Birinci sistemlə (motivasiya) fəaliyyətin sosial-əşyavi münasibətləri, fəaliyyətin obyektiv mahiyyəti aydınlaşdırılır. İkinci (əməliyyat-texniki) sistem insanın mühitə, şəraitə seçici yanaşmasını, yollara, vasitələrə fərqləndirici münasibətini ifadə edir. Fəaliyyətin sistemli təhlili sonda reallığın fəaliyyət prosesində yaranaraq bu prosesi nizamlayan psixi proseslərin öyrənilməsinə aparıb çıxarır. Mürəkkəb hərəkətdə belə fəaliyyətdən şüura qədər baş verənləri ayırd etmək olar. A.Asmolov burada hərəkət və fəaliyyət anlayışlarına aydınlıq gətirir. Bunun üçün bir neçə fəaliyyət nəzəriyyələrini qarşılaşdıraraq təhlil edərək aşağıdakıları ümumiləşdirir:

1) hərəkət həmişə məqsədə yönələrək özünün şüurdakı mahiyyətini açır;

2) hərəkət motivlərlə təhrik olunduğundan bir sıra hallarda fəaliyyətin məqsədinə uyğun gəlməyə bilər;

3) hərəkətin motivi fəaliyyətdə subyektin qarşısına qoyduğu məqsədə münasibəti kimi üzə çıxaraq onun bütövlükdə dünyaya münasibətini ifadə edir.

Yaradıcı fəaliyyətin ustanovkasız təsəvvür etmək olmaz. Bəs burada ustanovkanın rolu nədən ibarətdir? A.Asmolov məsələyə aşağı-

dakı qaydada aydınlıq gətirir. Fəaliyyətin psixoloji quruluşuna baxış bir sıra məsələləri əhatə edir:

- obyektiv faktları və vahid şüuru ayırd edir;

- müxtəlif ustanovkalar oyadan faktorlar haqqındakı suallara cavab verir;

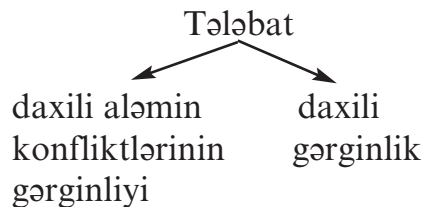
- fəaliyyətdə ifadə olunan bu ustanovkaların təzahür etdiyi momentləri, onların məzmununu araşdırmağa imkan verir.

Burada «obyektiv faktor» anlayışına A.Asmolov: motiv, məqsəd və hərəkətin yetinə yetirildiyi şəraiti daxil edir. Bu faktorlar planlaşdırılmış fəaliyyətə aid olduqlarından onun necə baş verməsinə cavabdehdir. Yaradıcı fəaliyyət də belədir. Deməli, yaradıcı fəaliyyət yalnız müvafiq faktor quruluşu olan, ustanovkalı fəaliyyət hesab olunua bilər. Bu komponentlərə malik olmayan fəaliyyəti yaradıcı fəaliyyət adlandıra bilmərik. Burada hərəkət və əməliyyatlar bir-birilə ierarxik qaydada bağlı olub fəaliyyəti də bu struktur komponentlərində yaranan ustanovka stimullaşdırır. Hər bir struktur momentinin istiqamətinin saxlanılması ənənəsini ona uyğun gələn obyektiv faktor yaradır.

Ş.A.Nadiraşvili də yaradıcı fəaliyyət üçün ustanovkanın yaranmasını mühüm şərt kimi irəli

sürür. «İnsanın fəaliyyəti ictimai sosial istiqamətilə xarakterizə olunur O, bir fərd olaraq özünün tələbatlarını ödəmək üçün impulsiv-praktik davranış nümayiş etdirir. Bu zaman insanın fəaliyyəti ictimai mahiyyət kəsb edən dəyərlərin yaradılmasına yönəlir....Bu fəaliyyətdə həmin dəyərlərə qarşı müsbət, yaxud mənfi münasibət yaranır... Ustanovka əsasında qurulan davranış – reallığa, ustanovkanın eskiz planında təmsil olunan davranış – şüurdakı münasibətlərə aiddir».

S.Seyidov Ş.Nadiraşvilinin bu yanaşmasını qəbul edərək «yaradıcı situasiya»da ustanovkanın rolunu xüsusi qeyd edir. Hər iki tədqiqatçıya görə, yaradıcı fəallığı təmin edən qüvvələr var. Bu qüvvələr tələbatlarda birləşir. Yaradıcı prosesdə tələbatlar və onlardan əmələ gələn ustanovkanın mexanizmi belə təsvir olunur.

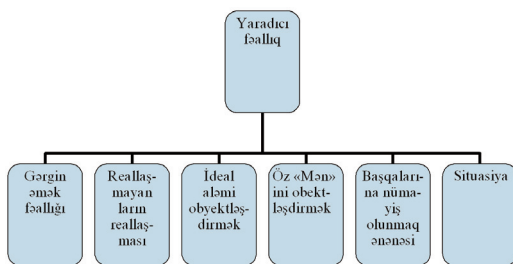
Bu gərginliklərin yaratdığı tələbatlar, yaxud həmin tələbatların yaranması ilə əmələ gələn gərginliklər yaradıcı fəallığa zəmin ya-

radır. Yaradıcı fəallıq da öz növbəsində aşağıdakı istiqamətlərdə reallaşır.

Ş.Nadiraşvilinin tədqiqatı nəticələrindən aydın olur ki, «ayrı-ayrı subyektlərin sosial ustanovkası bu və digər görüşlərin, fikirlərin dəyişməsinə şərtləndirən, yaxud qaydaya salan müəyyən sosial-psixoloji sistemdə birləşə bilər. Sosial ustanovkanın qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi şəxsiyyətin psixologiyasını öyrənməyə imkan verir».

Ş.Nadiraşviliyə görə yaradıcı fəaliyyətin mexanizmi

Şəkil 1.

Bu tədqiqatçılar o fikirdədirlər ki, yaradıcı prosesdə tədqiqedici fəaliyyətin nəticəsi olaraq insanda ünsiyyətçilik, həvəskarlıq kimi xüsusiyyətlər möhkəmlənir. Bu onlarda ictimai şüurun möhkəmlənməsilə izah olunur. Bəzən də insanlar öz fəaliyyətində bilərəkdən ictimai şüurla disbalans yara-

dırlar. Yeməkdən, yuxudan, rahatlıqdan imtina edərək dünyanı, əslində, özünü fəth etməyə cəhd göstərirlər. Bütün bunlar son anda yaşanan həzzalma, doyumluq, özünəarxayınlıq hisslərinə ehtiyacdan doğur. Ən adi emosional vəziyyətin yaşanmasına olan ehtiyac insanı qəhrəmanlıq, yaradıcılıq zirvəsinə qaldırır.

Bədii yaradıcılıqda obrazlı emosiya, elmi yaradıcılıqda intellektual emosiya üstünlük təşkil edir. Hər ikisini yaradıcılıq prosesinin gedişində məzmun özü oyadır. Nəticədə, məsələn, kədər, dəhşət özü-özlüyündə lirik emosiyalar əmələ gətirir. Əgər söhbət incəsənət psixologiyasından gedirsə, Vıqotski bu barədə tamamilə yeni fikirdədir: o - əbədidir. Bütün dəyişmələrinə baxmayaraq incəsənət bütövlükdə insan təbiətini ifadə edir. Incəsənət psixologiyası formasına görə əbədi və dəyişməzdir. Incəsənətdə əşyanın təsvir edilməsində məqsəd obyektin hissi obrazını yaratmaq deyil, onun dəqiq obrazı haqqında təəssürat yaratmaqdır. Təsviri incəsənətin məqsədi naxışlara əsaslanaraq obrazların qayranılmasını asanlaşdırmaqdır. Musiqi əsəri- tonun yüksəkliyindən asılı olan müstəqil səs görünüşüdür. Heykəltəraşlıq - bütöv ölçünün dərk olunmasına can

atmaqdır. Poeziya- sözlü tamaşa incəsənətidir. Bütün bu sahələrdə qəbul olunmuş bir norma forma var. Burada bədii əsərin materialı estetik obyektin sintezində iştirak edir. Bunlar pozulduqda incəsənət əsəri də öz mahiyyətini itirir. Nəticədə estetik hisslər deformasiyaya uğrayır.

Göründüyü kimi, bədii yaradıcılıq, onun bütün növləri məhz təxəyyüldən qaynaqlanır. Reallığa azad münasibət isə təfəkkürün əsas vəzifəsidir. Yaradıcı fəaliyyətdə mücərrəd təfəkkürün vəzifələri daha genişdir. Mücərrəd təfəkkürün praktik təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsi yaradıcılığın stimullarından biridir. Bu, bir sıra idrak proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsində baş verir.

Yaradıcı insanın sosial baxımdan şərtlənmiş fərdi şüuru şəxsiyyətin strukturunun formalaşması və tələbat- motivasiya sahəsinin, münasibətin, mənəvi dəyərlər şkalasının yenidən qurulmasının əsasında durur. Bu baxımdan, rəssamlıqda da analogi hadisələr baş verir. Y.İbadov bu barədə yazır: «Bir halda ki, insan özü enerji mənbəyi, o cümlədən, onun yüksək formasıdır, o zaman deyə bilərik ki, rəssam tabloya öz enerjisini yükləyir... Xəstəliyin incəsənət əsərlərinin köməyi ilə müalicəsinin

effektivliyi digər vasitələrlə müalicədən bir-neçə dəfə yüksək olur. Hər bir rəssam xəstəliyin müalicəsində özünün «ixtisasına» malik olur. Bottiçellinin şəkilləri ağrı sindromunu aradan götürür. Matisanın şəkilləri böyrək xəstəlikləri, Pikassonun şəkilləri baş beyin qabığının pozulması zamanı təsir göstərir və s.».

Y.İbadov belə fikirdədir ki, meditatif rəsətmə zamanı əl müxtəlif hərəkətlər edir. Buna görə insanın enerji informasiya sisteminin Kainatın enerji informasiya dalğasına qoşulması baş verir. Deməli, meditatif rəsmlərin yaradılması insanın ruhi başlanğıca qayıtması ilə həyata keçir. Şəkillərin «oxunması» isə ruhun dərinliyində insanın özünün bir hissəsi olduğu reallığa yetişir. Bu nöqteyi-nəzərdən, meditatif rəsmlər şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının açılması üçün yeni imkanlar yaradır. Meditatif texnikanı, məsələn, Leonarda da Vinçinin texniki layihələrində illüstrasiya olunmuş eskizlərdə görmək mümkündür. Leonarda da Vinçinin qrafik rəsmlərinin nümunəsində meditatif qrafikin elə texnikası ilə tanış olmaq mümkündür ki, fasiləsiz bükülmüş xəttlər müxtəlif metamorfozalara məruz qalaraq spirallara, balıqqulaqlarına, mürəkkəb çoxözlü məkan formala-

rına çevrilir. O, rəsmetmənin digər meditatativ texnikasından-əl azad olarkən kağızda şəkillərə çevrilən ştrixlərin və nöqtələrin təsvirindən də istifadə etmişdir. Ancaq heç kəsin ağına gəlmir ki, Leonarda do Vinçini dahi mühəndis, yaxud həndəsə mütəxəssisi hesab etsin. O, incəsənət tarixinə məşhur «Cakonda»nın müəllifi kimi daxil olub və belə də qalacaqdır.

Azərbaycanın tətbiqi sənətində istifadə olunan naxışlar, Qobustan qayaüstü rəsmləri mədəniyyətimizin izləridir. Qədim və müasir xalçaçılıq nümunələrində, eləcə də tətbiqi sənətin başqa sahələrində işlədilən naxışlar bir çox mənalı kəsb edir. Tətbiqi sənət nümunələrinin psixologizmini öyrənməklə etnopsixoloji məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkündür. Məsələn, təsvir edilmiş simvolikanın, rəngin, hərflərin və rəqəmlərin köməyi ilə əsərin süjetini müəyyənləşdirmək, işlənmə tarixini öyrənmək, müəllifin psixoloji xüsusiyyətləri: motivasiyası, hissləri və emosiyaları, təxəyyülü və fantaziyası, maraqları, təəssüratları haqqında məlumatlar əldə etmək olar. Bütün bunlar insanın daşdığı psixi enerjinin yazısı, yaradıcılıq elementlərinin: hisslərin, meyillərin, arzuların, dünyagörüşün, maraqların, motiv və ustanovkanın izləridir. O

cümlədən, elmi fəaliyyətin nəticələri də bu qaydada öz müəllifinin yaradıcılıq komponentlərini ifadə edir. İstər bu nəticə insanla (tələbələrlə), istərsə də tədqiqat işi (elmi əsərlərlə) bağlı olsun, fərqi yoxdur. Hər bir yaradıcı insan öz fəaliyyətində arzuladıqlarını və bacardıqlarını yaradır.

Yaradıcılıq anlayışı, bir tərəfdən hansısa konkret fəaliyyət sahəsi ilə məşğul olan insanın özünə-məxsus əqli, praktik istiqamətə yönəlmiş hərəkətləri, digər tərəfdən, şəxsiyyətin özünün keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. Ona görə də çox zaman yaradıcılıq fenomeninə bu iki tərəflə bağlı olan ümumiləşdirilmiş elementlər daxil edilir. Bu problem psixologiya tarixində həmişə aktual olub və hazırda da psixologiya elminin aktual problemlərindən biri kimi öyrənilir. Fərq bundadır ki, hər bir dövrdə yaradıcılığa verilən tələblər dəyişir. İnsan şüuru ilə birgə onun uğurları, kəşfləri, təfəkkür qabiliyyətləri də artır, mürəkkəbləşir. Artıq müasir psixologiyada süni təfəkkürdən danışılırsa, deməli insan yaradıcılığının yeni formalarının yaranması labüddür. Ona görə də, hesab edirik ki, alim-pedaqoqların elmi yaradıcılıq fəaliyyətinə də yeni şəraitin, qloballaşan dünyanın, müasir elmin və texnikanın

tələbləri baxımından yanaşmalıyıq. Bütün bu məsələləri ümumiləşdirmək üçün problemin vəziyyətini müasir tələblər baxımından-sosial koqnitiv istiqamətdə öyrənmək lazımdır.

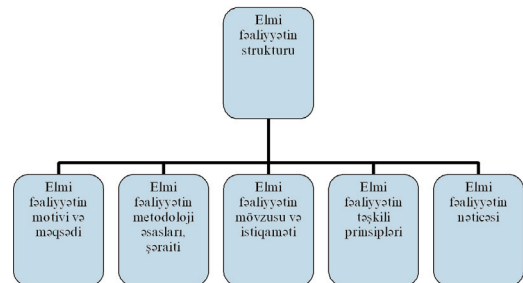
Yaradıcı fəaliyyətin daha geniş, əhatəli təbqiqi biheaviorizmin və daha sonralar koqnitiv psixologiyanın inkişafı ilə bağlı olub. Hələ XX əsrin əvvəllərində insanın yaradıcılıq (tədqiqedic) fəaliyyətinin öyrənilməsi istiqamətində aparılmış tədqiqatlarda aydın olmuşdur ki, tədqiqetmə yalnız tədqiqedic fəaliyyətin özü ilə məhdudlaşmır. Burada hansısa ümumiləşmiş, istiqamətverici məsələlər var. Robert Solso problemlə bağlı belə fikir irəli sürür: «Hər kəsin yaratma qabiliyyəti var, ancaq yaradıcılıq dərəcəsi olduqca geniş ölçüdə dəyişir. Pablo Pikasso, yaxud Bakminster Tuller, Volfqanq Mosart, Tomas Cefferso kimi yaradıcı insanlar yalnız böyük istedadın təzahürü deyildilər».

Elmi fəaliyyətdə tədqiqatçının öz işinə tənqidi münasibəti, fəaliyyətin yaxşı və pis cəhətlərini görüb səhvlərini düzəldə bilməsi çox mühümdür. Elmi fəaliyyətin səmərəliliyi bir sıra amillərdən: müəyyən vərdişə yiyələnməyə çalışan (tədqiq edən) subyektin psixoloji xüsusiyyətlərindən, onun üzərində

çalışdığı materiala münasibətinə, elmi tədqiqat mövzusunun çətinlik dərəcəsindən, öyrənmə şəraitindən, materialı qayrama, mənimsəmə, müqayisəetmə, təfəkkürün və təxəyyülün analiz-sintez proseslərindən asılıdır. Bunlar elmi fəaliyyətin quruluşunda mühüm yer tutur. Bu quruluşda biz elmi fəaliyyətin təşkili üçün zəruri olan başlıca məsələləri görə bilirik. Elmi fəaliyyət prosesinin qurulması üçün vacib olan digər komponentlər bu əsas komponentlərdən ayrılır.

Elmi fəaliyyətin əsas struktur komponentləri

Şəkil 2.

Müasir koqnitiv psixologiyada yaradıcı fəaliyyət sahəsində aparılmış tədqiqatların mahiyyəti onunla izah edilir ki, hafizədə toplanmış informasiya yalnız real həyatın dəqiq surəti deyildir. Əslində, informasiyanın uyğunlaşdırılması, binanın konstruksiyası,

dünya haqqındakı biliklərin yeni-dən qurulması - əqli nəticə və dərk-etmədir. Onun səmərəliliyi tədqiqatçının koqnitiv imkanları ilə bağlıdır. Elmi yaradıcılıq fəaliyyətinin səmərəliliyi, ilk növbədə tədqiqatçının özünü və dünyanı dərk etmə səviyyəsi ilə müəyyən-ləşir. Psixoloji tədqiqatlar elmi yaradıcılıq fəaliyyətində dərk etmə proseslərinin iki tərəfini ayırd etməyə imkan verir:

- a) koqnitiv dərk etmə prosesləri;
- b) affektiv dərk etmə prosesləri.

Elmi fəaliyyətdə tədqiqatçının yeni materialı dərk etməsi onun mənimsəmə imkanları ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan, tədqiqatçılıq fəaliyyəti- mənimsəmədən baş-lanır. Mənimsənilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin keyfiyyəti elmi nəticənin məzmununu şərtləndirir. Bilik real aləmin obyekt və hadisələrinin, onlar arasındakı əlaqə və asılılıqların beyində inikasıdır. Pedaqoji təcrübədən bizə biliyin iki istiqamətdə səciyyələndirilməsi məlumdur: a) materialın məzmu-nu, biliklərin növü və quruluşu baxımından; b) tədqiqatçı tərəfin-dən bu məzmunun mənimsənilməsi və nəticələrin tətbiqi baxımın-dan.

Ümumilikdə, tədqiqedici fəaliy-yətdə birinci məsələ tədqiq olunan mövzunun əlaqəli şəkildə öyrənil-

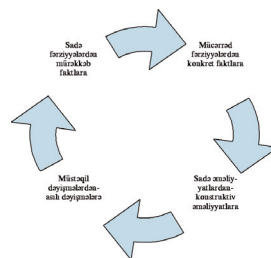
məsi və mənimsənilməsi ilə bağı-lıdır. Bu prosesdə ümumi prinsiplər var. Hər bir tədqiqedici fəaliyyətdə yeni materialın mənimsənilməsin-də bu prinsiplər gözlənilir. O cüm-lədən, elmi fəaliyyətdə idrak pro-seslərinin yaradıcı tərəfləri bu prinsiplərlə işləyir.

N.A.Mençinskaya pedaqogika-da və psixologiyada geniş yayılmış bu prinsiplərin mahiyyətini açıqla-yaraq, anlayışların mənimsənilmə-si zamanı tədqiqatçının hissədən-bütövə, konkretdən-ümumiyyə, mücərrəddən-güman olunana tərəf hərəkət etdiyini göstərir. Elmi fəaliyyətdə yeni materialların mənimsənilməsində bu prinsiplər əsas götürülür.

N.Mençinskayanın göstərmiş olduğu alternativ yol-differensia-siya olunmayandan-hissəyə, məz-munsuzdan-konkretə və konkret-dən-abstrakta prinsipləri hazırda aktuallaşmışdır.

Elmi fəaliyyətin təşkili prinsipləri

Şəkil 3.

Müasir elm məhz bu prinsipə üstünlük verərək onlara təfəkkür müstəqilliyinin, mücərrəd təfəkkürün formalaşması və inkişafının əlverişli yolu, formulu kimi yanaşır. Yaradıcı fəaliyyətdə tətbiq olunan digər vasitələrdə olduğu kimi, elmi fəaliyyətə də bu kontekstdən yanaşılmalı, tədqiqatçıda maraq oyadan, yeni ideya formalaşdıran yollara üstünlük verilməlidir: qeyri-müəyyəndən konkret məzmunə, təxmini hərəkətlərdən – konkret əməliyyatlara, situativ anlamadan-məntiqi dərkətməyə. Psixologiyanın bir çox sahələrində, o cümlədən pedaqoji psixologiyada problemin tədqiqinə yeni prinsiplərlə yanaşılır. Bu prinsiplər inkişafda olan, özünü reallaşdıran, özünü aktuallaşdıran, özündə-özünü yaradan, bu yaradıcı prosesdə daxili imkanlarını, potensialını, istedad və qabiliyyətini mərkəzləşdirən insana olan yeni yanaşmanı ifadə edir. Bu – şəxsiyyətə yönəlmiş və inkişafetdirici yanaşmadır.

Yaradıcı fəaliyyət özü də fəaliyyətin ümumi prinsiplərinə tabedir. Burada başlıca şərt motivasiyanın yaranmasıdır. A.Maslouya görə, inkişaf prosesində fərd tərəfindən davranışın əvvəllər ilkin tələbatların öyrənilməsində əlverişli olan, ilkin motivlərlə bağlı tərəfləri qorunub saxlanılır. Məsələn, motiv-

ləri stimullaşdıran cəhdətmənin və marağın əsasında anadangəlmə instinktiv həvəs dayanır. O, özünü bilik formasında göstərərək davranışı bu və ya digər mexanizmlərlə şərtləndirir. Elmi fəaliyyətin əsasında duran motivlər iki kateqoriyaya bölünür:

1) elmi yaradıcı fəaliyyətinin yerinə yetirilməsilə bağlı olan motivlər;

2) tədqiqatçının münasibətdə olduğu ətraf mühitlə bağlı olan motivlər.

Birinci qrup motivlərə aşağıdakılar aid edilir: dərkətmə maraqları; intellektual fəallığa olan tələbat; yeni bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə tələbatı və s.

İkinci qrup motivləri bu tələbatlar yaradır: insanlarla ünsiyyət tələbatı; başqalarının qiymətləndirilməsinə və rəğbətində olan tələbat; onun üçün mümkün olan ictimai münasibətlərdə müəyyən yer tutmaq tələbatı və s.

Hər iki kateqoriyadan olan motivlər yalnız yaradıcı fəaliyyətin deyil, hər hansı digər fəaliyyətin uğurlu həlli üçün də vacibdir. Fəaliyyətin özündə əmələ gələn motivlər subyektə birbaşa təsir göstərir. Onun məqsədyönlü, sistematik fəaliyyətinə, qarşılaşdığı çətinliklərə üstün gəlməsinə kömək edir. Bütün bunlar onu göstərir ki,

tədqiqatçıların elmi fəaliyyətdə üzləşdikləri çətinliklərin aradan qaldırılmasına, yeni materialların müvəffəqiyyətli mənimsənilməsinə yönəlmiş yollar məzmununa görə fəaliyyətdə yeni motivlər yaratmaq üçün təsir gücünə malik olmalıdır.

Koqnitiv proseslərin elə elementi vardır ki, o, dərkətmənin hər iki tərəfində fəal iştirak edir. Bu – təxəyyüldür. Təxəyyülün köməyi ilə tədqiqatçı fikirləri, anlayışları, sxemləri ya ayrı-ayrı təəssüratlar, ya da yaradıcı vasitələrlə mənimsəyir. Elmi yaradıcılığın əsasında duran koqnitiv fəaliyyətlə bağlı Ə.Əlizadə hələ ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq sistemli tədqiqatlar aparmışdır: «təxəyyülün analiz-sintez prosesləri», «yaradıcı fəaliyyətin psixologiyası», «yeni pedaqoji təfəkkür», «istedadlı uşaqlar», «idrak prosesləri və hisslər» və b.

Ə.Əlizadəni maraqlandıran başlıca mövzu-yaradıcı idrakla bağlıdır. Araşdırmalarında Ə.Əlizadə ayrı-ayrı idrak prosesləri arasında ki fərziyyələrin yaranmasında iştirak edən, insanın ətraf mühitə bələdləşməsinə şərtləndirən təxəyyülün analiz-sintez proseslərini də dərinlən təhlil etmişdir. Belə ki, yaradıcılıq prosesində idrakda baş verən hadisələr, analiz-sintez, hissi dəyişmələr onun tədqiqatlarının

mərkəzində durur. Ə.Əlizadə qeyri-ixtiyari təxəyyül surətlərinin «müəyyən qavrayış, təsəvvür, söz, hiss və s. təsiri ilə əmələ gələn» bildiyini, bir sıra hallarda onların bilavasitə insanın tələbatını əks etdirdiyini göstərir.

Bu fikirlər XX əsrin sonunda koqnitiv psixologiyada yaradıcılıq prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında irəli sürülən konseptual fikirlərlə üst-üstə düşür. Həmin fikirlərə görə, tədqiqəddici fəaliyyətdə insan «fiziki, kimyəvi, bioloji hadisələrin mahiyyət və qanunauyğunluqlarını yaxşı mənimsəmək üçün təxəyyülün köməyi ilə mürəkkəb molekul, atom və hüceyrələr aləminə nüfuz etməli, fiziki hissəciklər və ya elementlər arasında qarşılıqlı əlaqəni fikrən «görməli» baş verən proseslərin dinamik mənərəsini aydın təsəvvür etməlidir».

Bu məsələlər onun «İdrak prosesləri və hisslər» əsərində daha geniş qoyulur. Ə.Əlizadənin gəlidiy nəticələrə görə: a) yaradıcılıq fəaliyyətinin əsasında təxəyyül durur; b) bu proseslər sadə insanlardan tutmuş dahilərə qədər hər kəsdə psixikanın ümumi qanunları ilə tənzimlənir.

Təxəyyülün affektiv xüsusiyyətinin analizi Z.Freydin tədqiqatlarında özünə geniş yer tapır. Bu tə-

xəyyül və yaradıcılıq şüuraltı konfliktlərin ifadəsi kimi təzahür edir. Onlar bir-birilə anadangəlmə bağlıdırlar. Yaradıcı qavrayışın effekti konflikt zamanı müxtəlif yollarla ifadə olunanlar-sıxışdırılmış emosiyaların dirçəlməsidir. Affektiv təxəyyül ziddiyyətli situasiyalarda meydana çıxır. Bir tərəfdən hadisələrin mahiyyətinin mənimsənilməsinin nizamlayıcı funksiyasını, digər tərəfdən, müdafiə funksiyasını yerinə yetirmiş olur. Müdafiə iki əsas yolla qurulur:

- birincisi, konfliktli situasiyaların həllinə təsir göstərə biləcək vasitələrə ardıcıl olaraq çoxsaylı sarsıdıcı təsirlər göstərməklə;

- ikincisi, frustrasiyanı aradan qaldıran təxəyyül situasiyaları yaratmaqla.

Yeni freydistlər də təxəyyülün əsas funksiyasını şəxsiyyətin müdafiəsi, «mən»in qorunması üçün neqativ təəssüratların dəf edilməsinə olan cəhdə izah edirlər. Bu sahədə Z.Freyd geniş təhlil aparmışdır. A.Adler, K.Yunq, E.Erikson, A.Freyd, E. Frommun tədqiqatlarında da bu problem diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Onlar bildirirlər ki, bunlar şüuraltı proseslər vasitəsilə yaranaraq şəxsiyyətin sosial konfliktlərinin həllini təmin etməyə yönəlir.

Belə yanaşmalar şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının sosial aləm-

də deyil, şəxsiyyətin bioloji quruluşunda axtarmağa yönəlmişdir. Bu yanaşmaya görə təxəyyül şəxsiyyətin qoruyucu mexanizmidir. Onun funksiyası «mən» və mühit arasındakı konfliktlərin, anlaşılmazlıqların izahına yönəlir. Bu zaman dərk etmə təxəyyülü problemin həllində fəal çıxış edir. O, yaradıcılıq məhsullarında ətraf aləmin özünəməxsus ifadəsini təmin edir. Təxəyyülün köməyi ilə insan axtarılan (tədqiq olunan) məsələni ya yaradıcı vasitələrlə, ya da ayrı-ayrı təəssüratlar əsasında mənimsəyir.

Burada bizi maraqlandıran məsələ elmi fəaliyyətin əsasında duran koqnitiv proseslərdir: elmi fəaliyyətdə mənimsəmə və təhlil etmə; mnemik proseslər və onların xüsusiyyətləri; məntiqi, praktik və mücərrəd təfəkkür; bərpaedici və yaradıcı təxəyyül; tədqiqatçılıq prosesində fəaliyyəti iradi tənzim etmə; yazı nitqinin psixoloji quruluşu; yaradıcılığın keyfiyyəti: tədqiqatçının istedadlılıq və qabiliyyətlilik səviyyəsi; mənimsənilmiş, təhlil olunmuş, ümumiləşdirilmiş və yeniləşdirilmiş biliklərdən yaradıcı formada istifadə etmək təcrübəsi.

Elmi yaradıcılıq fəaliyyəti, həmçinin – idrak fəaliyyətidir. İdrak proseslərinin əsasında duran amillər çoxdur. Onlardan biri tə-

səvvürlər və təəssüratlardır. Elmi təəvvürlər intellektual hisslərin və emosiyaların əmələ gəlməsində, inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hələ XIX əsrdə aparılmış tədqiqatlara əsaslanaraq Qefding bildirirdi ki, elmi fəaliyyət prosesində yeni təəssüratların yaranması mexanizmi çox mürəkkəbdir. Heç də hər bir elmi fəaliyyət yeni elmi təəssüratlar yaradaraq intellektual hissləri zənginləşdirmir. Bunun üçün bir sıra şərtlər vardır. Materialla bağlı yeni təəssürat oyatmaq üçün onun haqqındakı keçmiş təəssürat silinməlidir. Q.Krayq dərketmədə təəssüratların yaranmasının psixofizioloji mexanizmini təhlil edərək onun hər bir mərhələsinin izahını verir. Məsələn, o, bacarıqların əmələ gəlməsini belə izah edir: «Təkrarlar nəticəsində hisslərin məruz qaldığı dəyişiklik bacarıqların qanunları ilə izah oluna bilər. Məlum olan və yeni öyrənilən arasındakı yeganə fərq onunla izah olunur ki, birinci-ikinciyə, ikinci-yeni təəssüratlara uyğun gəlir».

Təəvvürlərdə keçmiş hisslərin izlərini saxlamaq qabiliyyəti var. Bu qabiliyyət təəssüratlar üçün olduğu qədər tanıma üçün də əsasdır. Son nəticədə müqayisə və təhlil üçün material verən bu qabiliyyət nə qədər güclüdürsə elmi yara-

dıcılıq daha məhsuldar olacaqdır. Qabiliyyətlərin bu səviyyəsi duyğular və təəvvürlər arasındakı əlaqələrin də vəziyyətini bildirir. Möhkəm assosiativ əlaqələrlə tənzimlənən tədqiqatçılıq fəaliyyətinin özü də yeni söz və hərəkəti assosiasiyaların, tədqiqatçılıq fəaliyyəti üçün yeni vərdişlərin, bacarıqların yaranmasını təmin edir.

Q.Krayq hesab edir ki, belə əlaqəli dərketmədə təkrarlar yalnız hərəkəti deyil, hissi reaksiyalara da təsir göstərir. Gücləndirilmiş vərdişlər zamanı şüurun fəaliyyəti zəifləyir. Bütövlükdə diqqəti əhatə edir. Bu zaman tanımanın şüuralına keçməsi, ona yaxınlaşması ehtimalı artır. Belə elmi fəaliyyət yenilikdən uzaq olub stereotipləşmənin təsir dairəsindədir. Bu zaman tədqiqatçının azad fikirliliklə bağlı olan idrak komponentlərinin ümumi fəaliyyəti zəifləyir. Ona görə də elmi fəaliyyətdə keçmiş təəssüratlar içərisindən münasib olanı mənimsəmək, keçmişdə qurulan fikir assosiasiyalarından, bunun üçün aparılan təkrar əməliyyatlardan yalnız keçid mərhələsində istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

P.Fress və J.Piaje tədqiqedici fəaliyyət zamanı yeni biliklərin mənimsənilməsində perseptiv qavrayışın rolunu önə çəkirlər. Yaşın-

dan asılı olmayaraq hər bir yeni məlumat az və ya çox dərəcədə perseptiv qavranılma tələb edir. Bu prosesdə persepsiyanın xarakterləri hissi qavrayış və təfəkkür arasındakı münasibətləri aydınlaşdırmağa imkan verir. Özlüyündə persepsiya təəssürlərə, duyğulara, hissi qavrayışa əsaslanır. Sensor-perseptiv fəaliyyətdə müxtəlif analizatorlar iştirak edir. Məsələn, görmə qavrayışının strukturunun və dinamik proseslərinin tədqiqi ilə bağlı araşdırmaların nəticələrindən aydın olur ki, qravitasiya vertikalına (şaquli xətt) münasibətdə insanın məkanda bələdləşməsi əsas etibarilə motor informasiyasına deyil, görməyə əsaslanır. Motor və sensor funksiyaların öyrənilməsi zamanı aydın olmuşdur ki, insanın görmə imkanları təsəvvür olunduğundan çox geniş və mürəkkəbdir. Mühitin məkan xarakteristikasının görmə vasitəsilə ayırd edilməsi qabiliyyəti əlin lokomotor aktlarının məqsədyönlü hərəkətindən tez formalaşır, çünki senso-motorika görmə koordinasiyası ilə bağlıdır.

Elmi fəaliyyətdə praktik təfəkkürdən mücərrəd təfəkkürə keçid zamanı da diqqət yetirilməli olan ən incə məqam sensor - perseptiv proseslərdir. Çünki, hərəkəti fəallıq zamanı sensor proseslərin adekvat

formalarını yaratmaq üçün yalnız şüur deyil, beyin kötüyündə proqramlaşmış xüsusi sahələr də cavabdehdir. Ümumilikdə sensorika insan fəaliyyətinin bütün yaradıcı məqamları, bütün mərhələlər üçün ayrılmaz komponentdir .

S.L.Rubinşteyn yaradıcılığın stimullarından biri kimi mücərrəd təfəkkürün praktik təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsini görür. Hər bir yeni vərdişə yiyələnmə praktik fəaliyyət tələb etdiyindən bu prosesdə sensor-perseptiv mexanizmlərlə yanaşı hissiemosional, şüuraltı amillər (intiusiya, insinktlər) də qoşulur. Nəticədə yaradıcı təxəyyül üçün dinamik baza təmin olunur. Məsələn, şəkil çəkərkən rəng hissi, məkan hissi, iradə, refleksiya öz qüvvələrini birləşdirən yeni təxəyyül obrazları yaradır. Həmin obrazların özlərini də yalnız praktik təfəkkürün məhsulu hesab etmək ədalətsizlikdir. Bu, yaradıcı təxəyyülün məhsuludur. Mücərrəd təfəkkürün inkişaf etdirilməsi yaradıcı təxəyyülün, o da öz növbəsində intellektual hislərin inkişafını stimullaşdırır. Bir-birilə zəncirvari bağlı olan bu proseslər praktik fəaliyyətdə reallaşır. Ona görə də elmi yaradıcıq fəaliyyəti-fəaliyyətin daha keyfiyyətli, məhsuldar, sosial baxımdan daha üstün qiymətləndirilən formasıdır.

Elmi yaradıcılıq fəaliyyətində əsas yük mücərrəd və məntiqi təfəkkürün, təxəyyülün, fantaziyanın, ümumilikdə koqnitiv proseslərin üzərinə düşür. S.R.Rubinşteyn bildirir ki, təxəyyül və fantaziya təfəkkürlə eyni mənbədən, lakin başqa istiqamətlərdə inkişaf edir. Fantaziya, daha geniş mənada, təsəvvüretmə qabiliyyətidir. Dar mənada fantaziya – konkret təsəvvürlərin yenidənqurulmasıdır. Həmin prosesi başa düşmək üçün assosasiyaların məhsulu olan fərdi təsəvvürlərin mürəkkəb təbiətini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Tama-

milə mümkündür ki, hər bir fərddə assosasiyaların quruluşu eyni olmasın. Eyni elementlər hər bir tədqiqatçıda müxtəlif formada birləşə bilər. Əgər bu elementlərin bir neçəsini dəyişmək mümkün olarsa, o zaman fərdi təsəvvürlər tamamilə başqa görkəm alar. Yaradıcı fəaliyyətdə istər mücərrəd təfəkkür, istərsə də yaradıcı təxəyyül ayrılıqda inkişaf etmir. Bu inkişaf elmi yaradıcılıq fəaliyyətinin quruluşunda fəal iştirak edən, haqqında bəhs edəcəyimiz digər çoxsaylı komponentlərlə birgə psixi inkişafda baş verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Az. SSR EAN, 1960, 576 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: //Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-çap, 2002, 620 s.
3. Асмолов А. Г. Деятельность и установка. М.: МГУ, 1979, 150 с.
4. Выготский Л. С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991, 480 с.
5. Выготский Л. С. Психология искусства. М.: Искусства, 1986, 560 с.
6. Ибадов Я.С. ПсихогRAFия как метод всестороннего развития нового личности. Симферополь: 2003, 188 с.

7. Ильин. Е. М. Психомоторная организация человека. С-Петербург: Питер, 2002, 382 с.
8. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М.: Издательства МГУ, 1981, 584 с.
9. Надирашвили. Ш.А. О формировании и смене социальных установок личности//Вопросы психологии, 1978, № 3, с. 82-30.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М.: Педагогика, 1982, 484 с.
11. Сеидов С.И. Социальная психология творчества. Баку: Азербайджанский центр перевода, 1994, 200 с.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ТВОРЧЕСТВА И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В психологии процесс творчества изучается на основе психологического исследования деятельности. Известно, что в процессе творчества участвуют такие факторы, как психомоторный аппарат человека, мотив, интерес, цель, установка и другие. Автор данной статьи пытается исследовать взаимосвязь психики человека и творческой деятельности, в своем исследовании опирается на исследовательские работы в этой области. Необходимо отметить, что научная деятельность человека так же связана со многим психологическими факторами и человек в каждом виде своей деятельности воплощает свои мечты и реализует свои способности.

INTERRELATION OF CREATIVE WORK AND WORK

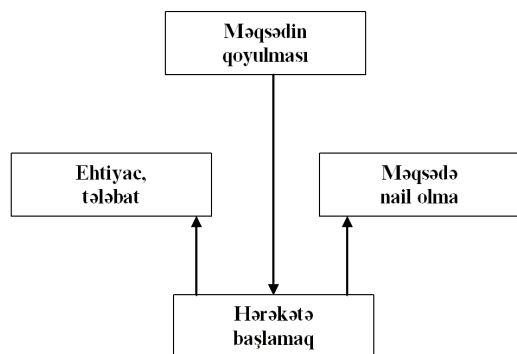
Creative work is researched in psychology on the basis of work's psychology researches. It is well known that the creative process includes many psychology facts (human's psychomotor system, motivation, interest, aim, objective and others). Author of this article tries to research the interrelation of human's psychology with creative work and supports on research works in this field. Human realizes own dreams and abilities in any kind of work.

MOTİVASİYA SAHƏSİNİN İDARƏ OLUNMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsgəndərova S.N.

BPKİYİ-nin psixologiya kursunun müdavimi

Motivasiya – insanın özünə və başqalarının müvəffəqiyyətinə, fərdi və qrup məqsədlərinə təhrik edilmiş bir prosesdir. Motivasiya prosesi ehtiyacdən, ödənilməmiş tələbatlar duyğusundan başlayır. Bundan sonra qarşıya məqsəd qoyulur. Məqsəd əsasında ehtiyac və tələbatların ödənilməsi üçün hərəkətin istiqaməti tələb olunur. İstiqamət əsasında məqsədə nail olunur və tələbatların ödənilməsi kompleks şəkildə həyata keçirilir: (Bax şəkl.1.).

Şəkil 1. Motivasiya prosesi

İnsan məqsədinin və davranışının mexanizminin öyrənilməsi bu və ya digər nəzəriyyələrin təzahür

etməsinə gətirib çıxartdı. Psixoloqlar onların içərisində motivasiyanın məzmun və prosessual nəzəriyyəsini müəyyən etmişlər.

Motivasiyanın məzmun nəzəriyyəsi müəyyən davranışın daxili faktorları ilə müəyyən olunur. Prosessual nəzəriyyə isə motivasiya prosesini təsvir edir.

Motivasiyanın məzmun nəzəriyyəsinə A.Maslounun ierarxik nəzəriyyəsi də daxildir. Alimin bu nəzəriyyəsi təsdiq edir ki, bütün insanlar üçün əsas qanunauyğunluq vardır ki, o, fundamental fizioloji tələbatlardan tədricən özünüreallaşdırmanın ierarxik mərhələsinə-insanın ali mənəvi tələbatına yüksəlir.

A.Maslouna görə, insan tələbatlarının 5 əsas səviyyəsi vardır:

1. Əsas fizioloji tələbatlar: yeməyə, istirahətə, yaşamağa və s. olan tələbat. Onlar içərisindən başlıca ödənmə vasitəsi puldur. Həmçinin, əmək haqqı, maddi stimulye və s. bura daxildir.

2. Təhlükəsizliyə tələbat (həyatın, sağlamlığın qorunması, sabahkı günə inam hissi, təqaüdlə təmin olunma və s.).

3. Sosial mənafe birliyinə tələbat (kollektivə qəbul, etimad qazanmaq, insanların qayğıkeş münasibəti və s.).

4. Hörmətə və özünəhörmətə tələbat (ətrafdakıların hörmətini qazanmaq arzusu, yüksək sosial statusa nail olma və s.).

5. Özünüreallaşdırmaya, özünüaktuallaşdırmağa tələbat (öz qabiliyyətlərinin və yaradıcılığının inkişafına, öz həyatını dərk etməyə cəhd və s.).

Tələbatların daha yüksək səviyyəsi aktuallaşır. İstənilən ödənilməmiş ehtiyac davranışı motivasiya edir, tələbat onun başlıca motivasiyasına çevrilir.

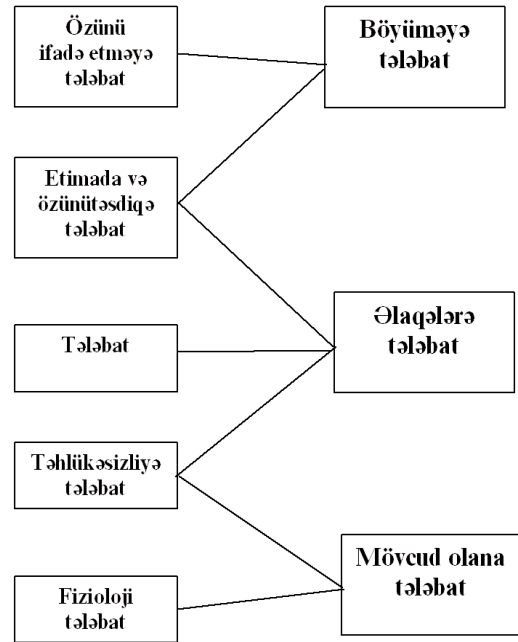
A.Moritanın dediyi kimi, «insanlara pul lazımdır, lakin onlar işlərindən böyük məmnunluq hissi duymaq və onunla fəxr etmək istəyirlər (8, səh.565).

K.Alderferin nəzəriyyəsinə görə, insanın tələbatları üç qrupda birləşdirilmişdir:

- * mövcud olana tələbat;
- * əlaqələrə tələbat;
- * böyüməyə tələbat.

Onlar ierarxik şəkildə yerləşmişlər. K.Alderfer belə hesab edirdi ki, Maslounun nəzəriyyəsində olduğu kimi ikili hərəkət: «aşağıdan yuxarıya» mövcuddur. Yuxarı-əgər aşağı səviyyənin tələbatı, aşağı-əgər yuxarı səviyyənin tələ-

batı ödənilməmişdirsə, o zaman belə hallarda bu səviyyə insanların diqqətini özünə cəlb edəcəkdir (Bax.şək.2.).

Şəkil 2. Tələbatların 3 qrupu
(K.Alderferə görə).

Layman Porter və Eduard Lauer motivasiyanın kompleks prosessual modelini işləyib hazırlamışdır. Bu nəzəriyyə gözləmə və ədalət elementlərini özündə birləşdirir. Onun əsas anlayışları bunlardır: sərf olunan güc-qavramalanan nəticə-mükafat-məmnunluq səviyyəsi.

Bu modelə əsaslanaraq deyə bilərik ki, hər bir işçinin əldə etdiyi

nəticə 3 faktordan asılıdır: sərf olunan güc, insanın qabiliyyət və xarakter xüsusiyyətləri, əmək prosesində öz rolunun dərk edilməsi.

Sərf edilmiş gücün səviyyəsi mükafatlandırılmanın dəyərindən, reallığın necə qiymətləndirilməsindən və s. amillərdən asılıdır.

Məmnunluq – daxili və xarici mükafatlandırmadır, bu da düzgünlüyün, obyektivliyin nəticəsi kimi dərk edilir. Belə qiymət hər bir işçiyə gələcək vəziyyətini qavramağa psixoloji təsir göstərir.

Səmərəlilik əmək məmnunluğuna gətirib çıxarır. Lakin bu «insani münasibətlər» nəzəriyyəsinə ziddiyyət təşkil edir.

İşdə məmnunluq hissi yüksək nəticələrə aparıb çıxarır.

Layman Porter və Eduard Lau-ler təsdiq edirlər ki, işin yerinə yetrilməsi hissi insanlara böyük məmnunluq verir.

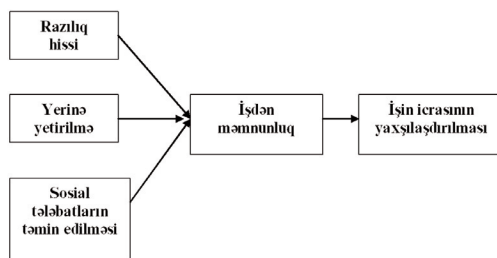
Mükafatlandırmanın müvəffəqiyyətə və motivasiya fəaliyyətinə təsir göstərdiyini tədqiq edən R.Deçarms belə nəticəyə gəlmişdir ki,

* əgər insan öz şəxsi arzusuna görə mükafat alırsa, bu onun müvafiq fəaliyyətinin daxili stimullarını zəiflədir;

* əgər insan maraqsız iş üçün mükafatlandırılırsa, yalnız mükafatlandırılma xatirinə onu yer-

nə yetirirsə, o zaman onun daxili motivasiyası daha da güclənir.

İnsanların qarşılıqlı münasibətləri modelinə görə, səmərəlilik işdəki məmnunluqla nəticələnir, hansı ki, o, daxili faktorlarla: işin yerinə yetirilməsindən məmnunluq hissi, razılıq, sosial tələbatların ödənilməsi ilə şərtlənir. (Bax. şəkl.3.).

Şəkil 3. İnsanların qarşılıqlı münasibətləri modeli

Bu cür yanaşma zamanı xarici faktorlar nəzərə alınmır. Belə fərz edək ki, məmnunluq hissi həmişə işin yaxşı yerinə yetrilməsinə gətirib çıxarır. Deməli, razılıq hissi keçirən insan yaxşı işçidir. Lakin belə təsdiq bəzi hallarda özünü doğrultmaya da bilər.

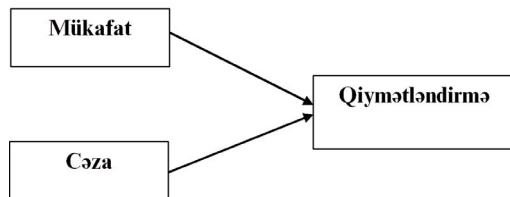
Motivasiyanın özünüaktuallaşdırma modeli Maslounun yanaşmasına əsaslanır və ehtimal olunur ki, uzunmüddətli motivasiyaya ən başlıca tələbat insanın özünüreallaşdırmasına, özünütəkmilləşdirməsinə daxili cəhddir.

Belə ki, insanlar öz məqsədlərinin həyata keçirilməsində necə iştirak etmələrini və onun təşkilinə nəzarəti büruzə verirlər.

Davranışa daxili və xarici motivasiya faktorları da təsir edir. Xüsusilə də daxili faktorlar burada mühüm rol oynayır.

Motivasiyanın nəzəri əsasında müxtəlif motivasiya modelləri işlənilmişdir. İnsanların rəşional motivasiyası üçün pul mükafatlarından və cəzadan istifadə edirlər.

Beləliklə, motivasiya sahəsinin beş tərkibli strukturunun- tələbatlar-təlimin mənası-motivlər-məqsəd-emosiya və hisslərdən hər birinin özünəməxsus funksiyası olsa da, fəaliyyətin səmərəli olması onların qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır.

Şəkil 4. Motivasiyanın rəşional modeli

Kompleks model motivasiyanın mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərini təsvir edir. İşin yerinə yetirilməsi üçün insanın göstərdiyi cəhdin səviyyəsinə:

* insan üçün mükafatın dəyəri (o insan üçün onun tələbatının ödənilməsi qədər vacibdir);

* arzu olunan mükafatın alınmasının gözləmə imkanları.

Zəruri nəticələrin əldə edilməsi üçün motivasiyanın əlavə faktorları: insanın qabiliyyətləri, onun şəxsi keyfiyyətləri, ziyalılıq, cəldlik, bilik və s. tələb olunur.

Zəruri tələblərin məzmununu araşdırarkən ilk növbədə:

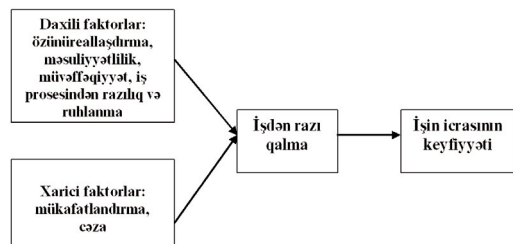
* təhsil müəssisəsinin tələbatları (inkişafın korporativ və təşkilati planı, insani resursların idarə edilməsi);

* bir-birindən fərqlənən şəxsi tələbatlar təhlil olunur.

Motivasiya strategiyasına seçimdə aşağıdakı əsas yanaşmalar mövcuddur:

* stimula və cəza (insanlar mükafatlandırılmaq üçün işləyirlər. Kim ki, yaxşı və çox işləyir, ona yaxşı əmək haqqı verirlər. Kim ki, yaxşı işləmir, cəzalanır);

* işin motivasiyası (insan üçün maraqlı olan və onda razılıq hissi yaradan işin nəticəsi də yaxşı olacaq). (Bax.şək.5.).

Şəkil 5. Özünüəaktuallaşdırmanın modeli

Deməli, motivasiya motivlərin formalaşması və inkişafıdır. Burada motivasiyanın iki cəhəti diqqəti cəlb edir:

- motivin fəaliyyətin daxili prosesi kimi yaranması;
- başqa adamların köməyi ilə yaranan xarici proses kimi.

Psixologiyada motivasiya psixi hadisə kimi iki mənə daşır:

* fərdi fəaliyyətə təhrik edən və onun aktivliyini şərtləndirən, yəni davranışı determinasiya edən amillər sistemi;

* motivlərin təşəkkülü, formalaşmasının davranışın müəyyən səviyyəyə qədər aktivliyini təmin edərək stimullaşdırılması.

Davranış motivlərinin təşəkkülü, müddəti, davamlılığı, istiqaməti məqsədə çatdıqdan sonra tamamilə yox olmur, yeni obyektə, hadisələrə yönəlir, fəaliyyətin səmərəliliyini yüksəldir. Deməli, motivasiya insanın həyat və fəaliyyətində mühüm rol oynayır.

İnsanın yaradıcılıq prosesinin mahiyyətini iki amil təşkil edir:

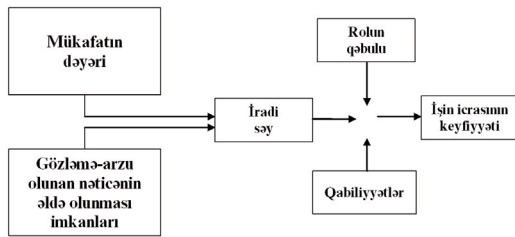
1. Motivləşmə;
2. Fikri əməliyyatı icra etmə.

Tədqiqatçının cəmiyyət üçün faydalı problemi müəyyənləşdirmə qabiliyyəti, faktları toplamaq və

onları düzgün təhlil etmə tərz, dərk etmə səviyyəsi və emosional münasibəti, icra prosesini məharətlə yerinə yetirmə bacarığı fikri əməliyyat prosesinin nəticəsidir. Tədqiqatçının müəyyən obyektə marağının yaranması, yaradıcılıq prosesində keçirdiyi hiss və emosiyalar, işin icra nəticələrini irəlicədən görmə sayəsində fəaliyyətə inamın artması motivləşmə prosesində üzə çıxan çalarlardır.

Motivasiya prosesində təfəkkürlə hiss və emosiyalar qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Təfəkkür motivin obyektivliyini dərk etməyə, mənə və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə, hiss və emosiyalar isə işin icrasının müvəffəqiyyətinin artırılmasına kömək edir. Motivasiya prosesində fikri proseslərin düzgün əlaqələndirilməsi motivlərin davamlılığını artırmağa kömək edir.

Deməli, motivasiya prosesində dərk etmə, emosionallıq, fəaliyyət göstərmə və iradi cəhd əsas və mühüm rol oynayır. Motivasiya prosesində motivlərin ictimai dəyərlərinə əsaslanmaq zəruridir. Cəmiyyət üçün faydalı olan motivlər həmişə yaxşı nəticələr verirlər (Bax. şəkl.6.).

Şəkil 6. Motivasiyanın kompleks modeli

Dəfələrlə təkrarlanan motivasiya tədricən şəxsiyyətin xarakter əlamətinə çevrilir. Belə əlamətlərə uğur qazanılması və ya uğursuzluq motivasiyasının, eyni zamanda özünüqiymətləndirmə, iddia səviyyəsi və müəyyən nəzarət lokusunu aid etmək olar:

1. Uğur qazanılması motivi- insanın müxtəlif fəaliyyət növləri və ünsiyyətdə müvəffəqiyyət qazmaq cəhdidir.

2. Uğursuzluqdan qaçmaq motivi- insanın həyat və fəaliyyətdə, ünsiyyət və fəaliyyətin nəticələrinin başqa adamlar tərəfindən qiymətləndirilməsində uğursuzluqdan qaçmağa daha çox üstünlük verilməsidir.

3. Nəzarət lokusu- insanın öz davranış və məsuliyyətini başqa adamların davranış və məsuliyyəti ilə müqayisə edərək, səhvlərin ləkəlləşdirilməsidir.

4. İnternal (daxili) nəzarət lokusu- davranış və məsuliyyətlə bağlı

buraxılan səhvlərin səbəbinin insanın özündə axtarılmasıdır.

5. Eksternal (xarici) nəzarət lokusu-baş verənlərin səbəbini özündə deyil, ətraf aləmdə, öz taleyində axtarılmasıdır.

6. Özünüqiymətləndirmə-insanın özünü, imkanlarını, insanlar arasında öz yerini müəyyənləşdirməsi, nöqsan və üstünlüklərini qiymətləndirməsidir.

7. İddia səviyyəsi-şəxsiyyətin arzuladığı özünüqiymətləndirmə səviyyəsi (mən səviyyəsi), fəaliyyət və ünsiyyət sahəsində maksimum nailiyyət əldə etmək üçün göstərdiyi cəhddir. (5, s.103).

İdarəetmə sahəsində şəxsiyyət ünsiyyət tələbatı (affiliasiya), hakiyyəti, başqa adamlara kömək etmək motivləri (altruizm) və aqressiv baxımından xarakterizə olunur. Bu motivlər insanlara münasibəti müəyyənləşdirdiyindən mühüm sosial əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, motivasiya elə motivlər birliyidir ki, şəxsiyyətin istiqamətini, yönəlişliyini müəyyən etməklə onun fəaliyyətinin səmərəliliyini də şərtləndirir. Motivləşmə prosesində motivlərin ictimai dəyərlərinə əsaslanmaq zəruridir. Cəmiyyət üçün faydalı olan motivlər həmişə yaxşı nəticələr verirlər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.
2. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2001.
3. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri. Bakı, 1993.
4. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında
5. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2003.
6. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.
7. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003.
8. Столяренко Л.Д. Психология. Учебник для вузов. Питер, 2008.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЯЕМЫЕ
МОТИВАЦИИ В ПОЛЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

В статье говорится о том что, мотивация-процесс побуждения себя и других к достижению как личных, так и групповых целей. Процесс мотивации начинается ощущения какой-либо неудовлетворенной потребности, нужды. Затем определяется цель, согласно которой, чтобы удовлетворить данную потребность, требуется определенное направление действий.

На основе теорий мотивации разрабатываются различные мотивационные модели. Например, комплексная модель, рациональный модель, модель человеческих взаимоотношений, модель самоактуализации.

**PSYCHOLOGICAL FEATURES CONTROLLED
MOTIVATIONS IN THE FIELD OF ACTION**

In clause motivation - process of prompting of and others to achievement both personal, and the group purposes is spoken about that that. Process of motivation begins I sensations of any unsatisfied need, need. Then the purpose according to which, to satisfy the given need is defined, the certain direction of actions is required.

On the basis of theories of motivation various motivational models are developed. For example, complex model, rational model, model of human mutual relations, model of self-actualization.

КАК ЧЕЛОВЕК ВЫРАЖАЕТ СВОИ ЧУВСТВА ЧЕРЕЗ ДРУЖБУ И ЛЮБОВЬ

Балабекова И.Ш.

Азербайджанский Университет Языков

Чувства – величайший дар человеку, неотъемлемая часть его личности. В обществе всегда ценились и ценятся истинные чувства. Они украшают самого человека и приносят радость другим.

По мнению психологов, чувство – это внутреннее отношение человека к чему-то, особое эмоциональное состояние. Любовь и ненависть, страсть и гнев, страх и радость – эти и многие другие состояния человека сформированы миллионами лет эволюции. Тот, кто умеет владеть своими чувствами, контролировать свое поведение, легко находит общий язык с людьми, спокойно и разумно воспринимает поступки окружающих. Чем богаче внутренний мир человека, тем разнообразнее проявление его эмоциональных состояний.

Наукой доказано, что положительные эмоции – радость, нежность, удовольствие и другие – являются более конструктивными, чем отрицательные: гнев, страх, грубость. Положительные эмоции являются основой формирования

жизненных ценностей, например таких, как дружба и любовь.

Одно из прекрасных чувств – дружба – появляется между людьми не только тогда, когда их интересы, взгляды схожи, но и при их различии. "Дружба не нужна для жизни, она из тех вещей, без которых не нужна жизнь" (К.С.Льюис).

Подростковая дружба – сложное, часто противоречивое явление. Подросток стремится иметь близкого верного друга и лихорадочно меняет друзей. Обычно он ищет в друге схождения, понимания и принятия своих собственных переживаний и установок. Друг, умеющий выслушать и посочувствовать, становится своеобразным психотерапевтом. Если же он, занятый своими проблемами и делами, проявит невнимание или иначе оценит ситуацию, значимую для обоих, вполне возможен разрыв отношений. Как показывают многочисленные исследования, в подростковом возрасте близкие друзья, как правило ровесники одного и того же пола, учатся в одном классе, принадлежат к одной и той же среде. Но круг

общения подростка не ограничивается близкими друзьями, напротив, он становится гораздо шире, чем раньше. У детей в это время появляется много знакомых и, что еще более важно, образуются неформальные группы или компании. Подростков может объединить в группу не только взаимная симпатия, но и общие интересы, занятия, способы развлечений, место проведения свободного времени. Если подросток попадет в группу с достаточно высоким уровнем социального развития, это благотворно отражается на развитии его личности.

Нередко подросток чувствует себя одиноким рядом со сверстниками в шумной компании. Кроме того, не каждого подростка принимают в группу, часть из них оказывается изолированными. Обычно это неуверенные в себе, замкнутые, нервные дети и дети излишне агрессивные, заносчивые, требующие к себе особого внимания, равнодушные к общим делам и успехам группы. В переходный период между подростковым и юношеским возрастом (14-16 лет) общение со сверстниками необходимо для становления самоопределения в ранней юности, но оно имеет и другие функции. Если к доверительному общению со

взрослым старшеклассник прибегает в основном в проблемных ситуациях, когда он сам затрудняется принять решение, связанное с его планами на будущее, то общение с друзьями остается личностным, исповедальным. Юноша, как и подросток, приобщает другого к своему внутреннему миру – чувствам, мыслям, интересам, увлечениям. С лучшим другом или подругой обсуждаются случаи наибольших разочарований, переживаемых в настоящее время. Содержание такого общения – реальная жизнь, а не жизненные перспективы, передаваемая другу информация достаточно секретна. Общение требует взаимопонимания, внутренней близости, откровенности. Оно основано на отношении к другому, как к самому себе, в нем раскрывается собственное реальное "Я".

Юношеская дружба уникальна, она занимает исключительное положение в ряду других привязанностей. Юность считается привилегированным возрастом дружбы, но сами старшеклассники считают настоящую дружбу редкой. Способность любить закладывается с детства, она дарится человеку в первую очередь мамой, близкими людьми. Если мама кормит ребенка грудью, гладит его

нежными и теплыми руками, смотрит любящими глазами, все время с ним разговаривает, малыш чувствует, что мир полон любви, и сам начинает любить. Позже ему придется открыть для себя сложность взаимоотношений в семье, с друзьями. Однако его дружелюбие, готовность любить останутся незыблемыми.

Американский психолог Эрих Фромм писал, что когда в человеке развивается чувство индивидуальности, ему недостаточно присутствия родителей. В нем возрастает потребность в единении еще с кем-то. Но влечение одного человека к другому, интерес к нему – это еще не любовь. Любовь образует более высокий уровень отношений человека к человеку. Она проявляется, как стремление испытать радость, отраженную от радости любимого человека.

Психологи считают, что человек должен различать увлечение, влюбленность и любовь.

Отличить увлечение от влюбленности, а влюбленность от любви бывает нелегко. Сильное увлечение нередко определяет многие поступки человека и может послужить мотивом для создания семьи. Но вскоре оно проходит. При влюбленности предмет внимания обычно идеализируется.

При увлечении, влюбленности и любви мы испытываем похожие эмоции и ощущения. Однако различить их все-таки можно, и лучший советчик в этом - время. Влюбленность может протекать долго, и кажется, что это именно тот человек, с кем хочется связать свою жизнь. Но проходит время, и люди остаются просто добрыми друзьями. Поэтому совет старших "не спешить" не лишен здравого смысла.

Юношеские мечты о любви отражают прежде всего потребность в эмоциональном тепле, понимании, душевной близости. В это время часто не совпадают потребность в самораскрытии, человеческой близости и чувственность, связанная с физическим взрослением.

В подростковом возрасте юноша и девушка узнают, что такое первая любовь. Это чувство запоминается на всю жизнь. По своей природе первая любовь романтична. С ней связаны, как радостные минуты, полные восторга, так и переживания, разочарования. Для некоторых первая любовь становится любовью на всю жизнь, а для кого-то это только одно из приятных воспоминаний. Тем не менее, природа создала человека таким, что он не может обойтись без любви...

Первая любовь – прекрасное светлое чувство. Подростки готовы отдаться этому чувству полностью, реализовать любовь через физическое сближение или брак. Но такая спешка мешает узнать все многообразие взаимоотношений между мужчиной и женщиной.

Существуют факторы, важные для гармоничных отношений двух любящих людей: терпение, взаимоуважение и понимание. Для создания семьи недостаточно иметь только материальную базу, нужны определенная психологическая и физиологическая совместимость, умение любить человека таким, каков он есть, и признавать его право быть самим собой, уступать в мелочах без ущерба для собственного самолюбия. Материальное благополучие способствует стабильности брака, но оно никогда не заменит духовной близости.

Совместная жизнь при отсутствии искреннего чувства превращается в сожительство двух людей и становится им в тягость. Любви можно и нужно учиться, как и умению жертвовать, идти навстречу желаниям друг друга.

Чувства и характеры двух людей на протяжении совместной жизни подвергаются серьезным

испытаниям. Каждый из молодоженов несет модель семьи, в которой он воспитывался, поэтому трудности и столкновения неизбежны.

Для нас привычно выражение: мужчины – это сильный пол, а женщины – слабый. Мужские и женские интересы и увлечения порой расходятся, а поведение и отношение к одним и тем же ситуациям различаются. Все эти различия обусловлены самой природой человека. Мужчина и женщина олицетворяют два противоположных начала: мужское и женское. Являясь частью целого, а не целым, они взаимодополняют друг друга.

В период взросления у подростка складывается собственное представление о том, каким должен быть мужчина и что значит быть женщиной. Этот процесс очень тонкий по своей природе, так как в формировании этих представлений участвуют физиологические и психологические факторы. Общение с лицами противоположного пола, традиции каждой семьи помогают понять и воспитать в себе мужские или женские качества. Для юношей важную роль играют не только одноклассницы, подруги, но в первую очередь – мама, сестра.

Точно так же и у девушек общение с отцом, братом способствует формированию собственных взглядов.

Естественный, дружеский и теплый стиль общения в семье строится на искреннем уважении, когда ценят и видят женственность в девушке (женщине), а мужественность в юноше (мужчине).

Различия в строении тела и физиологических функциях дополняются наиболее типичными психологическими особенностями, присущими мужчинам и женщинам. Так, женщина нежна и заботлива, ей менее свойственна агрессивность характера, она спокойнее и мягче. Мужчина более решителен в действиях, поступках, более целеустремлен и прямолинеен. Мужчина и женщина соединяются, чтобы дать рождение новому человеку. В этом заключается их биологическое предназначение. Однако физиология человека вызвала к жизни такие понятия, как физическое влечение, страсть, стремление удовлетворить сексуальные потребности, не связанные с продолжением рода.

В любви соединяются мужчина и женщина. Их психология и мировосприятие различны. Иногда это мешает взаимопониманию,

поэтому и мужчина и женщина должны учиться понимать друг друга, осваивать культуру межличностного общения.

Взаимоуважение между мужчиной и женщиной проявляется в поведении, разговоре. Ласковые и нежные слова необходимы обоим, но особенно женщине. Очень важен интерес к делам и проблемам партнера, стремление помочь ему словом и делом. Воспитание таких отношений начинается еще в подростковом возрасте, когда наиболее интенсивно идет формирование юношей и девушек.

Мужчине и женщине необходимо помнить о самоуважении и уважении друг к другу. Женщине свойственно быть заботливой, нежной и в то же время умеющей постоять за себя, своих детей, свою семью, а мужчине – сильным, добрым, справедливым, способным взять на себя ответственность за благополучие семьи. Юноша и девушка, мужчина и женщина представляют друг для друга неиссякаемый источник энергии и счастья. Именно такие взаимоотношения и взгляды становятся основой счастливой семейной жизни.

Литература:

1. Изард К.Э. Психология эмоций.- СПб.: Питер, 1999

2. Маклаков А.Г. Общая психология.- СПб.: Питер, 2000

**İNSAN DOSTLUQ VƏ MƏHƏBBƏT VASİTƏSİLƏ
ÖZ HİSSLƏRİNİ NECƏ İFADƏ EDİR**

Hisslər – insana verilmiş ən böyük nemət, onun şəxsiyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Əsl hissələrə cəmiyyətdə hər zaman dəyər verilib və hələ də verilir. Hisslər insanın özünü zinətləndirir və digərlərinə sevinc gətirir.

Psixoloqlar hesab edirlər ki, hissələr ətrafda baş verən hadisələrə insanın daxili münasibəti, xüsusi emosional vəziyyətidir. Məhəbbət və nifrət, ehtiras və qəzəb, qorxu və sevinc–bütün bunlar və insanın digər vəziyyətləri milyon illər əvvəl formalaşmışdır. Öz hissələrinə sahib olan, hərəkətlərinə nəzarət edən insan digər insanlarla asanlıqla ümumi dil tapır və ətrafında baş verən hərəkətləri sakit və məntiqi şəkildə qavrayır. İnsanın daxili dünyası nə qədər zəngin olsa, onun emosional vəziyyəti bir o qədər də rəngarəng olar.

Elm sübut edib ki, sevinc, şəfqət, həzz və s. kimi müsbət emosiyalar qəzəb, qorxu, kobudluq kimi mənfi emosiyalardan daha konstruktivdir. Müsbət emosiyalar həyati dəyərlərin, məsələn, dostluq və məhəbbətin formalaşmasının əsasıdır.

HOW MAN EXPRESSES FEELINGS BY WAY OF FRIENDSHIP AND LOVE

Feelings are the greatest gift to the man and integral part of his personality. The real feelings are always valued. They adorn the man and make others happy.

Feelings – inner attitude of a man to the events, taking place in the milieu, the special emotional state, psychologists say. Love and abhorrence, passion and anger – these and other states of man were formed million years ago. Those, who control feelings and behavior, easily find common language with people; quietly and reasonably perceive deeds of others. The more inward life of man is rich, the more diverse is his/her emotional state.

Positive emotions – pleasure, caress, and others are more constructive than negative – anger, fear and crudity. Positive emotions are a base for formation of the living values such as friendship and love.

AQRESSİV DAVRANIŞIN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Vəliyeva Y.Ə.

BDU-nun ETL-in elmi işçisi, psixol.elm.n.

Əhmədova E.Ə.

BDU-nun ETL-in kiçik elmi işçisi, psixol.elm.n.

Müasir dövrümüzdə aqressiya öz aktuallığını qoruyub saxlayan bir problem olaraq qalmaqdadır. Aqressiya aktları günü-gündən çoxalır, dünyada hər gün on minlərlə insan təcavüzün qurbanına çevrilir. Demək olar ki, hər gün televiziya, radio, qəzet və jurnallar, internet səhifələri kimi kütləvi informasiya vasitələri ilə yayımlanan müxtəlif aqressiv aktlar, özündə aqressiyanı təcəssüm etdirən cizgi filmləri, kinofilmlər insanın müxtəlif aqressiv təcavüzlərə məruz qalmasından xəbər verir. Bütün bunlar böyüklərlə yanaşı, uşaqların davranışında da aqressiv təzahürlərə səbəb olur ki, bunun da kəskinləşməsi halları uşaq psixikasına öz mənfi təsirini göstərir.

Elmi ədəbiyyatlarda aqressiya anlayışının psixoloji mahiyyətinə, onun mexanizminin öyrənilməsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılmış və bu sahədə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Aqressiyanın mahiyyəti ilə bağlı söylənilən fikir və

mülahizələrdə «aqressiya» anlayışına münasibət heç də birmənalı olmamışdır.

Aqressiya latınca «aqqredi» sözündən götürülüb, mənası «hücum etmək» deməkdir. Aqressiya, bu cür münasibətə layiq olmayan canlı varlığın təhqir edilməsinə və ya ziyan vurulmasına yönəlmiş hər hansı bir davranış formasıdır. İlk baxışdan bu tərif adama sadə və anlaşıqlı gəlir. Lakin daha diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, o, özündən daha dərin analiz tələb edən bəzi xüsusiyyətləri təcəssüm etdirir. Belə ki, burada aqressiya emosiya, motiv və ya yönüm kimi deyil, davranış modeli kimi nəzərdən keçirilir. Bu vacib müddəa bir qədər çaşqınlığa səbəb olmuşdur. Belə ki, aqressiya anlayışı çox vaxt qəzəb kimi neqativ emosiyalarla; təhqir etmək və ya ziyan vurmaq kimi motivlərlə; hətta irqi və ya etnik ziddiyyətlər kimi mənfi yönümlərlə əlaqələndirilir. Bütün bu sadalananların aqressiv davranışda mühüm rol oynamasına baxmayaraq, onların

mövcudluğu bu cür davranış üçün zəruri hesab edilir.

Qeyd etmək olar ki, aqressiya termininin aydınlaşdırılması, onun dəqiq mənasının açıqlanması çoxlu müzakirələrə səbəb olur, lakin bu məsələ hələ də tam açıqlanmamış qalır. Lakin buna baxmayaraq bir çox alimlər, tədqiqatçılar aqressiya və aqressiv davranış haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

A.Fromma görə aqressiya adı altında başqa insanlara, insan qrupuna və ya heyvanlara zərər yetirən, eyni zamanda, ümumiyyətlə, bütün cansız obyektlərə ziyan vuran istənilən fəaliyyət başa düşülür.

R.S.Nemova görə isə aqressivlik düşmənçilik – insanın digər insanlara münasibətdə onlara zərər yetirməyə meyilliliklə fərqlənən davranışı başa düşülür.

Zinçenkonun redaktəsi ilə tərtib olunmuş «Psixoloji lüğət» aqressiya haqda növbəti aydınlaşdırmanı təklif edir: Aqressiya-insanların cəmiyyətdə, mövcud olması ilə bağlı norma və qaydalara zidd olan, canlı və cansız obyektlərə hücum etməklə zərər vuran, insanlara fiziki zərər yetirmək və ya onlarda psixoloji diskomfort (mənfi təəssüratlar, gərginlik halları, qorxu və s.) yaradan motivləşmiş destruktiv davranışdır.

V.Klayn hesab edir ki, aqressivlikdə aktiv həyat üçün zəruri olan müəyyən sağlam cizgilər vardır. Bunlar – inadkarlıq, təşəbbüs, məqsədə çatmada tərslik, maneələrin aradan qaldırılması kimi müsbət keyfiyyətlərdir. Bu keyfiyyətlər liderlərə xasdır.

Aqressiyaya davranışın yaşamaq və uyğunlaşmağa kömək edən bioloji məqsəduyğun forması kimi baxmaq olar. Digər tərəfdən isə aqressiya insanların müsbət keyfiyyətləri ilə ziddiyyət təşkil edən mənfi davranış forması kimi qiymətləndirilir.

A.Rean, K.Bütner və başqaları aqressiv təzahürlərin frustrasiya və həyəcandan azad olma ilə bağlı uyğunlaşma xüsusiyyəti kimi bir neçə halını nəzərdən keçirmişlər.

Aqressiya problemi çox mürəkkəb və çoxcəhətli bir məsələ kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və bu haqda maraqlı mülahizə və nəzəriyyələr formalaşmışdır. Həmin nəzəriyyələr problemin araşdırılması istiqamətinə də müəyyən təsir göstərmişdir. Aqressiyaya dair nəzəri – konsepsiyaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, üç əsas nəzəriyyə mövcuddur:

1. İnstinktiv nəzəriyyə;
2. Frustrasiya – aqressiya nəzəriyyəsi;
3. Qazanılmış sosial davranış nəzəriyyəsi;

Aqressiyaya dair ən ilkin və məşhur sayılan instinktiv nəzəriyyəyə görə, aqressiv davranış instinktiv təbiətə malikdir və aqressiya ona görə yaranır ki, insan genetik və konstitusional olaraq belə hərəkətlərin icrasına «proqramlaşdırılıb» (2, səh.55).

Bu nəzəriyyənin yaradıcısı Ziqmund Freyd hesab olunur. O, hesab edir ki, aqressiv davranış öz təbiətinə görə instinktiv və qaçılmazdır. İnsanda iki daha güclü instinkt mövcuddur: seksual (libido) və ölümə meyil instinktiv (tanatos). Birinci tipə məxsus enerji həyatın davamlılığına, saxlanılmasına və məhsuldarlığına yönəlmişdir. Z.Freyd sübut etməyə çalışırdı ki, insanın bütün davamçısı bu instinktlərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir və onlar arasında daim gərginlik mövcuddur. Həyatın saxlanması (eros) və onun dağıdılması (tanatos) arasında kəskin münaqişə olduğundan digər mexanizmlər tanatos enerjisini xaricə yönəltmək məqsədinə xidmət edir. Lakin, əgər bu enerji xaricə yönəlmişsə, onda bu, tezliklə fərdin özünün məhvinə gətirib çıxaracaq. Beləliklə, tanatos aqressiyanın xaricə çıxmasına və başqalarına yönəldilməsinə bilavasitə imkan yaradır.

Aqressiyanın yaranması və sonrakı inkişafı uşağın inkişaf dövrləri

ilə əlaqədardır. Tez-tez qeyd edirlər ki, inkişafın oral mərhələsindəki təsbit edilmə xarakterdə sarkazma və dedi-qodulara meyl kimi aqressiv cizgilərin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Anal mərhələdəki təsbit edilmə bəzən qəzəb və qisas hissinə meyilliklə asan birləşən inadkarlığa səbəb olur.

Bu mövzu aqressiyaya təkamül yanaşılmasına əsaslanan Z.Freydin mövqeyinə uyğun olan K.Lorensin işləri sayəsində yeni ad qazandı.

Lorensə görə aqressiya öz başlanğıcını hər şeydən əvvəl heyvanlarda olduğu kimi insanlarda da mövcud olan anadangəlmə yaşamaq uğrunda mübarizə instinktindən götürür. O hesab edirdi ki, mənbəyi yaşamaq uğrunda mübarizə instinkti olan aqressiv enerji orqanizmdə spontan, fasiləsiz, daimi tempdə zaman axını ilə toplanaraq müntəzəm sürətdə generasiya edir. Beləliklə, açıq-aşkar aqressiv fəaliyyətlərin özünü göstərməsi ümumi funksiya daşıyır:

1. Toplanmış aqressiv enerjinin miqdarı.

2. Aqressiya dərəcəsini yüngülləşdirən stimulların mövcudluğu.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, K.Lorensin bu modeli əsasən heyvanlardan və insan davranışı-

nın tədqiqindən alınan çox vaxt əsassız keçirilmiş tədqiqat nəticələrinə əsaslanır.

Lakin əksər psixoloqlar insan davranışına belə qaçılmaz nöqtəyi nəzəri ayırmırlar. Birincisi, baxmayaraq ki, onlar insan aqressivliyinin təkamül və fizioloji köklərə malik olduğunu inkar etmirlər, lakin insan təbiətinin dəyişməz olduğu haqqındakı təsəvvürlərin məhdudluğu müzakirə olunur. İkincisi, aqressiyanın instinktiv olmasına və yaxud «Mən»ə «real-lıq prinsipi»ni həyata keçirməyə, digər meyillərin ödənilməsi yolunda maneələrin öhdəsindən gəlməyə inkar verən enerji təchiz etməsinə münasibətdə də fikir ayrılığı yaranır. Ona görə də hesab edirlər ki, aqressivlik – insanın ətrafdakılara və yaxud özünə bəslədiyi sevgi və nifrətini ifadə etdiyi, onun öz instinktlərini təmin etməyə çalışdığı gücdür. Aqressiya bu instinktiv meyillərin digər obyektlərə, ilk növbədə insanlara, əsasən də onları ələ almaq məqsədilə yönəldilməsi sayəsində yaranan mexanizmdir.

Sonradan hətta bir çox psixanalitiklər freyd nəzəriyyəsinin «qəti sxemlər»indən uzaqlaşdılar və aqressiyanın təkcə bioloji deyil, sosial tərəflərinə də diqqət yetirdilər. Məsələn, A.Adlerə görə,

aqressiya şüurun onun fəaliyyətini təşkil edən ayrılmaz xüsusiyyətidir. Aqressiya daha geniş kontekstdə bir-birinə zidd əsasların: həyat və ölüm, subyekt və obyekt, tezis və antitezis, sevgi və müharibə arasındakı gərginliyi ifadə edir. Canlı materiyanın universal xüsusiyyəti isə yarışa bilmək bacarığı, birincilik uğrunda mübarizə və üstünlüyə meyldir.

Psixanalizin digər nümayəndəsi olan E.Fromm aqressiyanın iki tamam fərqli növünü nəzərdən keçirmişdir. Bunlardan birincisi, insanın həyatda qalmasına xidmət edən müdafiə xarakterli «zərərsiz» aqressiyadır ki, o, bioloji köklərə malikdir və həyat üçün qorxu və təhlükə yox olduqda o da yavaş-yavaş keçir. Digəri isə yalnız insana xas olan, destruktivlik və qəddarlıq nümayiş etdirən «təhlükəli» aqressiyadır.

Frustrasiya-aqressiya nəzəriyyəsi. D.Dollard tərəfindən təklif olunan bu nəzəriyyə yuxarıda qeyd olunanlarla ziddiyyət təşkil edir. Burada aqressiv davranışa təkamül prosesi kimi deyil, situativ hal kimi baxılır. Bu nəzəriyyənin əsası belə səslənir:

– Frustrasiya həmişə aqressiyanın hər hansı bir halına gətirib çıxarır.

– Aqressiya həmişə frustrasiyanın nəticəsi kimi çıxış edir.

Aqressiyanın səbəbinə münasibətdə 3 amil həlledici əhəmiyyətə malikdir:

1. Subyekt tərəfindən gözlənilən gələcək məqsədə nail olmanın təmin edilmə dərəcəsi.

2. Məqsədə nail olmada qarşıya çıxan manelərin gücü.

3. Ardıcıl frustrasiyaların miqdarı.

Subyekt nə qədər çox maneəyə rast gələrsə və manelər nə qədər güclü olarsa, aqressiv davranışa təkan bir o qədər güclü olur. Əgər frustrasiyalar bir-birinin ardınca baş verərsə, onların gücü birləşərək daha güclü aqressiv reaksiya doğura bilər.

Baxılan nəzəriyyə sübut etməyə çalışır ki, ilk növbədə, aqressiya frustrasiyanın izləridir, ikincisi isə, frustrasiya həmişə aqressiya doğurur. «Frustrasiya – aqressiya» sxemi dörd əsas anlayış üzərində qurulub: aqressiya, frustrasiya, tormozlanma və əvəzedilmə.

Aqressiya başqasına qəsdən öz hərəkətləri ilə zərər yetirmə və həmçinin orqanizmə zərər yetirən məqsədyönlü reaksiya olan «akt» kimi başa düşülür.

Frustrasiya şərti reaksiyanın həyata keçirilməsində əngəl yarananda meydana çıxır. Belə ki, frustrasiyanın böyüklüyü arzuolunan fəaliyyətni həyata keçirilməsi

üçün motivasiyanın gücündən, məqsədə çatmağa qarşı olan maneənin əhəmiyyətindən və məqsədyönlü fəaliyyətlərin toplusundan asılıdır ki, bunlardan sonra frustrasiya meydana gəlir. Məsələn, çox səliqəli, vasvası valideyn öz uşağına otağını həmişə səliqəli saxlamağı öyrədir. Bir qayda olaraq bu, mənasızdır və valideyndə aqressiv reaksiyanın və frustrasiya halının meydana gəlməsində və uşağın günahlandırılması və cəzalandırılmasından başqa bir şey deyildir.

Tormozlanma – gözlənilən mənfə nəticolərə görə fəaliyyətin məhdudlaşdırılması və dəyişdirilməsi meylidir. Çox vaxt müəyyən olunur ki, istənilən aqressiv aktın tormozlanması gözlənilən cəzanın gücünə uyğun olur. Güman ki, ona görə də öz uşaqlarına məktəbdə pis qiymət aldığına görə cəza verməyə öyrəşən valideynlər uşaqlarının aktivliyinə, əhval-ruhiyyəsinə görə səhvsiz olaraq məktəbdə neçə qiymət aldığına müəyyən-ləşdirirlər: uşaq evə günahkar gəlir və təkliyə can atır.

Bundan əlavə, tormozlanma əsasən bu tormozlanmanın günahkarı kimi qəbul edilən insana qarşı aqressiya yaradan və aqressiyanın digər formalarına meyli gücləndirən frustrasiyanın tamamlayıcısı kimi çıxış edir.

Əvəzetmə – frustrasiyanın həqiqi mənbəyinə deyil, hər hansı başqa bir şəxsə yönəlmiş aqressiv fəaliyyətdə iştiraka can atmaqdır. Özündən böyük qardaşına cəza vermək qabiliyyətinə malik olmayan uşaq onun marka kolleksiyasını cırır və yaxud da valideynlərinə qarşı çıxa bilməyən böyük qardaş hirsini özündən kiçiyin üzərinə tökür. Bununla bağlı məktəb həyatından da misal gətirmək olar: oğlanlara qızlarla savaşımaq qadağası qoyduqda onlar gizləncə qızların hörüklərini dartırlar.

Aqressiyanın frustrasiya nəzəriyyəsinin çox maraqlı ideyalarından biri də psixozanalizə daxil olan katarsis effektidir. Katarsis (hərfi mənada «emosiyaların tənzimlənməsi») – gərginliyin azalmasına səbəb olan həyəcədən və ya yığılmış enerjiden azad olma prosesidir. Bu ideyanın məğzi ondan ibarətdir ki, düşmənçilik meyillərinin fiziki və ya emosional təzahürü müvəqqəti, ya da uzunmüddətli yüngülləşməyə gətirib çıxarır ki, nəticədə də psixoloji müvazinət və aqressiyaya hazırlığın zəifləməsi baş verir.

Aqressiv aktın gələcəkdə aqressivliyin yaranması ehtimalını aşağı salması haqqındakı təsəvvürü yenilik deyil. Z.Freyd və başqa psixozanalitiklər katarsis effektinə

böyük əhəmiyyət verirlər. Belə ki, onlar bunu insanın aqressiv meyildən təmizlənməyə olan tələbatı kimi qiymətləndirirlər. Əgər insan aqressiyanın obyektidirsə, ona o cür cavab verə bilmirsə, onda onun qan təzyiqi yüksəlir, bu zaman bilavasitə aqressiv cavab zamanı isə o, əhəmiyyətli dərəcədə aşağı enir. Bu halı təsdiqləyən hallar çoxdur. Lakin bir çox eksperimental faktlar katarsisin effektivliyini eyni mənalı qarşılamaya imkan vermir: bəzi hallarda aqressiv davranış gələcək aqressiv təzahürləri azaldır, bəzi hallarda isə artırır.

Əvvəlki konsepsiyalarda olduğu kimi frustrasiya nəzəriyyəsi də tənqidi fikirlərdən yan keçmədi. Tənqidi fikrin əsas mərkəzi də «frustrasiya-aqressiya» sxeminin üzərinə yönəlmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, insanlar kifayət qədər tez-tez frustrasiya halına düşürlər, lakin heç də həmişə öz-lərini aqressiv aparmırlar və həmçinin də əksinə. Frustrasiya nəzəriyyəsinin tərəfdarları bununla razılaşırdılar və bir neçə fikirdə öz mövqelərini dəyişdilər. Nəzəriyyənin bu cür modifikasiya olunmuş formasının təmsilçisi L.Berkoviçdir.

L.Berkoviç öz konseptual «frustrasiya-aqressiya» sxeminə 3 əsas düzəliş aparmışdır.

1. Frustrasiya mütləq aqressiv fəaliyyətdə reallaşmır, yalnız ona hazırlığa stimül verir.

2. Hətta aqressiyaya hazırlıq halında lazımi şərtlər olmadıqda yaranır.

3. Aqressiv fəaliyyətin köməyi ilə frustrasiya halından çıxış fərdə oxşar hallara adəti tərbiyə edir.

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, frustrasiya yanaşması öz inkişaf prosesində əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğramış və iki sərbəst cərəyana ayrılmışdır. Birinci cərəyanın tərəfdarları frustrasiya aqressiya hiprotezinin ardıcılıqları olaraq qaldılar və onlar frustrasiya halının aqressiv fəaliyyətin yaranmasına gətirib çıxaran şərtlərinin tədqiqini davam etdirirlər. Onların fikircə, belə vacib şərtlərə aşağıdakılar daxildir: aqressor və qurbanın uyğun gəlib-gəlməməsi, aqressiyanın özünü doğrultması və doğrultmaması, insanın şəxsi xarakteristikası kimi aqressivliyin səviyyəsi.

İkinci cərəyanın tərəfdarları isə frustrasiyanın xüsusi konsepsiyalarını yaratmışlar ki, onun da əsasında frustrasiya halının analizi, frustrasiyaya reaksiyaların təsnifatı və tipologiyaları durur. Beləcə, S.Rozensveyq frustrasiya doğuran üç növ səbəb müəyyən etmişdir:

1. Məhrumolma – tələbatın ödənilməsi və ya məqsədə çatmaq

üçün lazım olan vasitələrin olumasıdır. S.Rozensveyq insanın ac olduqda yemək tapa bilmədiyi halı misal gətirir.

2. İtki – ilkin ödənilmiş tələbatların predmet və ya obyektlərinin itirilməsi. Məsələn, yaxın adamların ölümü; uzun müddət yaşadığı evin yanması və s.

3. Münaqişə – eyni vaxtda iki bir-birinə zidd meyilin mövcudluğu. «Xarici münaqişə»yə misal: öz ərinə sadıq olan qadına vurulan şəxs. «Daxili münaqişə»yə misal: hər hansı sevdiyi qadını yoldan çıxarmaq istəyir, lakin kiminsə onun anasını və ya bacısını yoldan çıxarması təsəvvürü bu istəyi boğur.

Qazanılmış sosial-davranış nəzəriyyəsi. Digərlərindən fərqli olaraq, bu nəzəriyyə qeyd edir ki, aqressiya öz-özlüyündə fəaliyyətin müvafiq obrazının və sosial möhkəmlənmənin müşahidəsindən çıxış edərək sosializasiya prosesində mənimsənilmiş davranışdır. Bununla belə burada obraza bələdləşən insan davranışının öyrənilməsinə də baxılır.

Göründüyü kimi aqressiya problemi çox mürəkkəb və çoxcəhətli bir məsələ kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və bu haqda maraqlı mülahizə və nəzəriyyələr formalaşmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
2. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə -psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı-1996.
3. Fərmanlı K.Ə. Aqressiya probleminə müxtəlif yanaşmalar. Psixologiya jurnalı, №1, 2006, səh.54-56.
4. İsmayılov N.V. İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Maarif, Bakı, 2002
5. Şəfiyeva E. Uşaqlarda anormal psixi inkişaf. Bakı, 1997
6. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия, СПб.: Питер, 1999
- 7.Изард К.Э. Психология эмоций. Питер, 1999
- 8.Кернберг О.Ф. Агрессия при расстройствах личности.М., 1999, 368с.
9. Лоренц К. Агрессия. М., 1994, 269 с.
10. Фурманов И.А. Детская агрессивность. М., 1996

**НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ
АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ**

В научной литературе психологической сущности в агрессивной понятии были изучены ее механизмы в разных аспектах, а также были исследованы некоторые придвижение. Мнения и взгляды касающиеся сущности агрессии, понятие «агрессия» была не одно смысловым. Как видно проблема агрессия привлекла внимание у исследователей как очень сложная и многосторонняя задача, и по этому поводу были формализованы интересные взгляды и теории.

**THE RESEARCH DIRECTIONS OF AGGRESSIVE
BEHAVIOR**

In the scientific literature of psychological essence in aggressive concept its mechanisms in different aspects have been studied, and also the some people have been investigated pridvicenie. Opinion and sights aggressions concerning to essence, concept "aggression" was not one semantic. Apparently the problem aggression has drawn attention at researchers as very complex and multilateral problem, and in this occasion interesting sights and theories have been formalized.

PSIXİ SAĞLAMLIQ CƏMIYYƏTİN FUNKSIONALLIĞINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİL KİMİ

Sadiqova Z.İ.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Müasir dövrdə müxtəlif xarakterli stressogen amillərin təsiri nəticəsində insanlar psixosomasiyalı gərginlik şəraitində yaşamağa və işləməyə məruz qalır. Sosial-mədəni, siyasi-iqtisadi, demoqrafik göstəricilərin dinamik sürətdə dəyişməsi, bütün sferalarda həyat tempinin sürətlənməsi, informasiya gərginliyinin artması, ekoloji sistemdəki dəyişikliklər, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, cəmiyyətin şəxsiyyət qarşısında qoyduğu daim artan tələblər və s. bu kimi hallar insanların fiziki və xüsusən də psixi cəhətdən yüklənməsinə səbəb olur.

İnsanların xronik stress vəziyyətində yaşaması və işləməsi, sosial və psixoloji mənşəli gərginliklərin daimi təzyiqi orqanizmin, eləcə də psixikanın ehtiyatlarının sistemli surətdə sərf olunmasına gətirib çıxarır. Belə halda insanların istər bioloji, istərsə də sosial səviyyədə mühitə uyğunlaşması çətinləşir. Nəticədə nevroz, psixoz kimi xəstəliklərin kütləvi hal almasına, digər psixi pozuntuların, psixosomatik xəstəliklərin yaranmasına, yeni

doğulan uşaqlarda anomaliya hallarının artmasına, əhəlinin tələbat və motivasiya sferasının kəskin deformasiyasına səbəb olur. Bütün bunlar şəxsiyyətin mühitə uyğunlaşmasında, normal həyat tərzini keçirməsində, fəaliyyət göstərməsində problemlər doğurur. Bu iş öz növbəsində fiziki sağlamlığa zərər vurmaqla yanaşı, psixi sağlamlıq sferasında da ciddi fəsadlar törədir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hələ 2001-ci ildə dərc olunmuş və bütünlüklə psixi sağlamlıq vəziyyətinə həsr edilmiş hesabatında qeyd olunur ki, «psixi və davranış pozulmaları geniş surətdə yayılmışdır və insanların 25%-indən çoxunda, həyatlarının müəyyən dövrlərində belə hallar müşahidə olunur. ...daimi olaraq belə hallara əhəlinin 10%-ində rast gəlinir. Hər dördüncü ailədə bu cür pozulmalardan əziyyət çəkən heç olmasa bir ailə üzvü vardır». Psixi sağlamlığın pozulması istənilən cəmiyyətdə, sosial, mədəni və etnik mənsubiyyətindən, cinsindən və yaşından asılı olmayaraq təzahür edə bilər. Bu da nəinki insanın

özünə və ətrafdakılara iztirab verir, ümumən cəmiyyət üzərinə düşən ağır yükdür. Təəssüflər olsun ki, mütəxəssislərin hesablamaları da ürəkaçan deyil. ÜST tərəfindən mütəmadi surətdə tərtib olunan hesabatlardakı psixi sağlamlığın pozulmasına dair göstəricilərin ildən-ilə daha qabarıq xarakter daşması psixi sağlamlığın qorunması barədə ciddi düşünməyə və əməli tədbirlər görməyə vadar edir.

Psixi sağlamlıq milli sağlamlığın ən mühüm tərkib hissəsidir və cəmiyyətin sosial və iqtisadi rifah vəziyyəti ilə sıx əlaqədədir. Psixi sağlamlıq yüksək həyat səviyyəsinin tərkib elementlərindən olub, insanlara öz həyatlarını tam dəyərli və əhəmiyyətli hesab etməyə, cəmiyyətin aktiv və yaradıcı üzvü olmağa imkan verir.

Psixi sağlamlıq psixi pozğunluqların olmaması demək deyil. Bu elə bir rifah vəziyyətidir ki, hər bir insan öz şəxsi potensialını reallaşdıraraq, adi həyat stresslərinin öhdəsindən gələ, məhsuldar və səmərəli işləyə, həmçinin cəmiyyətin həyatına öz töhfəsini verə bilər. Psixi sağlamlıq sosial birliyi, əmək istehsalını, mühitdə ictimai sakinliyi və sabitliyi təmin edən mühüm amildir. Belə ki, bu da öz növbəsində cəmiyyətdə sosial kapitalın artmasına və iqtisadi inkişafa səbəb olur.

Psixi sağlamlıq zəngin məzmunla malik anlayışdır. A.V.Petrovski və M.Q.Yaroşevskinin redaktorluğu ilə nəşr olunan psixoloji lüğətdə göstərilir ki, «psixi sağlamlıq məsələlərinə aşağıdakıları aid etmək olar: subyektiv obrazların reallığın əks olunan obyektlərinə və xarici qıcıqlara verilən reaksiyaların xarakterinə, həyatı hadisələrin əhəmiyyətinə uyğunluğu, şəxsiyyətin iradi-emosional və idrak sferalarındakı yetkinlik səviyyəsinin yaş dövrünə adekvatlığı; mikrososial münasibətlərə adaptasiya; davranışda özünüidarə, həyatı məqsədlərin ağıllı planlaşdırılması və onlara nail olmaqda fəallığı saxlamaq və s. bacarığı» (10, s.11).

Psixi sağlamlığın tərkib elementləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məqsədimiz onları nəzərdən keçirmək deyil, psixi sağlamlığın ehtiva etdiyi elementləri sadalamaqla problemin əhəmiyyətliliyini bir daha vurğulamaqdır.

Tədqiqatçılar tərəfindən verilən təsnifatlar müxtəlif mülahizələrlə bağlıdır və psixi sağlamlığın üç səviyyəsini əhatə edir. Məlum olduğu kimi psixi sağlamlıq fərdin bioloji, psixoloji və sosial cəhətdən mühitə uyğunlaşmasından asılıdır (1,s. 600). Bioloji səviyyədə uyğunlaşma dedikdə, daxili orqanların işinin funksional baxımdan mütə-

nasibliyi, onların ətraf mühitin təsirlərinə adekvat reaksiya verməsi nəzərdə tutulur. Əgər hər hansı səbəb üzündən reaksiya göstərmək mümkün olmayıbsa, onda sərf olunmayan enerji harmoniyanı pozaraq insanın daxili ehtiyatlarını daşıyır. Psixoloji səviyyədə sağlam şəxsiyyət xəstədən ahəngdarlığı ilə seçilir. Bu ahəngdarlıq onun tamlığını, bütövlüyünü pozan yad təsirlərə qarşı durmasını şərtləndirən amildir. İnsanın psixi sağlamlığı ailə münasibətlərindən, qohumları və yaxınları ilə qarşılıqlı əlaqəsindən zəruri şəkildə asılıdır. Sağlam psixikaya malik insan demək olar ki, həmişə özünü sosial proseslərin fəal iştirakçısı kimi göstərir; bütün əməllərini, hətta etdiyi səhvləri belə özünə, fəallığına və situasiyanı anlamasına aid edir.

Psixi sağlamlığın səviyyələri içərisində əsas yeri sosial səviyyə tutur. Sosial şəraitin, ictimai münasibətlərin şəxsiyyətin psixi sağlamlığına təsiri daha güclü olur. Yəni, sosial-maddi və sosial-mənəvi şərait, ailə münasibətləri, ünsiyyətin xarakteri, digər qarşılıqlı münasibətlərin səciyyəsi psixi sağlamlığa ciddi təsir göstərir. Bu səviyyə ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı münasibətlərdə harmoniya, inteqrasiya, konsolidasiyanın gözənilməsi, yüksək mənəvilik, hu-

manist dəyərlərin üstün tutulmasını, özünütəşkilə və özünümü-kəmmələşdirməyə cəhd etməni nəzərdə tutur. Davranışda bu, özünü altruizm və empatiyada göstərir. Sosial keyfiyyətlərin kifayət qədər inkişaf etməməsi insanın öz hərəkətlərinə, taleyinə görə məsuliyyətdən boyun qaçıрмаğa təhrik edir, onda melanxoliya, özünə və öz imkanlarına inamsızlıq, ətalət, qorxu hissi, xəyal qırıqlığı yaradır. Belə halda insan başqalarından qaçır, onları sevmir, ünsiyyətə az girir, sonra isə tədricən ünsiyyətdən qaçır və autizmə meyillənir. Şəxsiyyətin sosial sağlamlığı daha çox onun sosial gerçəkliyi adekvat qavramasında, ətraf aləmə maraq, fiziki və sosial mühitə uyğunlaşmaqda, səmərəli fəaliyyətə yönümdə, davranışda demokratiya və s.-də ifadə olunur.

İnsanın öz həyatını düzgün qurması psixi sağlamlığın vacib şərtlərindən biridir. İnsanın öz yerini həyatda düzgün tapma bilməsi, sosial əhəmiyyətliyi adekvat surətdə dərk etməsi, özünü idarəetmə qabiliyyəti, özünüreallaşdırması onun psixi sağlamlığını şərtləndirir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı mütəxəssislərinin fikrincə, sağlamlığın 50–55%-i həyat tərzindən, 20%-i irsilikdən, 20–25%-i ətraf mühitin vəziyyətindən, 8–12% sə-

hiyyə sistemlərinin işindən asılıdır. İnsanın həm fiziki, həm də psixi cəhətdən sağlam olmağında həyat tərzı xüsusi çəkiyə malikdir. Həyat tərzı anlayışına qidalanma mədəniyyəti, iş və istirahət rejimi, sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə dair müəyyən proserdurların keçirilməsi və s. tədbirlərin görülməsi ilə yanaşı fərdin şəxsiyyət çevrəsi, sərvət dəyərləri, motivasiya sistemi, dünyagörüşü, şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində yeri, özünü sosial müəyyənləşdirməsi, özünü nütənzimetmə bacarığı, kofliktli və psixikanı zədələyən situasiyalardan çıxış yolu tapmaq bacarığı və s. kimi xüsusiyyətlər həyat tərzının psixoloji xarakterini müəyyənləşdirir. Sağlam həyat tərzı insanın gündəlik həyat fəaliyyətinin tipik forma və üsullarıdır. Bu üsullar orqanizmin və psixikanın adaptivliyini və ehtiyatlarını möhkəmləndirir, bu da öz növbəsində sosial və peşəkar funksiyalarının uğurla həyata keçirilməsini təmin edir. Sübut olunmuşdur ki, heç bir arzu, əmr və cəza insanı sağlam həyat tərzı sürməyə, sağlamlığı qorumağa və möhkəmləndirməyə məcbur edə bilməz. Burada dərk olunmuş sağlamlıq motivi idarəedici qüvvəyə malik olmalıdır.

Psixi sağlamlığın möhkəmləndirilməsi yönümündə effektiv

planların işlənilməsi və həyata keçirilməsi ümumən cəmiyyətin psixoloji rifah səviyyəsinin artırılmasına imkan verəcək. Hal-hazırda dünyada psixi sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi sahəsində siyasi xəttin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər görülür. Dünya dövlətləri üzrə bir sıra qurumlar başda Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı olmaqla psixi sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi yönümündə siyasi proqramların işlənilib həyata keçirilməsi məsələlərinə çox diqqət yetirirlər.

2005-ci ildə Helsinkidə Avropa ölkələri Səhiyyə Nazirlərinin Bəyannaməsi və Psixi Sağlamlığın Qorunması üzrə Avropa Fəaliyyət Planı bu yolda atılmış əhəmiyyətli addım olmuşdur. Avropa Bəyannaməsinə görə, «...psixi sağlamlıq və psixi rifah ayrı-ayrı insanların, ailələrin, yerli cəmiyyətlərin, ümumən xalqların yaxşı yaşaması və məhsuldar fəaliyyət göstərməsi üçün vacib zəmindir, belə ki, məhz psixi sağlamlıq və rifah insana öz həyatının dəyərli və əhəmiyyətli olmasını qəbul etməyə, cəmiyyətin yaradıcı və aktiv üzvlərinə çevrilməyə imkan verir. ... psixi sağlamlığın qorunmasına görə edilən cəhdlərin başlıca məqsədi insanların rifahını və gündəlik həyat fəaliyyətini yüksək səviyyədə təmin

etməkdən ibarətdir, bu zaman əsas diqqət insanların güclü tərəflərinə, malik olduqları ehtiyatlara, xarici mənfi təsirlərə davamlılığına və xarici müdafiə amillərinin gücləndirilməsinə yönəldilməlidir» (3, s.7).

Bir sıra dünya dövlətlərində olduğu kimi Azərbaycanda da psixi sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi yönümündə tədbirlər görülməkdədir. Ümumən cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslər, ölkənin 20% ərazisinin Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi insanların psixi həyatında mühüm dəyişikliklər etmişdir. Mühərribə və işğal, sosial-iqtisadi çətinliklər insanların psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərmişdir. Psixi sağlamlığın qorunması sahəsində hazırlanmış Milli Strategiya yaxın 10 il ərzində psixi sağlamlığın qorunması sahəsində nail olunması nəzərdə tutulan əsas prinsip və məqsədləri özündə ehtiva edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-Çap, 2002, s. 600.

2. Əliyev N.A., Adıgözəlova G.K. Cəmiyyətin psixi sağlamlığı problemlərinə müasirlik və islami möv-

Ümumən sağlamlığın möhkəmləndirilməsi kimi, psixi sağlamlığın möhkəmləndirilməsi də əlverişli həyat şəraitinin və ətraf mühitin yaranmasına, psixi sağlamlığı qoruyan və insanlara sağlam həyat tərzini sürməyə imkan verən tədbirləri əhatə edir. Bura daxil olan bir sıra tədbirlər insanların psixi sağlamlığının yaxşılaşdırılması ehtimalını artırır.

Psixi sağlamlığın qorunması sahəsində milli siyasət psixi sağlamlığın pozulması hallarının aradan qaldırılmasına yönəlməklə yanaşı, həmçinin psixi sağlamlığın möhkəmləndirilməsinin daha geniş aspektlərini əhatə etməli və tənzimləməlidir. Bura sosial-iqtisadi amillər və ətraf mühit amilləri, həmçinin davranış normaları da daxildir. Bunun üçün psixi sağlamlığın möhkəmləndirilməsi məsələsi təhsil, əmək, ədliyyə, nəqliyyat, səhiyyə, ətraf mühit, yaşayış tikintisi və məişətin yaxşılaşdırılması da daxil olmaqla, dövlət və özəl sektorların proqram və strategiyasına daxil edilməlidir.

qelərdən baxış. // Azərbaycan Psixiatriya Jurnalı, №2(9) 2004, səh.7.

3. Psixi sağlamlığın qorunmasına dair Avropa bəyannaməsi // Azərbaycan Psixiatriya Jurnalı, №12, 2006, səh.7-17.

4. Братусь Б.С., Розовский И.Я., Цапкин В.Н. Психологические проблемы изучения и коррекции аномалий личности. М.: Московский Университет, 1988, с. 40.
5. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья человека. М.: Академия, 2001.
6. Гурвич И.Н. Социальная психология здоровья. СПб: 1996.
7. Лакосина Н.Д., Ушаков Г.К. Учебное пособие по медицинской психологии. Л.: 1976.
8. Практическая психология /Под ред. М.К. Тугушкиной. Санкт-Петербург: Дидактика Плюс, М.: 1997, с. 294.
9. Психология здоровья / Под ред. Г.С. Никифорова СПб: Питер, 2003.
10. Психологический словарь. / Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. М.: Политическая литература, 1990, с. 11.
11. Хухлаева О.В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции. М.: 2001.

ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ КАК ОБУСЛОВЛИВАЮЩИЙ ФАКТОР ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА

В статье акцентируется важность проблемы охраны и укрепления психического здоровья. Психическое здоровье и психические расстройства определяются многочисленными и взаимодействующими социальными, психологическими и биологическими факторами, как и здоровье, и болезнь в целом. Укрепление психического здоровья основано на разнообразных стратегиях, каждая из которых направлена на оказание положительного воздействия на психическое здоровье. Как и укрепление здоровья в целом, укрепление психического здоровья охватывает действия по созданию жизненных условий и окружающей среды, поддерживающих психическое здоровье и позволяющих людям принимать и вести здоровый образ жизни. Национальная политика в области охраны психического здоровья должна быть направлена не только на одни лишь расстройства психического здоровья – она должна также признавать и регулировать более широкие аспекты укрепления психического здоровья.

MENTAL HEALTH AS THE CONDITIONING FACTOR FUNCTIONALITY OF THE SOCIETY

First of all in the article are considered importance of the problems promoting and protecting mental health. Mental health and mental health disorders are determined by multiple and interacting social, psychological, and biological factors, just as health and illness in general. Mental health promotion covers a variety of strategies, all aimed at having a positive impact on mental health. Like all health promotion, mental health promotion involves actions that create living conditions and environments to support mental health and allow people to adopt and maintain healthy lifestyles. National mental health policies should not be solely concerned with mental health disorders, but also recognize and address the broader issues which promote mental health.

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI KONFLİKTLƏRİN YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mirzəyev R.N.

ADPU–in ümumi psixologiya kafedrasının aspirantı

Ictimai həyatın bütün sahələrində və insanların münasibətlərində XXI yüzilliyin global problemləri içərisində sosial amillərin yeri qabarıq görünür və bu amillər içərisində konfliktlərin rolu artır və daha çox diqqəti cəlb edir. Konflikt mürəkkəb prosesdir. Konflikt insanların psixoloji həyatında, onların formalaşmasında, başqa insanlarla ünsiyyətində, insanların bir-birini anlamasında, ziddiyyətlərin açılmasında, həqiqətin üzə çıxmasında, bütövlükdə cəmiyyətin həyatında xüsusi rol oynayır. Şəxsiyyət və onun öyrənilməsi problemi bütün dövrlərdə, bir çox elm sahələrinin, o cümlədən, psixologiya elminin diqqət mərkəzindədir. İnsanın öz daxilində, insanlar arasındakı mənəvi-əxlaqi davranışı, uşaqlarla yaşlıların münasibətləri, onlar arasında olan fizioloji və psixoloji müxtəliflik, ətraf aləmin dərk olunmasında, ona münasibətdə ziddiyyətli baxışların olması bu gün üçün aktualıq kəsb edir. Şəxsiyyət isə daxili və xarici ziddiyyətlər əhatəsində inkişaf edib formalaşır. Bu inkişaf isə müxtəlif yaş dövrlərində

özünəməxsus xüsusiyyətlər daşıyır. Hər yaş dövrünün şəxsiyyətlərarası konfliktə münasibəti təbii ki, eyni deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrün uşaq və yeniyetmələri keçmiş yaşadları ilə müqayisədə psixoloji nöqteyi nəzərdən çox fərqlənirlər. Şəxsiyyətlərarası konfliktlər təcrübəsi göstərir ki, müasir uşaq və yeniyetmələr konfliktləri müstəqil həll edə bilmirlər, həll edəndə də daha çox ənənəvi destruktiv yollarla bitirməyə cəhd göstərilir (8; s25).

İnsanlar xarici əlamətlərinə görə bir-birlərinə oxşamadıqları kimi, psixoloji keyfiyyətlərinə görə də fərqlənirlər. Bu fərqlər isə onların motivasiya aləmlərində, sərvət meyillərində, fərdi əlamətlərində, yaş və cins fərqlərində özünü göstərir. Həmin fərqlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə, birgə fəaliyyətdə, qarşılıqlı ünsiyyət prosesində, eləcə də, etik və əxlaqi normalarda üzə çıxır. Müasir şəraitdə gərginliyi azaltmaq və şəxsiyyətlərarası konfliktlərin həllini məhsuldar etmək üçün onların psixoloji müşayəti çox zəruridir. Xüsusilə məktəblərdə şəxsiyyətlərarası konfliktlərin

baş verməsi və onların destruktiv həlli həm şagirdlər, həm də müəllimlər arasında emosional gərginlik, stres və s. halları yaradır təlim prosesinin keyfiyyət göstəricisini aşağı salır. Digər tərəfdən konfliktlər ailədə uşaq və yeniyetmələrin tərbiyəsində valideynlərlə münasibətlərdə tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır. Biz bilirik ki, hər bir yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Uşaq şəxsiyyətinin inkişafı ailədə, ictimai tərbiyədə formalaşmaqdan başlayır və onun həyat yolu cəmiyyətdəki fəaliyyəti ilə şərtlənir. Uşağın fəaliyyətə başlaması, yaşlaşanda həyat təcrübəsi və əmək vərdisləri qazanması məhz yaş dövrlərinin bir-birilərini əvəz etməsi ilə əlaqədar olub, şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Deməli, uşaq yalnız fərdi inkişafı məhdudlaşmır, o sosial cəhətdən şərtlənərək cəmiyyətdə özünün inkişafının müəyyən mərhələsində şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır. Şəxsiyyət kimi formalaşma prosesində isə ona sosial mühitin çoxşaxəli təsirləri olur.

Yaş fərqlərinin tipik xüsusiyyətlərinin əmələ gəlməsində təlim-tərbiyə, sosial-mühit, həyat tərz, təbii imkanlar, uşağın özünəməxsus mövqeyi mühüm rol oynayır. Uşaqlar müxtəlif uşaq qruplarına

daxil olurlar və bu qruplarda müxtəlif qarşılıqlı münasibətlərə girirlər. Uşaq qruplarında daha çox müşahidə olunan oyunlar rollu oyunlardır. Məhz uşaqların bu oyun prosesində bir-birilərinə müəyyən təsirləri üzə çıxır və insani münasibətlər formalaşmağa başlayır. Təbii ki, bu oyunlarda uşaqlar arasında narazılıqlar yaranır və müxtəlif xarakterli uşaq konfliktləri üzə çıxır. Bu baxımdan da tanınmış psixoloqlar və tədqiqatçılar uşaqlar arasında hələ 1-2 yaşından başlayaraq konfliktlərin olmasını qeyd etmişlər və onlara konstruktiv davranış qaydalarını öyrətməyi məsləhət görmüşlər (6; s. 93). Yaponiya tərbiyəçiləri buna xüsusilə diqqəti cəlb etmişlər. Bu sahədə tədqiqat aparan psixoloqlardan Y.L.Kolominski və B.P.Jiznyevski uşaqlar arasında müxtəlif oyunlar zamanı yaranan konfliktləri müşahidə etmişlər, 397 protokol toplamış və onlar üzərində təhlillər aparmışlar. Onlar uşaqlar arasında baş verən konfliktlərin səbəblərini yaş xüsusiyyətləri baxımından fərqləndirmişlər. Beləliklə də, bu tədqiqatlar D.B.Elkoninin kiçik yaşlı uşaqlarda oyuncaqlara görə yaranan konfliktlərin, orta məktəb yaşlı uşaqlarda rollara görə yaranan konfliktlərin, böyük yaşlı uşaqlarda isə oyun qaydala-

rına görə yaranan konfliktlərin dinamikası ilə bağlı almış olduğu empirik məlumatları təsdiq etmiş oldular (6; s415).

Uşaq konfliktləri nəinki uşaqlar arasında, həm də uşaqların yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərində də üzə çıxır. Bu baxımdan da uşaq konfliktlərini həll edərkən ona konstruktiv yanaşma təmin edilməli, onlarda pozitiv davranış vərdisləri aşılanmalıdır. Hər şeydən əvvəl ona diqqət edək ki, görəsən şəxsiyyətlərarası konfliktlərin həllində konstruktiv davranış vərdisləri öyrətmək mümkündürmü? Xüsusilə unutmamaq olmasın ki, hər bir insanın təbiətində "üstün gəlmək", "qalib olmaq" xüsusiyyətləri var, ona görə də bu hallar insanların qarşılıqlı təsir prosesində qaçılmazdır. İnsanlar konflikt zamanı destruktiv yollara - oyundaşa zorakılıqla təsirə, güc tətbiq etməklə öz məqsədlərinə çatmağa meyillidirlər. Ancaq müasir psixoloqların sırasında zorakı davranışın öyrədilməsini də məsləhət bilənlər var. Bu hallar isə sosial şəraitin aqresivliyinin təsiri altında baş verir. Xüsusilə uşaqlara bu güclü təsir göstərir. Belə ki, yaşlıların bir-birləri ilə qarşılıqlı münasibətləri, onlar arasında konflikt prosesində düşmənçilik hisslərinin necə büruzə vermələri əhəmiyyətli

təsir edir. Təbii ki, bunların da çoxu uşaqların gözü qarşısında olur, uşaqlar isə bu münasibətləri öz davranışlarında göstərir, beləcə onlar öz düşmənlərinə qarşı necə rəftar etməyi öyrənirlər. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, uşaqlara konflikt zamanı zorakı davranış qaydaları öyrədilərsə, nəticədə onlar başqa konstruktiv davranış yollarını daha yaxşı mənimsəyirlər.

Müasir dövrdə psixoloqlar uşaqların konflikt prosesindəki davranışlarını müşahidə etmiş və onları təhlil edərək, aşağıdakı təsir yollarını müəyyənləşdirmişlər.

1. Fiziki təsir -uşaqlar bir-birlərini itələyirlər, oyuncağı zorla ələ keçirmək üçün dava salırlar, oyunla başqa yerdə məşğul olurlar və s.

2. Vasitəli təsir -"rəqibə" başqa insanlar vasitəsilə təsir etmə; tərbiyəçilərə və başqa uşaqlara şikayət, diqqəti cəlb etmək üçün qışqıraraq ağlamaq və s.

3. Psixoloji təsir -qışqıraraq ağlamaqla, ayaqlarını yerə çırparaq oyundaşına təzyiq göstərmək;

4. Verbal təsir -oyundaşına bildirir ki, nəyi etməlidir, nəyi isə etməməlidir, öz işi haqqında məlumat verir ("mən həkim olacam" və s.), oyundaşın tələb etdiyi işin icrasından imtina edir;

5. Hədələmə və sanksiya: – oyundaşın işinin ola biləcək neqa-

tiv nəticələri haqqında xəbərdarlıq: şikayət edəcəyi ilə hədələmə, oyunu pozacağı ilə hədələmə ("mən sizinlə oynamayacağam"), bütünlüklə münasibətləri kəsəcəyi ilə hədələmə ("mən artıq sənə ilə dost olmayacağam"), beləcə qorxulu intonasiya ilə tələb etmə və s.

6. Sübutlar – özünün etirazlarını və oyundaşının qeyri-düzgünlüyünü əsaslandırır. Öz işini və oyundaşın neqativ hərəkətlərini qaydalarla mühakimə edirlər və s. (6; s421)

Təbiidir ki, konflikt şəraitində bu təsir yollarından istifadə uşaqların yaş dövrləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu tədqiqatlar üzrə öyrənilirdi ki, uşaq konfliktlərinin həlli uğurlu və uğursuz sonluqla nəticələnə bilər. Belə ki, konfliktlər uğurlu həll olunanda oyun prosesi davam etdirilir, uşaqlar öz aralarında baş vermiş fikir ayrılıqlarını müstəqil həll etmiş olurlar. Erkən uşaqlıq yaşlarında (1-3 yaş) konfliktlər əsasən uğursuzluqla nəticələnir, tədricən uşaqların yaşı artdıqca konfliktlərin konstruktiv sonluğunda müsbət dəyişikliklər yaranır. Demək olar ki, uşaqlar arasında yaranan konfliktlərin yarıdan çoxu onların bir-biri ilə ünsiyyətlərinin pozulması ilə əlaqədardır. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum oldu ki, uşaqlar 3 yaşdan

4 yaşa keçərkən bir hissə konfliktlərin pozitiv istiqamətdə həllinin səviyyəsi yüksəlir. Bu dövrdə yaşlıların fikir mübadiləsi ilə bu konfliktlərin yoluna qoyulmasının effektivliyi artır. Bundan sonra isə uşaqlar özləri baş vermiş mübahisəli məsələləri həll etməyə çalışırlar. Bu baxımdan da yaşlıların bu tip konfliktlərin həllində vasitəçi olarkən düzgün mövqe tutmaları uşaqların gələcəkdə konflikt şəraitinə münasibətləri baxımından əhəmiyyətlidir.

Konfliktlər yaşlılar və uşaqlar arasında da özünü göstərir. Yaşlılar belə halda uşağı qorxutmaqla, onu cəzalandıracaqları ilə hədələyirlər. Uşağa hər hansı bir iş tapşırıqlar və bu işi yerinə yetirməyəcəyi halda isə onu cəza gözlədiyini bildirirlər. Uşaqlar isə bu cəzadan yaxa qurtarmaq üçün çıxış yolu axtarırlar. Uşaq heç də həmişə cəzalanmaq qorxusu olan situasiyaya düşmür. O, bir qayda olaraq, cəza ilə xoşagəlməyən tapşırıq arasında olur (10; s148). Elə hallar da olur ki, uşaq çoxdandı etmədiyi xoşuna gəlməyən məktəb tapşırığını cəzalanmaq qorxusu altında həyata keçirməlidir. Bu halda tapşırıq və cəza bir növ nisbi vahidlik təşkil edir ki, bu da uşaq üçün ikidəfəlik xoşagəlməz haldır. Bu situasiyada, adətən, cəzalanmaq

qorxusu altında ondan qaçmaq tendensiyası üstünlük təşkil edir, nəinki tapşırığın xoşagəlməzliyi. Eyni vaxtda işdən və cəzadan yaxa qurtarmanın sadə, primitiv yolu, hadisə baş verən məkandan fiziki çıxış yoludur, kənara çəkilməkdir. İkinci dəfə ciddi cəza uşağı evdən qaçmağa vadar edə bilər. Adətən uşaqlıq illərində cəzadan qorxu uşaqlarda acizliyin yaranmasında böyük rol oynayır. Cəza qorxusu ilə şərtlənən konfliktli situasiya hadisə yerindən getməyi əsaslandırır. Əgər xüsusi ölçülər tətbiq edilməzsə, uşağın belə situasiyada meydana getməsi mütləq baş verir.

Konfliktli situasiyada uşaqlara təsir edərkən sosial faktorlardan geniş istifadə olunmalıdır. Belə hallar uşaq şəxsiyyətinin mənlik hissəsinə (unutma ki, sən küçə uşağı deyilsən) və ya qrupun sosial normalarına (axı sən qızsan) istinad olunur. Belə hallarda, adətən, müəyyən bir ideoloji sistemə, məqsəd və dəyərlərə müraciət olunur. Bunlar da uşaq tərəfindən qəbul edilə bilərsə, o zaman nəticəsi müsbət olur (2; s211).

Ümumiyyətlə, böyükər çalışmalıdırlar ki, uşaqlarla yaranan konfliktləri həll edərkən kiçiyin daxili aləmini və tələbat – motivasiya sahəsini mütləq nəzərə alsınlar.

Bu gün konflikt problemi məktəb kollektivləri üçün də çox aktualdır. Pedagoji ünsiyyət problemlərinin öyrənilməsi göstərdi ki, "müəllim-şagird" münasibətləri xüsusi təlim-tərbiyə məsələsidir. Belə münasibətlərin əhəmiyyətinə isə uzun müddət kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir. Ancaq tərbiyə işinin öz reallıqları var: müasir məktəbin bir çox köklü məsələləri, ilk növbədə, aparıcı tərbiyə effektləri məhz bu sahə ilə, əsas məziyyətlərinə görə daha çox valideyn-övlad münasibətlərinə bənzəyən "müəllim-şagird" münasibətləri ilə şərtlənir. Müəllim də şagird də özünəməxsus rollardır. Özlərinin rol repertuarlarına görə onlar müxtəlif adamlarla bağlıdırlar. Bu kökdə də müəllim və şagirdlərin münasibətləri şəxslənir: "müəllim-müəllim", "müəllim-valideynlər", "şagird-şagird", "şagird-valideynlər" və s. tipli münasibətlər şəbəkəsi əmələ gəlir. Bu tip münasibətlər axarında konfliktlər üzə çıxır. Lakin məktəbin münasibətlər şəbəkəsi nə qədər çox cəhətli olursa-olsun, onların mürəkkəb sistemində mərkəzi, sistemləşdirici münasibətlər "müəllim-şagird" münasibətləri sayılır. Ona görə də belə tip münasibətlərdən doğan konfliktlərin konstruktiv sonluqla həll edilməsi təhsilin keyfiyyətini artırır.

rar və sağlam psixoloji mühit yaradılmasına köməklik göstərir.

Məktəb təcrübəsində ən kobud səhvlərə "müəllim-şagird" münasibətlərində rast gəlinir. Müəllimlərin çoxu güzəran təcrübəsinə arxalanaraq "müəllim-şagird" münasibətini adətən "yaşlı-uşaq" münasibəti kimi mənalandırırlar. Özünü tanımış və dərk etmiş oğlanı-qızı uşaq sayırlar, onunla uşaq kimi rəftar edirlər. Şagirdi danlamaq, sinifdən çıxarmaq, məktəbə yaraşmayan sözlərlə təhqir etmək, çantasını axtarmaq müəllimlərin bir çoxu üçün "adi bir şeyə" çevrilib.

"Müəllim-şagird" münasibətlərində yaş ölçülərinin böyük əhəmiyyəti var. Məktəbəqədər yaş dövründə, ibtidai siniflərdə "uşaq" anlamı öz-özlüyündə dəyərli olsa da, yeniyetmələri və böyük yeniyetmələri ağzından süd iyi gələn uşaq kimi səciyyələndirmək psixoloji cəhətdən mənasızdır.

"Müəllim-şagird" münasibətlərinin bu cür qurulması onlar arasında tez-tez mübahisələrə, ziddiyyətli baxışlara və nəhayət konfliktlərə gətirir. Bu konfliktlərdə müəllimin destruktiv mövqeyi "şagird-müəllim" münasibətlərində uçurum yaradır. Məktəb təcrübəsində belə münasibətlər "yaşlı-uşaq" münasibəti kimi deyil, "böyük-kiçik" münasibəti kimi nəzər-

dən keçirilsə, onların formalaşmasında, inkişafında yaş amillərinin rolu daha dolğun açıqlana bilər. İnsan münasibətlərinə bu gün insanın özünəməxsus forması kimi baxırlar. İnsan bir şəxsiyyət kimi bu münasibətlərdə mövcuddur, bu münasibətlərdə yaşayır, bu münasibətlərlə nəfəs alır. Müasir şəraitdə insan münasibətlərinin humanistləşdirilməsi ictimai təcrübənin hər bir sahəsində aktual problemə çevrilib. Bəzi mütəxəssislərin sözləri ilə desək, əsrimiz onsuz da stress əsridir. Stresin distresə, iqiqat stressə çevrilməməsi üçün "müəllim-şagird", "valideyn-övlad", "ər-arvad", "rəhbər-işçi" və s. insan münasibətlərinin humanistləşdirilməsi zəruridir. Belə münasibətlərdə konfliktlərin aradan qaldırılması və konstruktiv həlli daha asan ola bilər.

Şagird qruplarında konfliktlər və mübahisələr baş verərkən müəllimlər bu hallardan "qeyri-adi" bir hadisə baş vermiş kimi danışirlar, lakin şagirdlər üçün şəxsi mənası olan bu hadisələrin mahiyyətini çox vaxt istər-istəməz bayağılaşdırırlar, bayağı sözlərlə də şagirdləri təhqir edir, onların diqqətini ağıllarına gəlməyən mətləblərə cəlb edirlər.

"Müəllim-şagird" münasibətlərində ziddiyyətlər xüsusilə yeniyet-

məlik yaşı dövründə olan şagirdlərlə müəllimlər arasında olur. Yeniyetməlik dövrü xüsusi çalarlarla seçilir. Onun əsas mənası isə «Mən-konsepsiyasının» strukturlarında gedən keyfiyyət dəyişmələri ilə bağlıdır. Bu dövrü yaşayan yeniyetməlik yaşının isə insan həyatında öz tutumlu yeri var.

Yeniyetməlik yaşının əvvəllərində uşaqların yaşlılarla qarşılıqlı münasibətləri mürəkkəbləşməyə başlayır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə konfliktlərə də ən çox bu yaş dövründə olan uşaqlar arasında rast gəlinir. Psixoloqlar IV və V sinifdə eyni şagirdlər üzərində müşahidə aparmışlar. Onlar müəyyən etmişlər ki, V sinifdə tərslik halları 6 dəfə, özünü müəllimə qarşı qoymaq halları 10 dəfə artır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yaş artdıqca, yeniyetməlik dövrünün çətinlikləri nəinki azalmır, hətta yeni məzmun və forma kəsb edir.

Bir çox ailələrdə uşaq tərbiyəsi sahəsində köklü nöqsanlar özünü göstərir. Məktəb isə bu nöqsanları nəinki islah edə bilmir, hətta neytrallaşdırmaqda çətinlik çəkir.

Yeniyetməlik yaşı dövründə uşaqlarla valideynlər arasında bir çox hallarda müxtəlif konfliktlər özünü göstərir. Çox vaxt ailədə yeniyetmə valideyn tərəfindən düzgün başa düşülmür, onun şəxsiy-

yəti nəzərə alınmır və onlar arasında ziddiyyətlər yaranır. Nəticədə xoşagəlməz və bədbəxt hadisələr baş verir. Konfliktdən sonra bəzi hallarda yeniyetmə ətrafdakılar tərəfindən başa düşülmədiyini və fikirlərinin böyüklər üçün onsuzda əhəmiyyətsiz olduğunu düşünərək intihara meyil edirlər (3; s95). Gündəlik həyatımızda bu cür hallara tez-tez rast gəlinir.

Tərbiyə işini optimallaşdırmaq üçün uşaq qruplarında şəxsiyyətlərarası konfliktləri hərtərəfli öyrənmək və onu məktəb təcrübəsinə tətbiq etmək zəruridir. Tərbiyə işində yaş fərqlərinin nəzərə alınması şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunu etmək üçün isə bu istiqamətdə aparılmış elmi tədqiqat işləri araşdırmalı, xalqımızın uşaq tərbiyəsi sahəsindəki zəngin təcrübəsi sistemli şəkildə öyrənilməli və məktəb kollektivində şəxsiyyətlərarası konfliktlərdə yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının optimal yolları araşdırılmalıdır.

Bu baxımdan da şəxsiyyətlərarası konfliktlərin yaş xüsusiyyətləri üzrə öyrənilməsi, onun konstruktiv həlli yollarının tapılması, uşaq və yeniyetmələrin bu istiqamətdə düzgün tərbiyə olunması müasir şəraitdə çox aktualdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. "Uşaq və yeni-yetmələrin cinsi tərbiyəsi". Psixoloji problemlər. Bakı, 1986, 224 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. "Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri". Bakı, 1998, 367 s.
3. Məmmədzadə R.H. "Konfliktlər. Ailələr. Məktəblilər. Bakı, 2004, 139 s.
4. Божович Л.И. "Изучении мотивации поведения детей и подростков". М., 1972, 112 с.
5. Бютнер К. "Жить с агрессивными детьми". М., 1991, 175 с.
6. Гришина Н.В. "Психология конфликта". Санкт-Петербург, 2004, 464 с.
7. Кле Мишел. "Психология подростка". М., 1991, 138 с.
8. Мид М. "Культура и мир детства". М., 1998, 165 с.
9. Морозова А.В. "Социальная конфликтология". М., 2002, 332 с.
10. Рыбакова М.М. "Конфликта и взаимодействие в педагогическом процессе". М., 1991, 172 с.
11. Шихи Г. "Возрастные кризисы." СПб, 1999, 218 с.

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ КОНФЛИКТОВ

Правильное воспитание будущего поколения всегда было целью взрослого. А для того чтобы правильно воспитать человека нужно всесторонне его изучить. В данной статье уделяется особое внимание конфликтам между детьми разного возраста, противоречиям между детьми и старшим поколением.

Практика межличностных конфликтов показывает, что дети и подростки не могут самостоятельно достигнуть консенсуса, а когда пытаются традиционно приходят к деструктивному результату.

Исследования показывают, с возрастом противоречивое поведение детей меняется. Часто взрослые не учитывают «Я-концепцию» и существующую склонность к самоактуализации детей, а это приводит к деструктивным конфликтам. Решение, таким образом, конфликтов негативно влияет на личность подростка.

Для того чтобы человек умел грамотно вести себя в конфликтных ситуациях он должен знать конфликтов закономерность, развитие и конструктивные разрешения. А эти навыки следует прививать в младшем возрасте.

AGE FEATURES INTERPERSONAL CONFLICTS

Correct education of the future generation always was the purpose of the adult. And correctly to bring up the person it is necessary to study it comprehensively. In given article it is given particular attention to conflicts between children of different age, to contradictions between children and the senior generation.

Practice of interpersonal conflicts shows that children and teenagers cannot independently reach a consensus and when try traditionally come to destructive result.

Researches show, with the years the inconsistent behaviour of children varies. Often adult do not consider "Self-concept" and existing bent to self-actualization of children, and it leads to destructive conflicts. The decision, thus, conflicts negatively influences the person of the teenager.

That the person was able to behave competently in conflict situations it should know conflicts law, development and constructive permissions. And these skills should be imparted at younger age.

ETNOSEPARATİST ŞÜÜR VƏ QLOBALLAŞMANIN ONA TƏSİRİ

Bayramov İ.M.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti

Millətlərarası münasibətlərin dinamikası etnik şüurun təsiri ilə etnik stereotiplər və ayrı-ayrı etnosların obrazları ilə bağlıdır. Geniş və çoxaspektli olan etnik şüur fenomeni etnosopsixoloji fenomen kimi formalaşır, transformasiyaya məruz qalır və yenidən bərpa olunur. Bu özünü etnosun həyatında qoruyub saxlayır. Etnik şüurun daxili strukturunu isə etnomədəni-əxlaqi, mənəvi və psixoloji komponentlər təşkil edir. Lakin bu şüurun komponentləri bəzən bir-birini tamamlamır və hətta bəzən ziddiyyətlər ilə müşayiət olunur [1.s.125]. Məsələn, bu özünü müxtəlif etnik mənşəli, dini müxtəlifliyi ilə seçilən ailələrin uşaqlarında göstərir. Milli-etnik qarışıq nigharlardan olan uşaqların psixologiyasında valideynlərdən birinin etnik identikliyi və yaxud üçüncü identiklik formasını qəbul etməklə bağlı ziddiyyətlər yaranır. Bu seçimin edilməsində ətraf mühitin rolu böyükdür. Yəni, cəmiyyətdə dominant etnik başlanğıc bu seçimin özünə tərəf yönəlməsinə təsir göstərir. Məhz bu psixologiya etnik

şüurun aradan qalxmasına xidmət edən qloballaşma psixologiyasına uyğun gəlir. Buna görə də, son dövrlərdə həm etniklərlə bağlanan ənənəvi nighalar, müxtəlif etniklər və dini mənsubiyyətə malik olanlar arasında bağlanan yeni nighalarla əvəz olunmuşdur. Müasir qloballaşma dövründə aparılan bu siyasət və ya qloballaşmanın təbii nəticəsi olaraq ortaya çıxan bu kimi hallar keçmiş sovet dövründə də müşahidə olunmuşdur. Azərbaycan millətindən olanların qeyri-azərbaycanlılarla (ermənilər, ruslar, yəhudilər, gürcülər) nighaı, milli-etnik şüurun zəifləməsinə və sovet qloballaşmasının irəliləməsinə şərait yaratmışdır. Lakin bu eyni zamanda cəmiyyətdə dünya mədəniyyətindən bəzi elementlərin etnik şüura daxil olmasına şərait yaradan kosmopolit subkultur təbəqənin formalaşmasını təmin etmişdir.

Postsovet məkanında vahid sovet dövləti ideyası öz aktuallığını artıq itirmiş və onun yerində etnik-milli identiklik əsasında dövlətçilik ideyaları inkişaf edir. Lakin əksər dövlətlər monoetnik deyil, poliet-

nik olduğu üçün, etnik dövlətçilik ideyası siyasi millətçilik ideyası ətrafında birləşmək zərurəti ilə qarşılaşır. Bu etnik şüurun adaptiv funksiyasında müəyyən problemlər yaradır. Qeyri-müəyyənlik şəraitində etnik şüur müəyyən daxili və xarici təsirlər altında mərkəzdənqaçma və ya mərkəzyönümlü istiqamətlər arasında ziddiyyətdə qalır. Bu psixoloji təzad etnik münaqişələrlə nəticələnən etnik şüurun radikallaşmasına və separatizmə şərait yaradır.

İndustrial cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif etnogenetik xüsusiyyətlərə malik olmaqla vahid dildə danışanların yeni etnososial birlik forması olan millət fenomeni müasir dövrdə aktuallaşmağa başlamışdır. Bu sosial birlik forması özündə sosial-siyasi, mədəni və iqtisadi sistemi təmin edərək, vahid millət fenomenini təqdim edir. Sistemi təşkil edən bu amillərin heç biri əslində millət fenomenini təşkil edə bilməz. Əslində bu fenomen onlar üzərində formalaşan başqa bir substansiyadır. O, öz xalqını digərləri ilə müqayisə edəndə yaranan milli şüurdur. Məsələn, abazinlər ona görə abazındırlar ki, onlar digərləri ilə, yəni qaraçaylılar, çər-kəz və ruslar ilə tarixi əlaqələrə malikdirlər və yaxud əksinə.

Etnos, etnogenetik sosial birlik forması kimi, hər bir üzvünün genetik yaddaşını vahid bir sistemdə yəni etnik şüur səviyyəsində birləşdirir. Burada əsas müəyyənədic faktor genetik deyil, əslində bu genetika barədə olan təsəvvürlərdir. Çünki genlər (qan qohumluğu) bir bioloji substansiyatək özlüyündə sosial-psixoloji fenomen kimi ortaya çıxan nə etnik identikliyi, nə də etnik şüuru müəyyənləşdirmir. Hər bir etnos bilindiği kimi, müxtəlif mənşəli qəbilə və tayfaların qohumluq əlaqələrindən, digər etnoslardan miqrasiya nəticəsində gələnlərin assimilyasiyası hesabına yaranır və artır. Buna görə etnik birlik qan və ya torpaq amilinə deyil, sosial (biososial) amilə əsaslanır. Deməli etnos fenomeni sosial-psixoloji kateqoriya kimi etnik şüurun formalaşması nəticəsində ortaya çıxır. Hər bir etnosun psixoloji strukturu, düşüncə tərz, milli xarakteri, onun genetik təkamülü, tarixi ənənələri, sosial mühiti, tərbiyəsi və genetik yaddaşı ilə bağlı olan bir prosesdir. Bu xüsusiyyətlər etnik-milli şüur səviyyəsində hər bir etnosun bir fərd kimi bütünlüyünü, özünəməxsusluğunu, kimliyini təmin edir. Bu təbii proses özünü milli-etnik təlim və tərbiyə mərhələsində praktiki baxımdan tamamlayır [2. s.44].

Etnik şüur, milli şüur məsələsi kimi tarixi təkamül prosesləri ilə bağlı olduğu üçün, problemin həlində etnosun digərləri ilə münasibətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini və onun sosial varlığını müəyyənləşdirən tarixilik metodu, yəni xalqın tarixi təcrübəsini, tarixi faktları, etnik rəmzlər ilə müşayiət olunan metodlar əhəmiyyət kəsb edir. Lakin araşdırmalar bu günə qədər etnik şüur və etnik özünüdərk anlayışına elmi baxımdan konkretlik gətirə bilməmişdir. Etnik şüur «onlar» kateqoriyasına aid olan digər etnosun varlığının inkarı və ya tənqidi üzərində formalaşan «biz» tərəfin dünyagörüş, fikir və təsəvvürlərinin kompleksidir. Məhz bu struktur üzərində inkişaf edən dil, üslub, mif, əfsanə, milli zövq, inanc, mərasim və ənənələr etnik özünüdərk məsələsini ortaya çıxarır. Etnik identiklik birinci növbədə koqnitiv-həyəcan prosesinin, özünü etnosun üzvü hesab etmənin və digərlərindən özünün fərqli olduğunu dərk etmənin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Etnik özünüdərk etnik şüur çərçivəsində yaranaraq inkişaf edir. İ.Çesnokov bildirir ki, özünüdərk «psixikanın müstəqil təzahür forması deyil», o «başqa istiqamətdə aşkar olan şüurun özüdür». Yəni, etnik özünüdərk etnik şüurdur, lakin o, başqa ob-

yektə yönəlmişdir» [3]. Ümumiyyətlə, etnik şüuru maddi, mənəvi və sosial mədəniyyət elementlərindən təşkil olunmuşdur. Bu təməl üzərində iki əsas amil – identitin özünü adlandırması (etnonim) və etnik qruppa ilə özünün mənəvi-psixoloji birliyini dərk etməsi – fərdin etnosa aiddiyyətini təmin edir.

Tədqiqatçılar hər bir xalqın milli-etnik şüurunu, mentalitetini öyrənmək üçün, onun mədəniyyətini (ədəbiyyat, fəlsəfə, təsviri incəsənət, folklor) tədqiq etməyə üstünlük verirlər. Lakin hər bir xalqın, etnosun mədəniyyətini təmsil edən simalar, həmişə xalqı deyil, çox vaxt özləri də istəmədən elit təbəqənin iradəsini və onun düşüncə tərzini təmsil etmişlər. Lakin həmişə sadə xalq ilə elit təbəqə arasında olan uçurum bir xalq və ya etnos tərkibində iki bir-birinə zidd şüur və yaxud mentalitetin olduğunu ortaya qoyur. Robert Redfield bunu böyük «məktəb və məbəd» reflektiv ənənəsi ilə kiçik kənd icması reflektiv ənənəsi kimi səciyyələndirir [4.s.71]. Biz əgər bu mədəniyyət elementlərini etnik şüur ilə eyniləşdirsək, onda mədəniyyət fenomeni azlıqda olan şüur səviyyəsinin elementinə çevriləcək və sonradan bunu ümumetnik şüur səviyyəsi kimi qələmə vermək də düzgün olmazdı. Milli mədəniyyə-

tin psixoloji baxımdan öyrənilməsi, tamamilə mədəniyyət fenomeni üzərində qurula bilməz. Yəni, mədəniyyəti mənimsəmək və mənimsənilən dəyərləri davranışlarda əks etdirmək etnik şüurun bir sistem kimi tam şəkildə dərk olunmasına əsas vermir.

Ümumiyyətlə, etnik şüura elmi münasibətdə fərdi mərkəzçilik və mədəni mərkəzçilik olmaqla iki fərqli yanaşma ortaya çıxır. Fərdi mərkəzçilik mədəniyyətin davranış keyfiyyətlərini, yəni, psixi proseslərin etnik özünəməxsusluğu strukturunun, adaptiv mexanizmlərin, həyəcanların, ictimai institutların və institutlaşmış davranışların, folklor və mərasimlərin tədqiqi üzərində formalaşmışdır. Mədəni mərkəzçilik isə dəyər və normaların, yəni hər bir mədəniyyətə xas olan dünya təsəvvürlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Etnoseparatist şüurun koqnitiv komponentinin mühüm tərkib hissəsi həmçinin etnik endoqamiya kimi vətənmərkəzli quruluşdur. Amansız, bəzən də qanlı qarşıdurma şəraitində ayrılmaq və öz dövlətçiliyini yaratmaq məqsədini güdən etnik azlıq tərəfindən başqa xalqların, xüsusilə antoqonist münasibətlərdə olduğu titul etnosun nümayəndələri ilə nigaha girməyi qadağan edən tarixi-ənənəvi əlamətə xüsusi

olaraq riayət olunur. Bununla belə hətta müasir çeçenlərdə belə qonşu birlikdən olan qızlarla evlənmək üçün mütləq qadağa qoyulmamışdır.

Etnosları ayıran əlamətlər sistemini təşkil edən amillər – özünün kü və özgə etnik qruplar haqqında biliklər əsasında təsəvvürlər kompleksindən formalaşır. Bura əlamətlər qismində çıxış edə biləcək dil, dəyərlər və normalar, tarixi yaddaş, din, ana torpaq haqqında təsəvvürlər, ümumi əcdadlar barədə uydurma fikir, milli xarakter, milli və peşəkar sənət aiddir. Qarşıduran hər iki etnosun qavrayışında əlamətlərin əhəmiyyəti və rolu konfliktli qarşılıqlı təsir mərhələsindən, gərgin sosial şəraitin xüsusiyyətlərindən, sosial inkişafın spesifikasiyasından asılı olaraq dəyişə bilər. Etnoseparatist şüurun formalaşması prosesində, artıq deyil-diyi kimi, mühüm ayırıcı ideya ərazi birliyi. Bu ideya etnik azlıq hüduqlarında yeni müstəqil dövlətin yaradılması, yaxud mədəni-tarixi baxımdan “qohum” etnosu birləşdirilməsi ilə bağlıdır. Hazırkı dövrdə etnik identikliyin vətən hissi ilə sıx əlaqəsi postsovet məkanında müstəqil dövlətlərin titul etnosları üçün səciyyəvidir. Onların şüurunda ərazinin etnosu birləşdirən amil olması barədə fikir

kök salır və ona görə də, onlar dövlət müstəqilliyinin təşəkkülünü doğma torpağın bütövlüyü ilə bağlayırlar. Bu, Azərbaycan xalqının milli şüuru üçün xüsusilə xarakterikdir. Eyni zamanda qeyrititullu etnosların şüuru, ərazi birliyi barədə ideya ilə bağlı olsa da, artıq deyildi ki kimi, ərazi amili başqa istiqamət vektoruna malikdir: o, separatist məqsədlər uğrunda mübarizədə səbəbi şərtləndirən qüvvədir. İdeya, baxış, təsəvvür, emosiya və hisslərin məcmusu olub, sadəcə etnosun varlığını deyil, onun dəyişilən formalarını əks etdirən etnoseparatist şüur əvvəlcə etnik qruplarda birləşənlərin həyat fəaliyyətinin ekstremal kimi təsəvvür edilən şəraiti ortaya çıxarır. Etnosun varlığının ekstremal şəraitləri, birincisi, münaqişəlilik və qarşıdurma, ikincisi genosid və seqresiya, üçüncüsü separatizm ilə xarakterizə olunur. Deməli, etnoseparatist şüur hər hansı varlığı deyil, ictimai inkişafın müəyyən ekstremal şəraitlərində həyəcan, qorxu və düşmənçiliklə doldurulan varlığı əks etdirir. Şüur müxtəlifliyinin bu növü o zaman formalaşır ki, aşağı statuslu etnos yüksək statuslu etnosla münaqişəli qarşılıqlı əlaqəyə girir, qruplararası münasibətlər isə onlar tərəfindən qeyristabil kimi qavranılır.

Sosial, siyasi və təbii şəraitin dəyişməsi ilə hər hansı bir etnosun şüur səviyyəsi, psixologiyası, dünyanı duyma, özünü tanıma və özünün dünyada yerini bilmək qabiliyyəti də dəyişir. Etnoslar üçün yeni sosial şəraitdə etnososial statusun yüksəlməsi özünəhörmət və özünüifadə hissinin artması ilə müşayiət olunur. Bu, özlərinə qiymət verərkən öz etnosunun mərdlik, qətiyyətlik, mübarizə məqsədlərinə çatmaqda təkidlilik kimi keyfiyyətlərini göstərmək meyillərinin güclənməsində təzahür edir. Təbiidir ki, bu, etnosun işi uğrunda qürur hissinin artmasına və öz xalqına görə utanmaq hissinin azalmasına gətirib çıxarır. Xalqın, millətin, etnosun şüurunda dəyişən və dəyişməyən xüsusiyyətlərin ontologiyasının tədqiqi, sosial-psixoloji baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu mürəkkəb və dinamik fenomenlərin elmi baxımdan tam müəyyənləşdirilməsi ideyası bir qədər real səslənmir. Çünki bu, müxtəlif elmlərin sinergetik mübadiləsi və empirik materialların analizi şəraitində qismən mümkün olan bir məsələdir. Hər bir xalq, etnos dünyanı bir-birindən fərqli görür və bu fərqli baxışlar bir-biri ilə çox vaxt uzlaşmayan, bir-birinə zidd və ya gözlənilməz olan davranış normalarını müəyyənləşdirir.

Lakin müxtəlif etnik qruplar arasında intellektual səviyyədə davam edən bu cür etnogenetik mülahizələr gələcək etnik münəqişələr üçün zəmin hazırlayır və ya onların dərinləşməsinə xidmət edir. Yəni bir çox siyasi qüvvələr bu cür fərqli yanaşmalardan öz siyasi məqsədləri çərçivəsində məharətlə istifadə edirlər. Əslində, sağlam milli-etnik şüurun dirçəlişi və onların obyektiv elmi tədqiqi, müxtəlif etnosların bir-birinə yaxınlaşmasını təmin etməlidir. Çünki elmi tədqiqatların nəticələri, xristianlıq və islam dinlərinin mətnləri insanlığın bir kökdən olduğunu təsdiq edir. Əslində regionda birlik və səmərəli əməkdaşlıq regionda olan dövlətlərin, xalqların ümumi mənafeyinə xid-

mət edirsə, regionda etnik münəqişələrin davamı, etnoseparatizm meyilləri heç bir region xalqının mənafeyinə xidmət etmir. Deməli, etnik şüurda formalaşdırılan miflər, etnik şüurun daşıyıcısı olan etnosa ziyan, bu mifləri inkişaf etdirənlərə isə, xeyir gətirir. Qapalılığa, xudpəsəndliyə, monoetnikliyə, etnomədəni təcridliliyə yönələn etnik şüur, mənsub olduğu xalqın varlığını böyük təhlükə altında qoyur. Ermənilərin süni şəkildə uydurduqları «məhv edilən», «əzabkeş xalq» fobiyası, əslində etnik şüurda potensial şəkildə formalaşan psixoloji durumdan xəbər verir. Əslində, bu erməni xalqının etnik şüurunda psixoloji olaraq məhv olma təhlükəsi ilə bağlı bir fobiyanın mövcudluğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. «Аспект Пресс». Москва 2008. 367с.

2. Ярошук Н.З. Этническое и национальное. Философия и будущее цивилизации. Т.3. Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса. М., 2005. 322с.

3. Чесноков И.И. Проблемы самосознания в психологии. М., 1997. 344 с.

4. Redfield R. Peasant Society and culture. An Anthropological Approach to Civilization. Chicago: The University of Chicago Press, 1956. 122p.

ЭТНИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

С точки зрения социального психолога, не очень важно и то, на основе каких характеристик строится сознание этническое. В качестве этнодифференцирующих, то есть отличающих данный этнос от всех других, могут выступать самые разные характеристики: язык, ценности и нормы, историческая память, религия, представления о родной земле, миф об общих предках, национальный характер, народное и профессиональное искусство. Значение и роль признаков в восприятии членов этноса меняются в зависимости от особенностей исторической ситуации, от стадии консолидации этноса, от специфики этнического окружения. Этнодифференцирующие признаки почти всегда отражают некоторую объективную реальность, чаще всего элементы духовной культуры.

ETHNIC CONSCIOUSNESS AND INFLUENCE OF GLOBALIZATION

From the point of view of the social psychologist, is not so important also on the basis of what characteristics the consciousness ethnic is under construction. In quality that is distinguishing the given ethnos from all others, the most different characteristics can act: language, values and norms, historical memory, religion, representations of the native ground, a myth about the general ancestors, national character, national and professional art. Value and a role of attributes in perception of members of ethnos vary depending on features of a historical situation, from a stage of consolidation of ethnos, from specificity of an ethnic environment. The attributes almost always reflect some objective reality, more often elements of spiritual culture.

İNTERNET TARİXİ VƏ ONUN SOSIAL-PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Paknəzər C.T.

BDU-nun psixologiya kafedrasının aspirantı

İnternet elə bir möcüzə dünyasıdır ki, bu möcüzə dünyasında həqiqət reallığa çevrilir. Belə ki, adi bir monitorda bütün dünya əks oluna bilir. Belə ki, monitor məsafələri aradan qaldırır. Bir neçə il əvvəl insanlar dünyanın müxtəlif nöqtələrindən bir-birləri ilə çətinliklə əlaqə yarada bilirdisə, indi internet vasitəsilə hər an asanlıqla aralarında əlaqə yarada bilirlər.

İnternet bütün dünya üzrə əlaqə yaratmalarda olan maneələri aradan qaldırmışdır. Belə ki, ani müddətdə hər bir məlumat coğrafi, mədəni, siyasi sərhədlər bilmədən dərhal insanın ixtiyarında olur. Eləcə də internetdən istifadə etməklə və ədəbi saytların açılması ilə əksər yazıçılar ölkədən kənarda olan yazıçılarla əlaqə yaradır və onların saytlarına daxil olmaqla əsərlərini oxuyur. Eləcə də incəsənət ustalarının, xanəndələrin hər hansı mahnısına qulaq asmaq mümkündür.

Bu mənada internet yazıçılar üçün geniş imkanlar açır və onlar əsərlərini çap etdirə bilməyəndə belə internet vasitəsi ilə oxucuları ilə ünsiyyət saxlayır və bütün dünyaya öz əsərlərini yaya bilirlər.

Xoşbəxt haldır ki, internet müxtəlif xalqların ziyalılarının, cavanlarının bir-birləri ilə birbaşa ünsiyyət yaratmasına səbəb olmuşdur. İnternetdə saytların yaranması ilə daxildə və xaricdə yazıçıların qarşısında olan sədlər aradan qalxdı. Bütün dünya yazıçıları öz aralarında əlaqələr yaratmaq imkanı əldə etdilər. İnternetdən istifadə etməklə insanlar yeni kitabları, jurnalları və qəzetləri oxumaq imkanı əldə edirlər. Adi bir düyməni basmaqla hər hansı bir dastanın, şerin, dünyanın ən yaxşı əsərinin səhifələri gözlərin qabağında canlanır. Adi bir düyməni basmaqla hər hansı bir sevdinin şairin və ya yazıçının əsərlərini oxuya bilərsiniz. Təəccüblüdür ki, bunları sənin üçün hər gün, zəhmət çəkmədən internet gətirir.

İnternet imkan verir ki, elə bir məkana daxil olasan ki, orada özünə dost tapa bilərsən, lazım olan məlumatları əldə edə bilərsən. Eləcə də, çap olunmazdan qabaq hər hansı bir yazıçının avtoqraf mətnlərinin, əsərlərinin ilkin variantını oxuya bilərsiniz.

İnternet artıq gündəlik iş vərdişinə keçmişdir. Belə ki, bəziləri

özlərinin xatirələrini belə gündəlik olaraq internetdə qeyd edir. Belə ki, internet vasitəsilə yazıçı oxucuları ilə əlaqə yaradır və kitabın çapından əvvəl oxucu vasitəsilə yazıçı əsərin fabulasına dair məsləhətlər almaq imkanı əldə edir. Belə ki, ona müxtəlif məsləhətlər ola bilər: nəyi saxlamalı, nəyi ləğv etməli, qəhrəmanların taleyini necə həll etməli?

Bu gün dünyamız çox sürətlə irəliləyir, inkişaf edir. Elm, texnologiya çox sürətlə təkmilləşir. Belə ki, bu günün elmi dünəninkindən çox fərqlənir. Ona görə də, dünyanın məlumatları əsasında bu günün işini qurmaq olmaz. Dünən problemləri ilə bu günün problemləri kəskin sürətdə fərqlənir. Hər şey dəyişir, yeniləşir: idarələr, sənaye, dünyanın təhsil sahələri günün tələblərinə cavab verməlidir. Eləcə də hər sahədə olan rəqabəti nəzərə alıb həmin rəqabətə tab gətirmək üçün yollar planlaşdırılmalı, işlər təkmilləşdirilməlidir.

Təhsil sahəsində hər müəllim, professor yeni materialları bilmirsə o artıq bu günün tələblərinə cavab vermir. O, artıq öz üzərində işləməli və biliklərini artırmalıdır. Elə etməlidir ki, bu günkü tələbənin suallarına cavab verə bilsin. Belə ki, tərəqqi yerində saymır və bütün tələblərə cavab verilməlidir.

Eləcə də başqa sahələrdə sənayenin yüksək tələblərinə cavab verilməlidir. Eləcə də müxtəlif ölkələr müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşma aparmışlar. Bu mənada hər bir dövlətin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Belə ki, sənayenin inkişafında təbii imkanlar, insan ehtiyatları nəzərə alınır. Bütün bunlar həm də müstəqil qərarlar qəbul etməyi tələb edir.

Bu kimi problemlərin həlli üçün internetin gücündən geniş istifadə olunmalıdır. Belə ki, hər hansı işin təşkili, texnologiyanın əldə olunması üçün lazımi mənbələri əldə etmək lazımdır. Bu işdə də internet kara gəlir və ani müddətdə istənilən məlumatı internet saytlarından götürüb çap etmək olar. Eləcə də elektron və ya dijital saytlar yaratmaqla internetdə səhifə açıb hər hansı məlumatı yerləşdirmək olar. Dijital cəmiyyətdə qəzetin özü başqa əşyalar kimi klassik əhəmiyyətini itirir və öz yerini dijital və ya elektron modellərə verir. Dijital və elektronu insan alətlər, texniki vasitələrlə əldə edir və dijital internet kimi istehsalda, məişətdə, nəşriyyat işlərində istifadə olunur. İnsanlar onların köməyi ilə işlərini asanlaşdırır və həyatlarını mənalı edirlər.

Dijital və elektron vasitələrinin inkişafı və genişlənməsi ilə əlaqə-

dar olaraq artıq əksər fəaliyyət sahələrində: ticarətdə, bank işlərində kompüter satışlarında məsafəli təhsillərdə, hətta kiçik işlərdə belə ondan istifadə olunur. Hal-hazırda bizim ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatımız durmadan dəyişir.

Hər halda biz də şimal ölkələrinin adamları kimi dijital dünyaya daxil olmuşuq. Bu o deməkdir ki, artıq uşaq vaxtlarından kompyuterlə işləmək bizdə vərdiş halına keçir.

Yeni dünyada təkcə yazmaq və oxumaq deyil, hətta tanışlıqlar belə kompyuter vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, savadsız adam kompyuter vasitəsilə savad ala bilər, ən mühüm məlumatları əldə edə bilər.

Digital həyatımızın bütün sahələrinə sirayət etmişdir. Biz onun vasitəsilə bəşəri oluruq, qloballaşırıq. Belə ki, ticarət, informasiya, evlənmə, mədəniləşmə – bütün bunlar üçün internetin rolu misilsizdir. Müasir dünyamızı dərinləndirən dərk etmək üçün internetdən geniş istifadə olunmalıdır. Kəndlilər, köçərilər, qadınlar, uşaqlar – hamı internetdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Kompyuter proqramları, kompyuter markaları elə sürətlə inkişaf edir ki, az müddətdə artıq yeni kompyuter almaq məcburiyyətində qalırsan.

Necə oldu internet yarandı?

Yeni insanlar və təşkilatlar hər şeydən əvvəl müvafiq informasiyalara ehtiyac duyurlar. Belə informasiya ilə onları yalnız internet təmin edə bilər. Bütün bu texniki imkanlar aktual mövzu kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vaxtilə hərbi məqsədlər üçün istifadə olunan vasitələr indi bütün bəşəriyyətin ixtiyarına verilmişdir. Internetin meydana gəlməsi ilə hərbi, elmi, kommersiya çəkişmələrinə də meydan açdı.

Internet qəzet, radio, televiziya kimi başqa informasiya vasitələri ilə müqayisədə bir qədər sonra meydana gəlmişdir. Amma texniki imkanlarına görə internet onların hamısını özündə birləşdirmişdir. Internetin potensial imkanlarından geniş danışmağa elə də ciddi lüzum yoxdur. Yaxşı olardı ki, onun ayrı-ayrı funksiyalarından bir qədər müxtəsər bəhs edək.

Internetin meydana gəlməsi bütün dünyada kompyuterlər şəbəkəsinin yaranmasına səbəb oldu.

Əslində internetin yaranmasına səbəbə olan amillərdən biri soyuq müharibədir. Həmin illərdə nüvə silahlarının yaranması dünyanı təhlükə altına almışdı. Keçmiş Sovet dövlətinin 4 oktyabr 1957-ci ildə kosmosa sputnik buraxılması ilə dünyanın canına qorxu düşdü. Bunu etmək onu deməyə imkan

verirdi ki, əgər insanlar fəzanı fəth etməyə başlamışlarsa, deməli. nüvə silahlarından da istifadə edə bilirlər. Baxmayaraq ki, bu niyyət dövlətlərin təhlükəsizliyinə o qədər də təsir etmirdi, bununla belə, Amerika Birləşmiş Ştatlarını adekvat addımlar atmağa vadar etdi. onlar öz tədqiqatlarını dərinləşdirməyə məcbur oldular.

ARPA: qabaqcıl tədqiqat proqramının agentliyidir.

Bu agentliyin əsas vəzifəsi elm və texnikanın himayə etməkdir. Bu agentliyi onun müdiri bir hərbi məsələ kimi təqdim etdi. Tədqiqatlarla yalnız universitetlərin məşğul olunmasından imtina olunurdu. Bu çəkişmə ona səbəb oldu ki, agentliyin fəaliyyəti ilkin illərdə təhlükəli sayıldı. 1958-ci ildə layihələrin əksəriyyəti və ARPA-nın proqramları kosmik təşkilatlara və NASSA-ya həvalə olundu. Nəticədə, ARPA məcbur oldu ki, ya öz vəzifəsini dəyişsin, ya da fikrini. Yaxud da özünün tamamilə buraxıldığını elan etsin. Qabaqcıl tədqiqatlar layihəsi üzrə agentliyin şöhrəti artaraq bütün dünyanın tədqiqatı təşkilatına çevrildi. Belə ki, 1961-ci ildə Cek Revinya idarə müdiri kimi təsdiq edildi və o agentliyin strukturunu mərkəzdən kənara çəkib adını maddi yardım agentliyi kimi elan etdi. tədqiqat-

lardan da görünürdü ki, burada xüsusi tədqiqatlar aparılır. Onun apardığı tədqiqatlardan ən böyüyü kompyuter şəbəkələrinin yaradılması idi. İkincisi bu şəbəkəyə daxil olanların sahib olacaqları pay. ARPA şəbəkəsinin təsisi 1969-cu ilə təsadüf edir. Həmin şəbəkə indi internet adlanır. Belə ki, indi misilsiz informasiya mənbəyi olan internet həmin ARPA-nın layihəsi nəticəsində meydana gəlmişdir. İlkin vaxtlarda bu şəbəkəyə o qədər də çox kompyuterlər qoşulmamışdı. Hələ 1940-cı ilin sentyabrında Corc Estibitez Amerika riyaziyyatçılarının iclasında belə qərar qəbul etmişdi ki, hesablama maşını yaratsın. Bu maşın çoxlu riyazi hesablamaları etməli idi. Onun layihəsində uzaq məsafələrə teleqramlar verməklə hesablamalar aparmaq da var idi.

Bu sahədə araşdırmalar davam etdi və ikincisi əsas yenilik meydana gəldi. Mütəxəssislər belə fikirləşdilər ki, kompyuter elə bir alət ola bilər ki, riyazi məsələləri həll edə bilər. 1945-ci ildə Vanvar Buş bildiyimiz həmin məqaləni yazıb nəşr etdi. Bu məqalədə o "Momkes"-i ehtiyatdakı məlumatların nizamlanması və yenidən tapılması aləti kimi təqdim etdi.

Onun üçüncü inkişaf mərhələsi ARPA-nın daha da inkişaf etdiril-

məsi oldu. Əldə olunmuş ixtiralarla yeni texniki imkanlar birləşdirildi və bağlı köçürmələrlə əlaqə konsepsiyası yaradıldı. Bu konsepsiya əsasən riyazi məlumatlar toplusunu bağlı şəkildə bir yerdən başqa yerə ötürmə, yəni bir kompyuterdən başqasına ötürmə. Məlumatları birindən başqasına ötürmənin iki məziyyəti var: birinci şəbəkə mənbəyindəkilərdən asanlıqla istifadə etmə, ikincisi isə bir mənbədən başqasına ötürmə. Baxmayaraq ki, şəbəkə geniş və ya dardır, yenə də məlumat eynilə saxlanılır. İnformasiya blokları bir nöqtədən başqasına keçə bilər. Eləcə də məlumatların qorunması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə şəbəkə yüksək mühafizə qabiliyyətinə də malik olur.

Beləliklə, informasiya bloklarını bütün dünyada yaymağa nail oldular. Məsələn ölkənin fizika laboratoriyalarının birindən İngiltərənin Masaçust texniki müəssisəsi və Birləşmiş Ştatların həmin müəssisəsi arasında əlaqə yaratmaq olar. Bu arada tədqiqatçı Pavel Baran saytlara daxil olmaqla Birləşmiş Ştatların aviasiyası barədə məlumat ala bilər və Pavel Barana məlum olur ki, bombardmançı təyyarələrə necə nəzarət olunur və nüvə müharibəsində rolu nədir. 1964-cü ildə o mərkəzin

icazəsi olmadan şəbəkəyə daxil olma və nəzarət etmə proqramını təklif etdi.

Yaxşı və pis baxışlara baxmayaraq yeni tədqiqatlar davam etdi. müxtəlif bölgələrdən və elm sahələrində olan alimlərin mənfi və müsbət fikirlərinə baxmayaraq kompyuterləşmə genişlənərək siyasəti, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, ictimaiyyəti əhatə etdi. əksəriyyət bu fikirdədir ki, internet iqtisadiyyatda olduqca təsirlidir. Eləcə də bəziləri internet vasitəsilə mədəniyyətə dair xərclərin azaldılmasının mümkün olmasını iddia edir. Xüsusilə, geridə qalmış ölkələrdə və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bunun əhəmiyyəti son dərəcə yüksəkdir.

İnternet və mədəni inkişaf.

Elektron məlumatı çatdırmaq, təhsil əlaqələrini yaratmaq, elmi tədqiqatları dünyanın müxtəlif mərkəzlərdən toplamaq, tədrisin elektron yolla həyata keçirilməsi, zəngin kitabxanalara daxil olmaqla onlardan istifadə etmək, elmi jurnalları araşdırmaq və s. sahələrdə internetin rolu misilsizdir. Amma bir çox alimlər bu fikirdədirlər ki, internetin bu sahədə mənfi xüsusiyyətləri də var. Belə ki, onların fikrincə insanlar milli köklərindən ayrılır, öz mədəniyyətinə biganə olur, milli mədəniyyətin

inkişafına pis təsir göstərir, milli dəyərlər itir, əxlaqda pis xüsusiyyətlər meydana gəlir, müəlliflərin hüquqları itir millətlərin mədəniyyətindəki sədlər itir.

İnternet və ictimai tərəqqi.

İctimai inkişaf sahəsində elektron informasiyaların rolu barədə mütəxəssislərin rəyi müsbətdir. Belə ki, xalqlar və ölkələr arasında üfüqi əlaqələr yaranır. Eyni zamanda insanın dəyişməsi, bir kənara çəkilməsi, biganəliyi, elektron vasitələrə hərisliyi, internet həyatını formalaşması ilə real həyatdan uzaqlaşma, şəxsiyyətin formalaşması, tayfa həyatından uzaq düşməsi, dünya əhalisi ilə əyani ünsiyyətə mənfi təsir göstərir. Amma internetin ictimai inkişafda yeri misilsizdir.

İnternet və siyasi inkişaf.

Elmi ictimaiyyət bu fikirdədir ki, internetin siyasi məsələlərdə rolu böyükdür. Məhz onun vasitəsilə mühüm məlumatlar əldə olunur, ictimai rəyə təsir etmə imkanları çoxalır, internet ictimaiyyətin həmişə istifadəsində olan alətdir, elektron demokratiya, seçki formaları və s. məsələlər internet vasitəsilə asanlaşır. Onun bu sahədə mənfi xüsusiyyətlərini gündəmə gətirənlər bu fikirdədirlər ki, o siyasi sahədə milli hakimiyyəti məhdudlaşdırır, insanların fərdi

imkanlarını daraldır. Siyasət sahəsində onun məhdudiyyətləri bununla izah olunur ki, o milli hakimiyyəti təhlükə altına atır, insanların əhatə dairəsini daraldır, eləcə də o dövlətin nəzarəti altında dəyişə bilər. Dünyada onun bir neçə mərkəzi var. Belə ki, internetin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq alimlər coğrafiya sonu nəzəriyyəsinə planlaşdırmışlar.

İnternet və iqtisadiyyatın inkişafı.

Qeyd etdiyimiz kimi, internetin müsbət təsirləri çoxdur. O, iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir. Belə ki, insanlar uzaq məsafədən dəyişiklikləri, elektron banklılığı, elektron alış-satışı, gömrük və idarə xidmətlərinin asanlığını, mövcud ticarəti, istehsalın beynəlmilləşməsini, böyük şirkətlərin insan ehtiyatları ilə təminatını, bu günkü dünyamızda iqtisadi vəziyyətin dərinədən öyrənilməsini, iqtisadi mübadilələrin genişlənməsini, insanların ucuz bazarlara çıxışı, yazışmaların azaldılması, mal taaflarında ucuzluq, müştərilərin satıcılar qarşısında davamlığı internet vasitəsilə həyata keçirə bilərlər. Bəşər cəmiyyətinin iqtisadiyyatında internetdən istifadəyə görə xərclər az ondan istifadə edən insanlar isə çoxdur. İnternetin əsas xüsusiyyətləri: informasiya bollu-

ğu, inkişaf etmiş ölkələrdəki inkişaf tempini bilmə, kapitalistlərin həyat tərzinin təbliği, asılı dövlətlərin asılılığını artırma, varlı və kasıblar arasında fərqi artırma və s. Bu internetin mənfi xüsusiyyəti iqtisadiyyata çağırılmadan müdaxilədir.

İnkişaf etmiş və etməmiş ölkələrdə internet.

Belə düşünmək olar ki, mərkəzi dövlətlərlə asılı dövlətlər arasında bərabərsizliyə dair məlumatlar internet vasitəsi ilə aydınlaşır. Belə ki, internet inkişaf etməmiş ölkələrdə hər cür dedi-qoduya son qoyur. Amerikanın problemlərindən biri də budur: internetdən istifadə etmək baxımından bu ölkə irəlidə gedir və ondan böyük səhmlər əldə edir. Bu paylardan siyasətçilər də geniş istifadə edirlər. İnternet bölgüsündə də bərabərlik yoxdur. Bu sahədə elə bir müvazinət yoxdur. Məsələn üçün statistikaya görə Fransada iş adamlarının əksəriyyəti Latın Amerikasından və Karib hövzəsindəndirlər. Eləcə də Nyu-Yorkda internetdən istifadə edənlərin əksəriyyəti Afrika qitəsindəndir. İndi dünyada internetdən istifadə etmənin elə bir çətinliyi yoxdur. İnternet siyasətçilərin telefon olmayan yerlərdə informasiya ötürmələrinə imkan verir. İnternetin başqa bir amili isə

internetin ingilis dilində olmasıdır. “İnternet sosiəti ” müəssisəsinin verdiyi məlumata görə internetdə olan səhifələrin 80%-i ingilis dilindədir. Halbuki internetdən istifadə edənlərin 57%-nin ana dili ingilis dilidir. Bu məsələdə fiziki və mənəvi amillər də mühüm rol oynayır. Belə ki, geridə qalmış ölkələrin əksəriyyəti iqtisadi çətinliklər və informasiya qıtlığından əziyyət çəkir. Onlar üçün birinci növbədə informasiya vasitələrini gücləndirmək lazımdır: telefon, dövlətin internetdən istifadəsinin gücləndirilməsi, xüsusi sahələrdə iştirak artırma, internet xidməti sahəsində bazarı qaldırma, bütün sakinlər üçün elektron poşt ünvanları yaratma imkanı, məktəblərə, universitetlərə, kitabxanalara və s. elmi-tədqiqat müəssisələrinə daxil olmaq üçün imkanların açılması, uzaq məsafədən müşahidə etməklə inkişaf etməkdə olan ölkələrin müəyyən sahələrinə sərmayə qoyma və s. işlər asanlıqla internet vasitəsilə həyata keçirilir və bu imkan həmin ölkələr üçün göydən düşmədir. İran dünya dövlətləri içərisində dijitaldan istifadəyə görə 86 ölkənin içindədir və ondan geniş istifadə edən ölkələrdən sayılır. Bununla belə, internet səhifələrində yeni layihələrlə, proqramlarla çıxış etmək pis olmazdı.

Ədəbiyyat:

1. Huştun İ. Daqlas. İnternet ictimaiyyət üçün yeni dünya yarada bilərmi? Tehran, 2003
2. Suler, Can, İnkişaf sahəsində internet şəbəkəsinin yerişi. Tehran, 1999
3. Yəhyayi İleyi. Əhməd. İnternet və inkişaf. Tehran, 2000
4. Vister, Frand. İnformasiya cəmiyyətinin nəzəriyyəsi, Tehran, 1999

ИСТОРИЯ ИНТЕРНЕТА И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Интернет снял все препятствия в деле налаживания связей в мире. Каждые, в том числе и вновь созданные организации чувствуют настоятельную потребность в соответствующей информации. Несмотря на наличие как положительных, так и негативных мнений ученых из различных регионов и сфер исследования о компьютеризации, однозначно положительно воспринимается необходимость в электронной информации в сферах культуры, экономики, общественных связей. Прежде всего это относится к развивающимся странам, в которых Интернет является также средством прозрачности информации. Интернет является хорошим средством по претворению различных программ и проектов в жизнь.

THE HISTORY OF INTERNET AND ITS SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS

The internet had solved every obstacle of communication ,Homan beings and modern firms need up _to_date information,in spite of negative and positive points of these in Formation ,many searches were applied in this field in many different fieldslike political, cultural, economical and social , even inforwaring the data by e-mail, Foundation of scientific centers in different centers of the world that experts agreed it Positively. Computer science has improved extraordinarily, alttough the internet has solved many problems but it needed to reinforce the internet and computer science.

İNTİHARI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR VƏ ONLARIN PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Ali Ayan

BDU-nun psixologiya kafedrasının magistrantı

Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar, xüsusilə, yeniyetmələr arasında, intihar hadisələri çoxalmışdır. İntiharların statistikasından məlum olur ki, Azərbaycanada suisidlərin sayı artmışdır. Burada bir çox sosial-psixoloji amillərin başlıca şərt kimi iştirakını etiraf etmək lazımdır. Yeniyetmə yaşlılar dərin psixoloji sarsıntı-stress keçirdiyi zaman onun yanında onu anlayacaq həmyaşıdı, problemini həll edəcək şəxsin olmaması ucbatından suisidal davranışa əl atmalı olurlar. Müşahidələr sübut edir ki, Azərbaycan, həmçinin, türk ailəsində bəzən yeniyetməyə sadəcə uşaq kimi baxılır, onunla uşaq kimi rəftar edirlər. Yeniyetmə şəxsiyyət kimi qiymətləndirilmir, ona cəmiyyətin fəal üzvü olacağı prizmasından yanaşılır, necə deyirlər, onu adam yerinə qoymurlar. Nəticədə yeniyetmə belə soyuq, ögey münasibətdən inciyir, özünü həyatda lazımsız hesab edir, acı təəssüf hissi ilə psixoloji sarsıntı keçirir ki, bu da faciə ilə nəticələnir.

Biz məqalədə apardığımız müşahidələrimizə və müvafiq tədqiqat-

larla yaxından tanışlığımıza əsaslanaraq yeniyetmələr arasında intiharını şərtləndirən amilləri qruplaşdırmış və onları psixoloji cəhətdən xarakterizə etməyə təşəbbüs etmişik.

Aparılan tədqiqatlara istinadən qeyd edə bilərik ki, özünəqəsdin gerçəkləşməsinin 25–75%-nin əsas səbəbi daxili orqan xəstəliklərinin ucbatından baş verir. Belə bir fakt təsdiq edilmişdir ki, kişilərdə xərcəng xəstəliyi diaqnozu qoyulduqdan sonra, xəstələr 1 il içində intihar edərək həyatlarına son qoymuşlar. Döş xərcəngi xəstəliyi olan qadınların 70%-i isə intihara cəhdə meyilli olmuşlar.

Müxtəlif tipli xəstəliklərə düçar olma səbəbindən intihara meyilliliyi aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- intihar ehtimalının yüksək olduğu mərkəzi sinir sistemi xəstəlikləri. Buraya əsasən epilepsiya, ürək-damar xəstəliyi, QİÇS və s. aid etmək olar.

Qeyd olunan xəstəliklərin depressiyaya gətirib çıxarılması müşahidə edilmişdir.

- endokrin sistem xəstəlikləri də intihar ehtimalının yüksək olduğu xəstəliklərdəndir.

• -mədə-bağırsaq sistemi xəstəlikləri, bura daha çox serroz, mədə yarası xəstəliklərini aid etmək olar. Hər iki xəstəlik alkoqolizm ilə əlaqədar daha çox yayılmaqdadır.

• -urogenetal sistem xəstəlikləri: mədə yarası, böyrəyin çürüməsi – hər iki halda duyğu-durum pozuntuları ehtimalı vardır.

Psixi xəstəliyi olanlarla olma-yanlar müqayisəli şəkildə öyrənilmiş və xəstəliyi olanların özünə-qəsd ehtimalının 3–12 qat olması məlum olmuşdur.

Aparılan araşdırmaların nəticələrinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, intiharı reallaşdırılanların 70%-ə qədərində depressiya və alkoqolizm faktoru üstünlük təşkil edir. Psixi xəstəlikləri səbəbindən intihar edərək öz həyatına son qoyanların sağlam adamlara nisbətən çox gənc olduqları da danılmaz faktır.

İntihara cəhd göstərmənin səbəblərini öyrənərkən aşağıdakı xəstəliklərin ciddi rolu aşkarlanmışdır:

1. Depressiya – bu, intiharın daha çox təsadüf etdiyi psixi xəstəlikdir. Depressiya xəstəliyi qadınlara nisbətən kişilərdə çox müşahidə edilir. Depressiya xəstəliyinə tutulmaların son ümidi intihar etməkdir.

2. Şizofreniya xəstəliyinə tutulmaların təxminən 10%-ində intihara

ra cəhd müşahidə olunur. Belə xəstələr öz fəaliyyətində uğursuz nəticələr əldə edir, yorğun görünür, onlarda tez-tez hallüsinasiyalar, «at, özünü öldür, canın qurtarsın» ifadələri eşidilir. Şizofrenik xəstələrin 70%-i evlənmemiş gənc kişilər olmaqla intihara cəhd göstərirlər. Bunların intihara risk dərəcəsi xəstəxanadan çıxandan sonra da yüksəlir, onların içərisində hər an intihar hadisəsi baş verə bilər. Göstərilənləri nəzərə alaraq şizofrenikləri həmişə nəzarətdə saxlamaq məqsədəuyğundur.

3. Alkoqolizm – intihar hadisələrinin 20%-ni təşkil edir. Statistik hesablamalar göstərir ki, kişilərdə alkoqolik intiharlar qadınlara nisbətən 4 qat daha çoxdur.

Müşahidələrlə təsdiq olunmuşdur ki, alkoqolizmdən əziyyət çəkən xəstələr onu əhatə edənlər tərəfindən qınaq obyektinə çevrilir, yaxınları tərəfindən danlanılır, bəzən «ələ salınır», spirtli içki aludəçisi olduğu üçün keçirdiyi peşmançılıq hissləri onları intihara əl atmağa vadar edir.

Alkoqolizmə qurşanmanın əsas səbəbi kimi həyatlarının ağır notlar üzərində qurulması faktı göstərilir. Belə ki, alkoqolizmdən əziyyət çəkənlərin əksəriyyəti vaxtilə ata və analarının itirilməsi və ya valideynlərindən birinin yox-

luğu, boşanma halları, məktəbdə, işdə uğursuzluq, iqtisadi durumun çətinliyi, işsizlik və s. səbəbdən spirtli içki qəbulu yolunu seçməklə sarsıntıdan qurtulacaqlarını zənn etmişlər. Təcrübə göstərir ki, bu seçim tamamilə yanlış seçimdir.

Yeniyetmələr arasında alkoqolla qurşananlar özlərindən əvvəlkilər kimi intihara cəhdi təkrarlaşdırmaq, xüsusilə özlərini asmaq, evin damından tullanmaq və s. hərəkətləri icra edirlər. Belələrini gözdən qoymaq, diqqətdən kənarda saxlamaq yolverilməzdir. Alkoqolla tutulanlarda şəxsiyyət pozuntuları müşahidə edilir. Spirtli içkilərə həddən artıq meyil, onunla bağlı problemlərin yaşanması, həkim müayinə və müalicəsindən imtina etməsi, əhəmiyyətsiz başqa çıxış yolları axtarmasının şahidi olur. Şəxsiyyət pozuntusu ucbatından özünəqəsd etmək istəyərlər 5 faiz təşkil edir. Həbsxanalarda məhbus həyatı yaşayanlar arasında bu göstərici daha çox faiz təşkil edir. Ümitsizlik və həyatdan bezməklik halları yeniyetmələri intihara cəhdə vadar edir. Bu zaman depressiyanın ağırlaşdırıcı halı baş verir ki, bu da suicidal fikirlərin təzahürünə gətirib çıxarır. Nəticədə intihar qaçılmaz olur.

Suicidal fikirli adam başqasına yük olmamaq, əzab verməmək

üçün özünü cəzalandırmaq istəyir. Hətta bu xəstəlikdən sağalanların da məsləhətinə qulaq asmırlar, özlərini cəmiyyətin yararsız üzvü hesab edirlər. İmpulsiv suicidal cəhdlər daha təhlükəlidir. Belə hallar çox dərin olmayan depressiyalarda da özünü göstərə bilər.

Ağır depressiv hal keçirən insan həm fiziki, həm də psixoloji cəhətdən o qədər zəifləyir ki, onun intihar etməyə gücü çatmır, lakin onlar depressiyadan çıxdıqdan sonra intihara əl ata bilərlər.

Depressiyaya tutulmuş insan uzun tərəddüdlükdən sonra özünü sakit və təmkinli aparır. Bunun səbəbi intihar cəhdini qəbul etməsilə əlaqədar qorxu və təşvişə qalib gəlməsidir. Bu cür xəstələri izləmək, həmişə diqqətlə saxlamaq məqsəddüygündür, çünki onlarda özünəqəsd riski aradan qalxmamışdır.

Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, suicidal riskli hərəkətlərə kişilərdə 16–25 və 55–70 yaş həddində rast gəlinir. Son vaxtlar tənha insanlarda, xəstəliklərdən əziyyət çəkənlərdə və ailə üzvlərindən birinin ölməsi ilə əlaqədar bir qrup insanlarda intihar halları artmaqdadır. İntihar halları çox zaman sərxoş halda törədilir.

Anlaqlı intihar etməyi qəet etmiş insan çox zaman vida məktubu, yaxud vəsiyyətnamə yazır, əşyala-

rını səliqəyə salır, öz planını həyata keçirəcək aləti (kəndir, məftil, stul və s.) hazırlayır və qərar verdiyi günü, saati, dəqiqələri gözləyir.

Qeyd etdiyimiz kimi, suicidal davranışın əsasını yeniyetmələrin depressiv hala düşməsi təşkil edir. Statistik araşdırmalar sübut etmişdir ki, intihara cəhd edənlərin 90%-i depressiyadan əziyyət çəkənlərdir. Bunların içərisində narkotik maddələrin qəbuluna aludə olanlar da vardır. Müalicə olunmayan depressiyadan əziyyət çəkənləri ümid-sizlik, çarəsizlik hissi bürüyür və onlar son varianta – intihara əl atırlar.

Aparılmış tədqiqatlara istinad edərək suicidal davranışa təsir göstərən başlıca amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- uğursuz ailə həyatı yaşayanlar və burada təzahür edən ağır, sarsıdıcı psixoloji mühit. Valideynlər və eləcə də valideyn-övladlar arasında münaqişələr. Valideynlərin spirtli içkilərə aludəçiliyi.

- yeniyetmələrin kimsəsizliyi. Valideynlərin itirilməsi ucbatından özbaşınalığın hökm sürməsi. Yeniyetmələrin qayğıdan, köməkdən, mənəvi dayaqdan məhrum olması.

- ailədə yeniyetmələrə qarşı etinasız münasibət. Valideynlər tərəfindən yeniyetmələrin şəxsiyyətinin təhqir olunması, onların arzu

və istəyənin rədd olunması, yeniyetmələrə qarşı kobudluq, bir sözlə onları «adam yerinə qoymamaq».

- yeniyetmələrin ünsiyyətdən məhrum edilməsi. Belə yeniyetmələrdən sinif yoldaşları kənara qaçır, hamı tərəfnidən rədd edilir. Onların dostu, yoldaşı yoxdur. Tənha qalırlar.

- təhsildə, ailədə, yoldaşlar içərisində ünsiyyətdə uğursuzluq və onu əhatə edənlər tərəfindən qınaq obyektinə çevrilməsi, danlanması.

- bəzi hallarda intihara cəhd əxlaqi mədəniyyətdən, dinə inam və etiqaddan, sosial sistemin xarakterindən və s. amillərdən də asılı olaraq baş verir.

- iqtisadi durumun çətinliyi, yaşayış şəraitinin dözülməzliyi, yoldaşlarından pis geyindiği, qidalandığı üçün utanırlar, xəcalətdən sarsılaraq intihara cəhd edirlər.

Əldə olunmuş elmi məlumatlara görə elm-texniki cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə intihar faktları çoxalmaqdadır. Çünki elmi texniki inkişaf insanların bir hissəsini işsiz qoyur, belə adamlar özlərini cəmiyyətdə artıq, yararsız hesab edirlər. Özlərini lazımsız və yararsız hiss edənlər ümid çarəsini intiharda görürlər. Yeniyetmələrin başqasına oxşamaq, onların yolu ilə getmək motivi intihara gətirib çıxarır.

Tarixdən məlumdur ki, Nobel mükafatına layiq görüşmüş məşhur yazıçı Yukia Masimanın 1970-ci ildə həyatdan könüllü vidalaşmasından sonra müxtəlif yaşlı yaponlar onun hərəkətini təkrarlayaraq intihara əl atdılar. Yaxud, son zamanlar İraq Respublikasının keçmiş prezidenti Səddam Hüseynin dar ağacından asılması səhnəsinin televiziya ekranlarında nümayişindən sonra yeniyetmələr arasında intihar hallarının çoxalmasının şahidi olmuşuq. Səddam Hüseyn faktoru yeniyetmələrin S.Hüseynə oxşamaq, onun çekdiyi fiziki və mənəvi əzabları bir an yaşamaq istəyi, ideali mühüm psixoloji faktor kimi diqqəti cəlb edir.

Psixoloji və sosioloji araşdırmalar göstərir ki, bir qrup insanlar müxtəlif səbəblər ucbatından cəmiyyətdə, xüsusilə onu tanıyan insanlar arasında tutduqları mövqelərini, qazandıqları nüfuzunu itirdikləri üçün həyatdan bezir, cansıxıcı həyat tərzinə vida deyərək intihar yolunu seçirlər.

Yeniyetmə və gənclər ehtiyac, «işsizlik» problemi ilə qarşılaşırlar. Bir fakta müraciət edək. 30 yaşlı M. ailə qurmuş, iki uşaq atası olmuşdur. Tikintidə işləyir, qazandığı məvacibdən kirayə qaldığı evin haqqını ödəyərək ailəsini çətinliklə dolandırır. Tikintinin

sahibi onu işdən uzaqlaşdırdı. Kirayə qaldığı evin sahibi də kirayə haqqını artırdı. Vəziyyət get-gedə ağırlaşdı. Uşaqlar da yemək, geyinmək tələb edirdi. Sanki onu hamı hər tərəfdən sıxırdı. Keçirdiyi sarsıntılara dözməyən M. gecə uşaqları yatandan sonra kirayə yaşadığı evin damından özünü məftillə asmışdır. Bu acı fakt işsizliyin və ehtiyacın ucbatından baş vermişdir.

Statistik məlumatlar sübut edir ki, işsizlik və ehtiyac ucbatından intihar edənlərin sayı son zamanlar çoxalmışdır. Maraqlı doğuran fakt odur ki, suicidal hərəkətlər yaşlı adamlar arasında da çoxalmışdır. Hətta toplanmış məlumatları cilalayanda və təhlil edəndə məlum olur ki, əgər cavan yaşda qadınlarda suisid halları faiz etibarilə çoxluq təşkil edirsə, yaşlı adamlar arasında çoxluğu kişilər təşkil edir. Buna səbəb kimi kişilərin sinir sisteminin möhkəmliyi və codluğu, habelə tənha yaşamağa meyilliliyi, xoşməramlı emosiyalardan məhrum olmaları, ətrafdakilərə qarşı aqressivliyi və s. kimi amillər qeyd olunur.

Müşahidələrimizə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, nəinki yaşlı nəsil, habelə orta nəsil içərisində də pessimistlərin sayı kifayət qədərdir. Orta nəsil nümayəndələri qu-

rub-yaratmaq, əhəmiyyətli təkliflərlə çıxış etmək təşəbbüsü ilə yaşayırlar. Lakin belə təşəbbüslərin qarşısı alınanda həmin insanlar sarsılır, dərin psixoloji sarsıntılar keçirirlər. Məhsuldar, enerjili, işgüzar insanlara iş şəraiti yaradılmadıqda, hətta soyuq və ögey münasibət göstərildikdə onlar inciyirlər, stress keçirirlər. Odur ki, həmin insanların bir qrupu özlərini günahkar sayır, digərləri isə rəhbərliklə münaqişəyə girir, mənfi, üzücü emosiyalar yaşayırlar. Nəticə isə yaxşı heç nə vəd etmir.

Orta və yaşlı insanlar arasında intihar faktları onların yazıb miras qoyduqları məktublarda əsaslandırılır. Humanizmdən kənar səslənsə də, bəlkə də onlara haqq qazandırmaq olar. Lakin bu halın yeniyetmələr və gənclər tərəfindən törədilməsinə heç cürə haqq qazandırmaq olmaz. Çünki onların tərbiyəsinə ailə, məktəb, ictimaiyyət cavabdehdir və bilavasitə məsuliyyət daşıyır. Yenə bizi narahat edən və maraqlandıran sual qarşısında qalırıq: görəsən, gəncləri suicidal hərəkətlərə vadar edən amillər hansılardır? Aparılmış tədqiqatların nəticələrinə müraciət etdikdə məlum olur ki, birinci yerdə valideynlərlə aralarında baş vermiş ixtilaflar (təxminən 70%), ikinci yerdə ümumiyyətlə, məktəblə əla-

qədar problemlər, üçüncü yerdə dostlarla, xüsusilə əks cinsdən olanlarla aralarında yaşanmış gərgin münasibətlər durur.

Müşahidələrimizə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmişik ki, bir çox hallarda valideyn və yeniyetmələr arasında gərgin münasibətlər yaşanır. Tərəflər öz iddialarından, etdikləri cəhd və təkiddən əl çəkmirlər, bu hal da münaqişəyə gətirib çıxarır. İxtilaflar, gərgin hallar ailənin bütövlüyünə xələl gətirir. Halbuki yaranmış ixtilaf vəziyyətini sakitliklə, səmimi, anlaşılan tərzdə həll etmək olar, bununla da intihara cəhdin qarşısı alınar.

Son illərdə aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, yeniyetmələrin ölümü ilə nəticələnən intihar halları yeniyetmələrin ölümün həqiqi mənasını qavraya bilməməsi ucbatından baş verir. Burada yeniyetmələri ölümə yaxınlaşdıran risk faktoruna ümidsizliyə qapılma və dərin psixoloji stress sarsıntılarının keçirilməsi halının da təsir etdiyini qeyd etmək olar. Bəzən yeniyetmə öz imkan və qabiliyyətini düzgün qiymətləndirmir. Bunun nəticəsi olaraq yeniyetmələr qarşısına öz gücünə, qabiliyyətinə uyğun olmayan məqsədlər qoyur. Qarşıya qoyulmuş məqsədlər həyata keçmir. Yeniyetmə sarsılır, dərin psixoloji stressə düşər olur, ümidsizlik, hə-

yatdan bezikmə halları müşahidə edilir və nəticədə intihara cəhd me-yili onu bu addımı atmağa vadar edir.

Yeniyetməlik dövründə suicidal hərəkətlər onların potensial enerjisindən bəhrələnərək əsasən nümayiş-karanə xarakter daşıyır və adətən «suicidal» hədə-qorxu, qarayaxma xüsusiyyətlərinə malikdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmələrin öz cavan həyatına qıyaraq suisid hərəkətlərə cəhd etməsi ilə nümayişkaranə, qorxmadan suisid davranışa cəhd etməsi arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək çox çətin-dir. Burada hüquqi dillə desək, an-laqlı və anlaqsız hərəkətlər təzahür edir. Bu problemi həll etmək üçün hüquq psixologiyasından məlum olan fizioloji və psixoloji stressin fərqli cəhətləri aydınlaşmalıdır.

Tədqiqatçılar A.Q.Ambrumva və L.İ.Postovalova öz tədqiqatla-rında (12) yeniyetmələrin suicidal davranışının sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmişlər. Onlar öy-rənmişlər ki, yeniyetmələrin suisi-dal davranışı şəxsiyyətin sosial-psi-xoloji dezadaptasiyasının nəticəsi kimi yaranır. Müəlliflər qeyd edir-lər ki, psixoloji cəhətdən sağlam olan yeniyetmələrdə suicidal hadi-sə bu yaş dövrü üçün xarakterik olan davranış nöqsanları sırasında müşahidə edilir. (12, səh.155).

Tədqiqatlardan məlum olur ki, suicidal davranışa təsir edən amil-lər içərisində psixoloji narahatlıq (stress, depressiv hal) əsas yer tutur. Tədqiqatçı L.Y.Yezlova tə-rəfindən 59,4% suicidal davranışlı 7–14 yaşlı uşaqlarda intihara cəhd etmə meylini qeydə almışdır. L.Y.Yezlovanın tədqiqatının nəti-cələrindən məlum olur ki, 13 yaşa qədərki suisidentlər arasında şizof-reniyalı xəstələr 70%, situativ reak-siyalı şəxslər 18% təşkil edirdi. Psi-xoloji təhlil zamanı aydın olur ki, 13–14 yaşlı yeniyetmələr arasında şizofleniyadan əzab çəkənlərin sayı azalıb, əksinə situativ reaksiya səbəbindən intihara cəhd edənlərin sayı isə 60%-ə qədər artmışdır.

Tədqiqatçılar yeniyetmələrin suisid təhlükəli situativ reaksiyala-rını sistemləşdirmiş və onun təsvi-rini vermişlər. Yeniyetmə yaşlıları yaş xüsusiyyətlərinə görə yaş mərhələlərinə ayırmışlar. Məlum olmuşdur ki, kiçik rubertatlar (12–13 yaşlılar), orta rubertatlar (14–16 yaşlılar), böyük rubertatlar (17–18 yaşlılar) kimi yaş dövrlərinə ayrıl-lırlar. Suisid davranışlı yeniyetmə-lər əsasən orta rubertal yaşlılar olur. Bunun da başlıca səbəbi yeni-yetmələrdə cinsi yetişmə psixosek-sual prosesinin təzahür etməsidir. Çünki cinsi yetişmə prosesi də qa-nunauyğun olaraq cinsi yetişmənin

ərəfəsi, şiddətlənməsi və tamamlanması mərhələləri üzrə cərəyan edir. Deməli, göründüyü kimi, orta rubertat yaşlılar cinsi yetişmənin şiddətlənməsi mərhələsində olurlar. Cinsi yetişmə prosesi qızlarda tez başlayır, tez də qurtarır. Oğlanlar da isə gec başlayır, gec də başa çatır. Susid davranışlı oğlan və qızların göstəricilərini müqayisə etdikdə məlum olur ki, kiçik yeniyetmə yaşında oğlanlar üstünlük təşkil etdiyi halda, orta yeniyetmə yaşlılarda qızlar üstünlük təşkil edir.

Cinsi fərqdən asılı olaraq suicidal davranışa onun mənasının yeniyetmələr tərəfindən necə qavranılması da təsir göstərir. Yeniyetmə suisid istəyir ki, ətrafdakıların diqqətini cəlb etsin, onun keçirdiyi mənəvi iztirabların şahidi olsunlar. Həmçinin, cəsarətli, necə deyərlər ölümün gözünə dik baxmasını görsünlər.

Bəzi hallarda yeniyetmələr ölmü təsəvvürlərində ilğım obrazında yaradırlar. Belə ki, ölümü uzunmüddətli yuxu, mənəvi iztirablardan uzaqlaşaraq dincəlmək yeri, o biri dünyada xoşbəxtliyə qovuşmaq imkanı formasında təsəvvür edirlər. Hətta ölüm yolunun seçilməsi Allahın cəzası kimi qəbul edilərək qorxmada icra olunur.

Yeniyetmə və yaşlıların bir-birinə münasibəti emosional çalarlarla

müşahidə olunur. Rəğbət hissinin təsiri altında bir-birinə bağlanırlar. Hətta biri digərinə «mən sənsiz yaşaya bilmərəm» tipli ifadələr işlədir, tərəflər müqabil şəxsin obrazını gözləri qarşısında canlandırır, yuxuda, rüyalarda bir-birin yaşadirlər. Emosional bağlılıq qırılanda, «sevgiləri daşa dəyəndə» bu əzaba dözməyə iradələri çatmır. Suisid davranış icra olunur. Valideynlər, müəllimlər, bir sözlə, ictimaiyyət yeniyetmənin tənhalığını, yalqızlığını müşahidə edərkən dərhal tərbiyəvi, profilaktik tədbirlər görməli, onu bu hərəkətlərdən çəkəndirməlidirlər.

Deməli, yeniyetməni intihara vadar edən amillərdən biri də tənhalıqdır ki, bu faktor da yeniyetmənin həyatının puç olmasında mühüm rol oynayır.

Tənhalıq özündə subyektiv ehtiyacları və insanın-insanı anlamasının obyektiv qeyri-mümkünlüyünü birləşdirir. İnsan özünü insanlar içərisində yalqız, tənha hiss edir, yadlaşır. Halbuki XXI əsrin qlobal problemlərindən biri insanların bir-birinə yaxınlaşması, ünsiyyətə qovuşmasıdır. Çünki, müasir insan üçün ən böyük xoşbəxtlik, bəxtiyarlıq ülfətə, ünsiyyətə qovuşmaq, onun içərisində olmaqdır. İnsanlar arasında yaranmış ülfət, ünsiyyət mühiti insanlara, o cümlədən, yeniyetmələrə xoşbəxt həyat, firavan günlər vəd edir.

Belə sosial və psixoloji mühit yaranarsa, aqressiya, zorakılıq, özünəqəsd, intihar hallarının şahidi olmaq.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, intiharı şərtləndirən amilləri öyrənmək, müəyyənləşdirmək yeniyet-

mələrin intihar cəhdinin qarşısının alınmasında mühüm addımdır, vasitədir. Heç şübhəsiz, yeniyetmələrin tərbiyəsində bu üsuldan faydalanmaq zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.

2. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı, 1986.

3. Əlizadə Ə.Ə. Cinsi demorfizm və şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşdırılmasının psixoloji məsələləri. Dokt. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1975.

4. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanın güzəran psixologiyası məsələləri. Bakı, 1994.

5. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2002.

6. Cabbarova L.M. Müasir şəraitdə tənhalığın sosial-psixoloji problemləri. Bakı, 2002.

7. İsmayılov N.V. İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2002.

8. İmamverdiyeva M.N. Sui-sidal davranışın formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri. Nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2002.

9. Nezahat Arkun. İntiharın psixodinamikləri. İstanbul Universiteti. Edebiyat Fakültəsi Yayınları. İstanbul, 1978.

10. S.B. Ankara Egitim və Araştırma Hastanesi FTR – kardiyopulmoner Unitesi- Ankara, 1998.

11. Yalon İrvin, Varoluşçu Psikoterapi, Çek Zeliha İyidoğan Babayigit. Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

12. Амбрумова А.Г., Поставолова Л.И. Мотивы самоубийств // Социол. Исследов. 1987, №6, стр. 52–60.

ФАКТОРЫ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ СУИЦИД, И ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

В статье интерпретируются путем психологического анализа определенным образом группирующиеся социально-психологические факторы, побуждающие подростков на суицид. Статья в значительной степени интересна тем, что на основе конкретных материалов анализируются такие основные факторы, обуславливающие суицид, как депрессия, алкоголизм, семейные кризисы, а также проблемы в образовании и межличностных отношениях.

Учитывая научное и практическое значение проблемы, считаем целесообразным ее изложение в виде статьи.

THE FACTORS CAUSING THE SUICIDE AND THEIR PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

In the article the socio-psychological factors inducing teenagers on a suicide are definitely grouped and commented with psychological way. the article is substantially interesting with the facts on the basis of concrete materials causing a suicide like depression, alcohol, family crises, some problems in education and interpersonal attitudes as well. Taking into the consideration the scientific and practical importance of the problem, we think that it worth to be commented as an article.

YENİYETMƏ VƏ VALİDEYN MÜNASİBƏTLƏRİ

Umudova H.A.

BDU-nun psixologiya kafedrasının magistrantı

Yeniyetmə kimdir? Aydınır ki, yeniyetməlik çağına çatan hər bir kəs uşaqlıq çağından keçir. Klassik psixologiyada bu keçid yaşının adlandırılmasının bir neçə variantı var. Bu dövrü pubertat, yeniyetməlik və ya keçid, cinsi yetişkənlik və s. kimi adlandırırlar. Adlardan hər biri bu dövrün xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Yeniyetmə uşaq deyil, amma formalaşmış şəxsiyyət də deyil. Cəmiyyət üçün isə o sadəcə yeniyetmədir. Məgər ona olan bu münasibət düzgündürmü? Hər bir insan dəyişir və onun bu dəyişikliyi hiss etməsi, dərk etməsi və müəyyən etməsi zəruridir. Bu işdə ona kömək etmək lazımdır. Onun sərbəst düşüncələrini müdafiə etmək, ətraf aləmlə ünsiyyətdə yaranan problemləri dəf etmək, valideynlərlə münasibətlərini formalaşdırmağa kömək etmək psixoloqun əsas vəzifələrindəndir. Ona qarşı uşaq kimi deyil, yetkin insan kimi rəftar etmək lazımdır (1. s.10).

Yeniyetmələrin valideynləri tərəfindən hədsiz əzizlənməsi, bütün hərəkətlərinə güzəştə gedilməsi, bə-

zi hərəkət və davranışlarında onlara sərbəstlik verilməsi də pis nəticələndir. Bu halda o, məktəbdən yayınır, papiros çəkməyə, içki içməyə, yaşlılara məxsus oyunlar oynamağa, evə gec gəlməyə başlayır. Hər bir valideyn öz uşağına sevməyi öyrətməyin vacib olduğunu bilməlidir.

Yeniyetmələrin yerli-yersiz əzizlənməsi onların psixi inkişafına pis təsir edir. Onun yaşı artsa da ağılı və iradəsi inkişaf etmir. Həyata, insanlara, özünə yanlış münasibət formalaşır. Bir çox ailələrdə isə uşaq və yeniyetmələrə qarşı həddən artıq tələbkar olurlar. Cəzanın ədalətli olmasına fikir verilmir, fiziki cəza vasitələrindən istifadə olunur (2. s.20).

V.A.Suxomlinski tərbiyədə ailənin, valideynlərin rolundan bəhs edərək göstərirdi ki, mən getdikcə daha çox inanıram ki, yeniyetmələrin əxlaqi siması insanın uşaqlıq illərində necə tərbiyə olunmasından, anadan olandan 10–11 yaşına kimi onun ruhunun "formalaşmasından" asılıdır. "Çiçəyin gözəlliyi üçün açılmağa başlamazdan xeyli əvvəl qayğı göstərmək lazımdır" (3. s.30).

Ailədə yeniyetmələrin tərbiyəsi kimi mürəkkəb prosesdə hər hansısa bir ayrıca metoda üstünlük vermək olmaz. Valideynlər tərbiyənin metodlarını, şəxsiyyətə pedaqoji təsirin üsul və vasitələrinin məcmusunu mənimsəməlidirlər. Ailə tərbiyəsi praktikasında geniş yayılmış inandırma, öyrənmə, müsbət nümunə rəğbətləndirmə və cəzalandırma metodlarından istifadə olunur.

İnandırma valideynlərin yeniyetmələrdə intizamı formalaşdırmağa yönəlmiş tərbiyəvi işində aparıcı yerlərdən birini tutmalıdır. Yeniyetməyə intizamlı davranışın ictimai - siyasi mahiyyətini onun başa düşdüyü formada göstərmək lazımdır (3. s.37). İnandırma metodu valideynlərdən səmimilik və düzgünlük tələb edir. Sözlə inandırma adətən söhbət zamanı baş verir ki, bunun üçün də son dərəcə diqqətli olmaq lazımdır.

Öyrənmə metodu inandırma metodu ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. İnandırma əxlaqı, şüuru formalaşdırır, öyrənmə isə onları praktikada reallaşdırır. Hamıya məlumdur ki, insan fəaliyyəti hərəkətlərin müxtəlif növlərində əmələ gəlir. Bütün hərəkətlər bacarıq və vərdislərə bölünür.

Bacarıq – hər insanın mənimsədiyi biliklərin şüurlu şəkildə praktikaya tətbiq etmək qabiliyyətidir.

Vərdiş nəticə etibarı ilə mövcud hərəkətin həyata keçməsinə daha faydalı üsullarla təmin edən bacarıqdır. Vərdiş şüurla sıx əlaqədədir və onunla şərtlənir.

Yeniyetməyə əxlaqi əməllərin ardıcıl, mütəmadi, şüurlu öyrədilməsi onlarda əxlaqi vərdiş və adətlər formalaşdırır. Nəticədə yeniyetmə valideyn və məktəb tələb etdiyi üçün deyil, belə vərdislərə öyrəşdiyi üçün intizamın tələblərinə uyğun şəkildə özünü aparır. Bu cür intizamlılıq artıq insanın xarakter əlamətinə, vərdişinə çevrilir.

İntizamlılığı formalaşdırmaq prosesində valideynlər yeniyetmələrdə hansı vərdiş və adətləri tərbiyə etməlidirlər? Təlim məktəblinin həyatında əsas fəaliyyət növüdür, ona görə də valideynlər yeniyetmələrdə əqli əmək vərdişinin formalaşmasına diqqət yetirməlidir. Bunun üçün valideynlər birinci növbədə yeniyetmədə gələcək peşəyə maraq, öz uğurları ilə valideynlərini sevindirmək, ailənin şərəfini yüksəltmək və s. kimi dəyərlərə maraq oyatmalıdır. İkincisi, əgər yeniyetmə pis oxuyursa onu cəzalandırmaq, uğursuzluqlarını dəfələrlə onun yadına salmaq olmaz. Bu yeniyetmədə təlimə qarşı nifrət oyada bilər. Üçüncüsü, əgər yeniyetmə ev tapşırıqlarını etməkdə

çətinlik çəkirsə birlikdə bunların öhdəsindən gəlməyə çalışmaq lazımdır. Dördüncüsü, çalışmaq lazımdır ki, yeniyetmə ev tapşırıqlarını günün müəyyən vaxtında yəni əqli fəaliyyətlə məşğul olmağa adət etmiş vaxtlarda həyata keçirsin.

Yeniyetmədə şüurlu intizamlılığı formalaşdırmaq üçün mədəni davranış vərdişlərini də tərbiyə etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir: diqqətlilik, kiçiklərə, böyüklərə, xəstələrə qayğı, böyüklərlə və yaşlılarla görüşmək adəti, həmsöhbətini dinləmək bacarığı, ictimai yerlərdə özünü mədəni aparmaq, şəxsi və ictimai mülkiyyətə ehtiyatlı yanaşmaq, öz fikirlərində, əməllərində düzgün olmaq, fikirlərini ifadə etmək bacarığı və s. (3. s.64).

Yeniyetmələrdə müsbət davranış vərdişləri formalaşdırmaq üçün intizamlı həyat və fəaliyyət şəraitinin olması vacibdir. Əgər valideynlər yeniyetmədə müsbət keyfiyyətlər formalaşdırmaq, onu intizamlı və mütəşəkkil tərbiyə etmək, səliqəli və mədəni öyrətmək istəyirlərsə birinci növbədə onlar çalışmalıdırlar ki, yeniyetmə ətraf aləmdə yalnız müsbət əməllərlə məşğul olsun.

Əxlaqi vərdiş və adətləri formalaşdırmaq üçün bəzən valideynlər yeniyetmənin davranışını idarə

etməyə çalışırlar. Bu zaman yeniyetməyə sakit tonla müəyyən fikir söyləmək olar.

Əxlaqi vərdişlərin formalaşmasında şəxsi nümunə də böyük mənə daşıyır. Valideynlər öz davranışlarına, yeniyetməyə və ailənin digər üzvlərinə qarşı rəftara xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Ananın və ya atanın əsəbiliyi, qəddarlığı yeniyetmədə formalaşan əxlaqi vərdiş və adətləri korlaya bilər. Valideynlərin xeyirxahlığı, diqqəti intizamlılığı onların övladına ötürülür (3. s.68).

Müsbət nümunə. Keçid yaşı dövründə yeniyetmələrdə əxlaqi idealların formalaşması ilə əlaqədar yeniyetmədə intizamlılığın tərbiyəsində valideynin şəxsi nümunəsi müsbət nümunə kimi böyük mənə kəsb edir. Müsbət nümunə oğlan və qızlarda yalnız davranışın formalaşmasına deyil, həmçinin onlarda əxlaqi şüurun formalaşmasına da xidmət edir. Təcrübəli valideynlər tərbiyəvi məqsədlə çox vaxt daha aydın və təsiredici nümunələrdən istifadə edir. A.S.Makarenko valideynlərə müraciət edərək qeyd edir: "Sizin öz davranışınız ən həlledici amildir. Elə hesab etməyin ki, yalnız uşaqla danışarkən, ona nə isə öyrədkən siz onu tərbiyə edirsiniz. Siz həyatınızın bütün anlarında

onu tərbiyə edirsiniz, hətta evdə olmadıqda belə, siz necə geyindi-yiniz, insanlarla necə danışdığınız, necə kədərlənib, sevindi-yiniz, düş-məninizə və dostunuza necə müraciət etdiyiniz övladlarınız üçün böyük mənə kəsb edir. Əgər siz evdə kobud davranırsınızsa, içki içirsinizsə və yoldaşınızı söyürsünüzsə, siz tərbiyə haqqında düşün-məyə bilərsiniz. Siz artıq öz övlad-larınızı çox pis tərbiyə edirsiniz və heç bir yaxşı məsləhət və metod sizə kömək edə bilməz. Yeniyet-mələr valideynlərə yüksək əxlaqi davranışa görə hörmət edirlər".

Valideynlərin evdə bir-birlərinə qarşı soyuqluğu, kobudluğu, inamsızlığı yeniyetmələri ana və atadan uzaqlaşdırır. Valideynlərin müsbət nümunəsinin tərbiyəvi təsi-rindən danışarkən unutmamaq olmas ki, uşaq həyatında ətrafdakı insan-ların mənfi davranışı ilə də rastla-şır. Bunun üçün valideynlər övlad-larını ətrafın mənfi təsirindən qo-rumalıdır.

Valideynlərin şəxsi nümunəsi-nin tərbiyəvi gücü onların əməkse-vərliyində, intizamlılığında, insan-lara qarşı xeyirxahlıqda, yüksək əxlaqi davranışında təzahür edir.

Ədəbsizlik insan ləyaqətini al-çaltmaqdan başlayır. Ailədə bu daha çox qadını alçaltdıqda, təhqir etdikdə yaranır. Hər bir valideyn

istəyir ki, övladını yaxşı tərbiyə etsin. Lakin hər bir valideyn öz hərəkətlərinə tənqidi yanaşmaq, bunların yeniyetməyə necə təsir edəcəyini təhlil etməyi bacarmır.

Rəğbətləndirmə. Rəğbətləndir-mənin bütün forma və növləri ailə-də uşaqların müsbət əməllərinə qiymət olaraq verilir. Rəğbətlən-dirmə yeniyetmənin öz gücünə inamını artırır, onda özünəhörmət və şərəf hissini formalaşdırır, müs-bət əməllərə stimül verir, təlimdə və fəaliyyətdə yeni uğurlara imkan yaradır, valideynlərlə müsbət münasibət formalaşdırır. Rəğbət-ləndirmənin daha geniş yayılmış forması müsbət əməlin təqdir olunmasıdır. Təqdir etmə jestdə, gülüşdə, sözdə yeniyetmənin əmə-lindən məmnun qalmaqda ifadə olunur (3. s.79).

Yeniyetməni gündəlik vəzifələri-ni yerinə yetirdiyinə görə rəğbətlən-dirmək pedaqoji cəhətdən məqsədə uyğun deyil. Çalışmaq lazımdır ki, yeniyetmələr rəğbətləndirmədən arxayınlaşmasın. Onlar tərifə görə deyil, tələb olunduğu üçün özlərini intizamlı aparsınlar.

Cəzalandırma. Cəzalandırma mənfi əməlin qarşısını almaq və ona verilən qiymət kimi istifadə edilir. Cəzalandırma insanın öz davranışına olan məsuliyyəti, özü-nə qarşı tələbkərliliyi artırdığı, daha

yaxşı olmağa stimullaşdırdığı üçün pedaqoji cəhətdən məqsədə uyğundur. Ailədə cəzalandırmanın müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Onlardan daha geniş yayılmışı valideynlərin töhmətidir. Onlar mimikada, jestdə, sözlərdə ifadə oluna bilər.

Bitməyən öyüd-nəsihət, hədə-qorxu, məzəmmət nəinki təsirsiz olur, həm də yeniyetmədə bütün bunlara müqavimət göstərmək istəyi yarada bilər. Bəzi hallarda susmaqla, müəyyən müddət danışmamaqla yeniyetməni cəzalandırmaq olar. Bu cəzalandırma çox təsirlidir, lakin valideynlərinə bağlı övlad üçün çox ağırdır. Ona görə də bu cəzadan xüsusi hallarda istifadə etmək olar.

Yeniyetmə nə üçün cəzalandırıldığını bilməlidir. Əgər o bunu başa düşmürsə, izah etmək lazımdır ki, bu onun hərəkətinin məntiqi nəticəsidir.

Tərbiyədə yeniyetmələrə edilən fiziki cəza böyük qüsurla hesab olunur. Bu yeniyetmələrdə qorxaqlıq, qəddarlıq və s. kimi xüsusiyyətlərə səbəb olur. A.S.Makarenko fiziki cəzanın əleyhinə idi. O deyirdi ki, mən fiziki cəzanın hər hansısa bir ailəyə xeyir gətirdiyini görməmişəm. Bir sıra ailələr üzərində müşahidə göstərir ki, valideynlər uşağın tərbiyəsinə necə ziyan

gətirdiyini bilməyərəkdən deyil, uşağa təsir edəcək daha effektiv vasitələr düşünməmək üçün fiziki cəzadan istifadə edirlər. Fiziki cəza ailədə heç bir pedaqoji effekt vermir. Yeniyetməni cəzalandırarkən onu söymək, alçalmaq olmaz (3. s.83).

Belə cəzalandırma yeniyetmədə intizamlılığın formalaşmasında əsas amil olan özünəhörmət hissini parçalayır. Ona görə də cəzalandırma zamanı yeniyetmənin ləyaqətini qorumaq, ona şəxsiyyət kimi müraciət etmək lazımdır. Cəzalandırma vahid tələbə – ana və atanın yaxud məktəbin tələbinə uyğun olmalıdır. Cəzalandırmada valideynlərdən biri cəzalandırırdıqda digərinin uşağı müdafiə etməsinə yol vermək olmaz.

Beləliklə də hər ailədə valideynlərin yeniyetmələrdə şüurlu intizamı tərbiyə etmək üçün istifadə etdikləri əsas metodları göstərdik.

Ailədə intizamı formalaşdırma şərtləri.

Əgər ailədə yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması üçün düzgün şərait yaradılmayıbsa heç bir metod və yaxud bütöv metodlar sistemi pedaqoji effekt vermir. Pedaqoji ədəbiyyatın və valideynlərin tərbiyəvi işinin təhlili göstərir ki, yeniyetmədə intizamı tərbiyə etmək üçün bir sıra şərtlər vacibdir. Onlar aşağıdakılardır: ailə həya-

tında ciddi rejim, əmək tərbiyəsi, valideynlərin nüfuzu, ailənin məktəb və cəmiyyətlə əlaqəsi, ailədə fiziki mədəniyyət və idman.

Ailədə ciddi rejim (qayda-qanun). A.S.Makarenko qeyd edirdi ki, ailədə yeniyetmələri intizamlı formalaşdırmaq üçün başlıca amil valideyn və uşaqların qayda-qanuna əməl etməsidir. Ev rejimi fəaliyyətin bütün növlərini, aktiv və passiv istirahəti, yuxunu, yemək qəbulunu nizama salır.

Rejim insanı intizamlı edərək dəqiqliyi qayda-qanuna, davranışın müəyyən normalarına əməl etməyi öyrədir. Rejimə ciddi əməl etmək yeniyetməni harmonik, fiziki və ruhi cəhətdən inkişaf etdirir.

A.S.Makarenko qeyd edirdi ki, ev rejiminin tərbiyəvi əhəmiyyəti yüksəkdir. Rejimin məqsədyönlü-lüyü yeniyetmənin həyatda rejimə verdiyi əhəmiyyətə təsir göstərir. Buna görə də rejimi düzəldərkən uşağı da bu işə cəlb etmək və rejimin bütün tələblərini onunla birlikdə müəyyənləşdirmək yaxşı olardı. Rejimin dəqiqliyi tələbləri yerinə yetirərkən vaxta ciddi nəzarət olunmasında ifadə olunur. Dəqiqliyə əməl etmək yeniyetmədə işgüzarlıq, vaxtı qorumaq bacarığı inkişaf etdirir.

Ümumilik həyatın bütün sferasında ailənin bütün üzvlərinin rejim

mə əməl etməsini nəzərdə tutur. Təcrübə göstərir ki, yeniyetmədə intizamı tərbiyə etmək ailədə böyük yüklərin və valideynlərin qəbul olunmuş nizam-intizama ciddi əməl etməsi zamanı təsirlidir. Dəqiqlik, təmizkarlıq, otaqda rahatlıq uşağı intizamlı edir. Ona lazım olan mə-nəvi, estetik keyfiyyətləri tərbiyə edir. Rejim daimi ola bilməz. O, tərbiyənin səviyyəsindən, ailənin həyat şəraitindən və valideynlərin işindən asılı olaraq dəyişir (4. s.88).

Ailədə əmək tərbiyəsi. Cəmiyyətimizdə əmək tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verilir. Yeniyetmə üçün əməyin sadə və lazımlı növlərindən biri özünəqulluqdur ki, bu hər bir insanın başlıca vəzifəsidir. Yeniyetməyə özünə tam qulluq etməyi öyrətmək lazımdır. O böyükklərin xəbərdarlığı olmadan öz yatağını yığışdırmalı, iş yerində təmizliyə və qayda-qanuna əməl etməli, paltarlarını təmizləməyi bacarmalıdır.

Bundan başqa yeniyetmə oğlan və qızlar müxtəlif növ ev işlərini bacarmalıdırlar. Ev işlərində daimi iştirak yeniyetmələrdə əməyə olan marağı yüksəldir. Bu zaman oğlan və qızlarda kollektivçilik, əməksevərlik hissi formalaşır. Ev işlərini elə bölüşdürmək lazımdır ki, hər bir ailə üzvünün müəyyən və daimi vəzifəsi olsun və bu işlərə görə onlar məsuliyyət daşısin.

İ.S.Kon qeyd etmişdir: "Yeni-yetmə və ya gənclərin davranışında elə bir sosial və ya psixoloji sahə yoxdur ki, keçmişdə və ya indiki zamanda ailənin təsirinə məruz qalmasın".

Ailə uzunmüddətli zaman kəsiyində uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır, ancaq hər yaş mərhələsində ailənin rolu və əhəmiyyəti dəyişir və öz spesifik xüsusiyyətlərinə malik olur.

Yeni-yetmə yaşında valideynlə münasibətlər keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə qədəm qoyur. "Ailə-yeni-yetmə" münasibətinin spesifikasiyası ilk növbədə yeni-yetmənin öz fərdiliyini formalaşdırması və dərk, motivasiya sferasında köklü dəyişikliklərlə şərtlənir. Yeni-yetmədə eyni zamanda iki tip tələbat mövcud olur: avtonomiya, özünəhərmət, özünümüəyyənləşdirməyə olan tələbat (4. s.20).

Ailə sosializasiya institutu kimi. Digər institutlarla müqayisədə ailə sosializasiyasının bir sıra xüsusiyyətləri var. Hər şeydən əvvəl yeni-yetmənin ailə münasibətləri öz tarixinə, ünsiyyət təcrübəsinə, valideyn təsirinə, tərbiyənin əvvəlki mərhələlərində valideynlərin buraxdıqları səhərlərə və s. malikdir. Ailə müxtəlif yaşlıların qrupudur və yeni-yetmə burada müxtəlif

yaşdan, cinsdən olan insanlarla əlaqə yaratmaq və ünsiyyət qurmaq təcrübəsi qazanır. Ailənin yeni-yetməyə təsiri onun şəxsiyyətinin bütün tərəflərini əhatə edir (affektiv, kognitiv, davranış), fasiləsiz olaraq davam edir (doğulandan sonra bütün həyatı boyu), uşaq evdən çox uzaqda olanda belə hiss olunur. Yaranmış münasibətlərin xarakteri və onların yeni-yetməyə təsir dərəcəsi çoxsaylı faktorlardan asılıdır.

Birincisi, həmin zaman üçün yeni-yetmələrin genetik və mühit amillərinin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi formalaşmış fərdi şəxsi keyfiyyətləri.

İkincisi, "ailə" faktorları, əsasən də tərkibinə qarşılıqlı münasibətlərin emosional rolu və kommunikativ aspektlərini daxil edən bütövlükdə ailənin psixoloji atmosferi, həmçinin valideynlərin psixososial keyfiyyətləri, ailə tərbiyəsi üslubu, bacı və qardaşlarla qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri, ailənin maddi və sosial mövqeyi, valideynlərin təhsil səviyyəsi və s.

Üçüncüsü, yeni-yetmənin öz fəallığı. O, təkcə tərbiyəvi məhsul deyil, özü ailəni və ailədə özünü mənalandırır, öz davranışını, ailəyə və özünə münasibətlərini müəyyənləşdirir. Ailədə qazanılan sosial təcrübə fəal olaraq işlənir və şəx-

siyyətin fəallaşması üçün mənbə kimi çıxış edir.

Bütün böyümə dövrü ərzində valideynlər uşaqlar üçün həddən artıq əhəmiyyətli insanlar olurlar. Birincisi, valideynlər emosional istilik və dəstək mənbəyidir, hansı ki, uşaq bunsuz özünü köməksiz və müdafiəsiz hiss edir. İkincisi, valideyn həyat mənafeini, cəzaları müəyyənləşdirən direktiv instansiyadır. Üçüncüsü, valideynlər təqlid üçün nümunədir, başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətlərin modelidir. Dördüncüsü, valideynlər biliklərin, həyat təcrübəsinin mənbəyi, çətin həyat problemlərinin həllində məsləhətçidirlər (5. s.222).

Yeniyetmə valideynlərinin qəbul etmədiyi rəftarı, özünə və başqasına olan münasibəti dərk edir. Bir çox tədqiqatlar sübut edir ki, ailənin psixoloji deformasiyası yeniyetmənin neqativ inkişafına güclü təsir göstərir. Ananın əsl məhəbbəti həyatın hər bir dövründə, mərhələsində yeniyetmənin dəyişən tələbatı ilə əlaqədar olaraq aktiv qayğını, qarşılıqlı anlaşmanı, emosional əlaqəni nəzərdə tutur. Rean yeniyetmənin sosial münasibəti və bağlılıq sistemində ananın böyük məna kəsb etdiyini deyir. Onun tədqiqatlarında göstərilir ki, yeniyetmənin sosial mühitə olan münasibət və bağlılıq sistemində

ana böyük məna kəsb edir. Əgər valideyn (ata) üçün ən başlıcası onun işi, ailədən kənar ünsiyyəti, istirahətidirsə, bu zaman o, uşağın qayğısını, ümumi maraqlarını nəzərə almır. Onda belə ata uşağa qulluq olunmasına az kömək edir, onunla az maraqlanır, məktəb yaşına çatanda isə ətrafındakılara uşağın ana və ya nənə tərəfindən pis tərbiyə olunduğunu deyir, oğlunun və ya qızının dərstdə müvəffəqiyyətsizliyinə hiddətlənir. Bu isə ata və yeniyetmə arasında ziddiyyətə, soyuqluğa gətirib çıxarır. Yeniyetmələr arasında aparılmış sorğu təsdiq edir ki, ailə başçısı ata olsa da, onu idarə edən anadır. Atanın real hakimiyyəti yoxdur. O, uşaqlar tərəfindən sevilir, baxmayaraq ki, onlar ata ilə az əlaqədə olurlar. Amma uşaqların əksəriyyəti təsdiq edir ki, ana onları atadan çox istəyir və ailədə ziddiyyət zamanı onlar ananın tərəfini saxlayırlar.

Valideynlər öz övladlarının pis hərəkətlərinə məhəl qoymur, onların hərəkətinə bəraət qazandırır, onların layiq olduqları cəzadan azad etməyə çalışırlar.

Onların davranışına məhdudiyyət qoyulması dövlət orqanlarının köməyi ilə həyata keçirilir, çünki belə yeniyetmələr böyükləri saymırlar. Liçko qeyd edir ki, bir çox

yeniyetmələr onlara həvalə olunmuş çətin öhdəliklərin yerinə yetirilməsində kifayət qədər mətinlik göstərirlər (5. s.298).

Beləliklə, valideynlər bu dövrdə yeniyetmələrlə səmimi, sədaqətli və mehriban dost olmağa çalışmalıdırlar. Valideynlər övladlarının onlara güvənməsini təmin etməlidirlər ki, yeniyetmələr öz səhvlərini

onlardan gizlətməyə çalışmasınlar. Valideynlər yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətləri ilə əlaqədar daha aqressiv olmalarını unutmamalı və onlara qarşı rəftarında bu amili həmişə xatırlamalıdırlar. Valideynlər yalnız övladları ilə yaxın münasibətdə, qarşılıqlı anlaşma və etibar vasitəsilə əsl şəxsiyyət kimi tərbiyə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Ə. Əlizadə, Ə.Н. Abbasov “ Ailə ” Bakı. “ Maarif ” 1989. 256 s.

2. Чарльз Венар, Патрисия Керич. Психопатология развития детского и подросткового возраста. 2007. с 670.

3. Григорьева А.Г. Воспитание дисциплины подростков в семье.

(Родителям о детях), Минск, 1975. с 120.

4.А.А. Реан. Психология подростка “трудный возраст от 11 до 18 лет. 2007. с 408.

5.Андреева Т.В. Психология семьи. Учеб. Пособие. Речь. 2007. с 384.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ПОДРОСТКОВ И РОДИТЕЛЕЙ

В этой статье излагаются различные методы воспитания подростков родителями для изучения взаимоотношений между подростками и родителями. Если в семье не создана обстановка для правильного формирования личности подростка никакой метод не дает педагогического эффекта. Поэтому необходимо обратить внимание на правильное формирование дисциплины.

RELATIONS OF JUVENILE AND PARENT

It is commented relation of juvenile and parent, the learning of methods of the bringing up of juveniles by parents in the article. If there is not correct condition for the forming of the juvenile's personality in the family, there won't be any pedagogical effect. That is why it's necessary to pay attention to the forming of the discipline in the family.

İSTEDADLI UŞAQLAR ÜÇÜN ƏLVERİŞLİ OLAN TƏLİM FORMALARI

Əliyev B.H.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof.

Bəylərov E.B.

p.e.n, TPI-nin şöbə müdürü

Müasir təhsil strukturu-
runda aparıcı olan
aşağıdakı təhsil pillə-
ləri istedadlı uşaqlarla iş üçün
səmərəli hesab edilir: məktəbəqə-
dər təhsil müəssisələri sistemi, əsa-
sən, uşaq bağçaları, uşaq inkişaf
mərkəzləri və məktəbəqədər və
kiçikyaşlı uşaqların təlimi ilə məş-
ğul olan müəssisələr; istedadlı
uşaqların təliminin fərdiləşdirilmə-
sinə şərait yaradılan ümumtəhsil
məktəbləri sistemi; istedadlı uşaqların
daima dəyişən sosial-mədəni,
təhsil tələbatlarını təmin etməyə,
onların qabiliyyətlərinin aşkarlan-
masını, dəstəklənməsini və inkişaf-
fını məktəbdənkənar fəaliyyət çər-
çivəsində təmin etməyə yönəlmiş
əlavə təlim sistemi; ümumtəhsil siste-
mində istedadlı uşaqların fəaliyyəti
prosesində onların imkanlarının
dəstəklənməsinə və inkişaf etdiril-
məsinə yönəlmiş məktəblər sistemi
(liseylər, gimnaziyalar, internatlar,
yüksək kateqoriyalı qeyri - ənənəvi
təhsil müəssisələri və s.).

İstedadlı uşaqların təlimi ümum-
təhsil məktəblərində təlimin fərdi-

ləşdirilməsi (ayrı-ayrı fənlər üzrə
fərdi təlim planının tətbiqi) və dife-
rensasiyası (istedad növünə görə
uşaq qruplarının seçilməsi) əsasın-
da təşkil edilə bilər [1; 3]. Fərdi tə-
lim planı bir fənn sahəsini əhatə
edərsə bu şagirdin digər sahələr-
dəki qabiliyyətlərinin aşkarlanma-
sını əngəlləyə bilər. Fərdi təlim
planı və ya eksternat üsulu ilə təlim
alan şagirdin yaşadlarından tam
təcrid olunmasına yol vermək ol-
maz. İstənilən təlim formasında
şagirdin İKT vasitələrinə də
sərbəst çıxışı təmin edilməlidir.
Fərdiləşdirilmiş təlimdə şagirdlərin
hamilər, ustadlar, tyutorlar və s.
vasitəsi ilə düzgün yönəldilmələri
ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu iş
istedadlı uşaqla fərdi qaydada
işləmək vəzifəsini öhdəsinə götür-
rən və öz sahəsində yüksək ixtisaslı
mütəxəssis olan şəxslər cəlb olun-
malıdır. Yönlətmənin əsas funksi-
yası istedadlı uşağa səmərəli fərdi
inkişaf strategiyasının seçilməsində
kömək etməkdir. Bu prosesdə iste-
dadlı uşağın özünü-təymin və özünü-
tənzimləmə qabiliyyətlərinin inki-

şafına istinad edilməlidir. Yönlətmə prosesində istedadlı uşağın fərdi özünəməxsusluğu, onun həyat tərzı və təlim məzmununun müxtəlifliyi düzgün əlaqələndirilməlidir.

İstedadlı uşaqların təlim fəaliyyəti baxımından tədqiqat qruplarının, birliklərin yaradılmasının böyük imkanları var. Uşaqlar tədqiqat istiqamətlərini, onun aparılma tempini və üsullarını fərdi qaydada seçə bilməlidirlər. Şagirdin istedadının sonrakı inkişafı onun səmərəli şəkildə tədqiqat işlərinə cəlb olunması ilə şərtlənir. Çünki şəxsiyyətin yaradıcılıq qabiliyyətləri məhz tədqiqatçılıqda formalaşır. Tədqiqatçılıq fəaliyyəti biliyin daha yüksək səviyyədə sistemləşməsinı təmin edir. Yəni “daha çox bilənlər, daha yaxşı bilənlərə çevrilir”[5]. Yaradıcılıq birlikləri şəbəkəsində müəllim və istedadlı şagirdlər birgə tədqiqatlar apara bilirlər. Siniflərdə yaradılan tədqiqat qruplarına şagirdlər, siniflərarası tədqiqat qruplarına isə müəllimlərin rəhbərlik etməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Bir problem ətrafında müxtəlif yaş qrupuna aid olanların da birliklərini yaratmaq olar. Bu uşaqların birlikdə yüksək sürətlə inkişaflarını təmin edə bilər. İstedadlı şagirdin uğurları onun nüfuzunu yüksəldir, bütün sinfə müsbət təsir göstərməklə bö-

yük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin istedadlı uşağın tədqiqat işlərinə cəlb olunması o zaman daha səmərəli olur ki, şagird ilkin hazırlıq mərhələsini keçsin və onda idraki fəaliyyət istiqaməti və yüksək mənəvi dəyərlər formalaşmış olsun.

Tədqiqatçılıq fəaliyyətinə cəlb olunmanın geniş yayılmış forması layihə metodudur. Şagirdə onun maraq dairəsi və istedad səviyyəsi nəzərə alınmaqla müəyyən bir layihənin hazırlanması tapşırılır. O işini tədqiqat yönümündə quraraq praktik tapşırığın həllini tapır, onu icra edir və işini kütləvi məruzə və təqdimatla bitirərək öz mövqeyini müdafiə edir. Layihələr fərdi və qrup halında yerinə yetirilə bilər və hər bir formanın şagirdin təlim və tərbiyəsi üçün öz üstünlükləri var. Bəzi hallarda şərait və imkanlar baxımından istedadlı uşaqlarla iş üçün məktəb və məktəbdənkənar təlimin əlaqələndirilməsi daha səmərəli olur. Məsələn, istedadlı uşağın məktəbdə fərdi plan üzrə təlimi “istirahət günü məktəbləri”ndəki fəaliyyəti ilə əlaqələndirilə bilər. Şagirdin belə məktəblərdə fəaliyyəti müvafiq fənn üzrə ümumtəhsil məktəblərində saatların azaldılması ilə kompensasiya edilə bilər.

ABŞ-da istedadlı uşaqların təlim istiqamətlərindən biri kimi ümumtəhsil məktəblərində tətbiq

edilən və hər biri üçün xüsusi təlim məqsədləri müəyyənləşdirilmiş 10 təhsil səviyyəsini (Kaliforniyada 20 səviyyə) göstərmək olar. Hər bir yaş qrupu üçün müxtəlif fənlər bu 10 səviyyədən biri üzrə tədris olunur və şagirdlər “fərdi irəliləmə sürəti” əsasında təhsil alırlar. İU-lar ən yüksək səviyyədə təhsil almaq imkanı əldə edir və bundan başqa vaxtlarının 20%-ni maraq və tələbatlarına uyğun sahələrdə fəaliyyətə həsr edirlər ki, bu da ilkin ixtisaslaşmaya əlverişli şərait yaradır. ABŞ-da istedadlılar üçün tədris proqramları təhsil müəssisələri yanındakı xüsusi komitələr tərəfindən hazırlanır [4]. Bu proqramlar adi proqramlardan aşağıdakı amillərə görə fərqlənilir: məzmununa görə – məzmunun sıxlaşdırılması, fənlərarası yanaşmalar tələb edən mövzu və problemlərin daxil edilməsi, daha mürəkkəb konsepsiya və materialların nəzərdən keçirilməsi; təlim prosesinə görə – qrup işləri, təlimin sürətləndirilməsi, özünüidarə və özünütəhsilləndirmə; təlim mühitinə görə – təlim fəaliyyətinin forma və növünün seçilməsi, məhdudiyyətsiz məşğələlərin təşkili, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin və müstəqil təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, tədqiqatçılığın rəğbətəndirilməsi).

Orta ümumtəhsil məktəblərində istedadlı uşaqlarla işin təşkili

məsələsində təhsil prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərində şagirdlərin müxtəlif yanaşmalar – kriteriyalar əsasında qruplaşdırılmasının geniş imkanları var. Bu yanaşmalar məktəblərin böyüklüyündən, geniş mənada imkanlarından, oradakı istedadlı uşaqların sayından və s.-dən asılı olaraq fərqlənə bilər. Ümumi və ya xüsusi istedadlı uşaqlar üçün xüsusi sinif və ya məktəblərin yaradılması aşağıdakı hallarda məqsədəuyğun olur: istedadlı uşaqların təlimi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış və təcrübədə müsbət nəticələr vermiş təlim proqramı olduqda; bu proqramla təlimə tələbatı olan istedadlı uşaqların müəyyənləşdirilməsi üçün müvafiq seçim sisteminin olması; istedadlı uşaqların müvafiq təlimini təmin etməyə qabil olan müəllim və psixoloqların olması; təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyini və işində meydana çıxan arzuolunmaz amillərin izlənilməsini təmin edən əks-əlaqə sisteminin olması (məktəb fəaliyyətinin ekspertizası və şagirdlərin vəziyyətinin psixopedaqoji monitorinqi); uşaqların belə sinif və məktəblərə müxtəlif yaş mərhələlərində cəlb olunmasının, orada qalmanın könüllü olmasının, oranı problemsiz tərk etmək imkanının təmin edilməsi; istedadlı uşaqların

belə sinif və məktəblərdə təliminin ödənişsiz olması.

İstedadlı uşaqların təliminin harada təşkil olunmasından asılı olmayaraq vacib olan onların “nəyə?”, “necə?” və “nə vaxt?” öyrədilməsidir. İstedadlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş təlim prosesinin xüsusiyyətləri, təlim proqramı, forma və metodları istedadın növündən asılı olaraq bir sıra spesifik tələblərə cavab verməlidir [6].

Ümumi intellektual inkişaf baxımından istedadlı uşaqların imkan və tələbatlarını, təlimin əsas məqsədlərini nəzərə alaraq, təlim proqramları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- istedadlı uşaqların universallığa, ümumiliyə və ümumiləşdirməyə, nəzəri mühakimələrə və gələcəyə olan maraqlarının təmin edilməsi məqsədi ilə proqrama geniş mövzu və problemlərin öyrənilməsinin daxil edilməsi;

- müxtəlif bilik sahələrinə aid problem və mövzuların integrasiyası əsasında fənlərarası yanaşmalardan istifadə edilməsi, istedadlı uşaqların öz biliklərini artırmağa, dərinləşdirməyə və problemlərin həll yollarını müxtəlif bilik sahələrinin kəsişməsində axtarmağa stimullaşdırılması;

- şagirdlərin tədqiqatçılıq davranışlarına, problemli təlimə me-

yillərini nəzərə almaqla “açıq tipli” problemlərin araşdırılmasını təklif etməklə onlarda tədqiqatçılıq işinin vermiş və metodlarının formalaşdırılması;

- istedadlı uşağın maraqlarının maksimum nəzərə alınması və onun özünün seçdiyi mövzuların dərinlən öyrənilməsinin təqdir və təmin edilməsi;

- biliklərin əldə edilməsinin imkan və yollarının öyrədilməsi;

- təlim prosesinin məzmun, forma və metodları baxımından mü-təhərrikliyinin və variativliyinin, istedadlı uşaqların dəyişən tələbatlarına və fərdi fəaliyyət xüsusiyyətlərinə görə düzəlişlərin təmin edilməsi;

- təlimdə müstəqilliyin dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi;

- müxtəlif informasiya mənbələrinin və istifadə vasitələrinin varlığını və onlardan istifadənin sərbəstliyinin təmin edilməsi;

- zəruriyyət yarandıqda təlim situasiyasının özündə və təlim materialında keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyinin mümkünlüyünün nəzərdə tutulması (xüsusi avadanlıqlarla təmin olunmuş kabinetlərin, dərs vəsaitlərinin yaradılması, zəruri təcrübələrin təşkili, laboratoriyalarda, muzeylərdə, emalatxanalarda və s. “iş yerlərinin” yaradılması;

– uşaqlara məzmunlu (tutarlı) kriteriyalarla öz fəaliyyət nəticəsinin qiymətləndirilməsinin, öz mövqeyinin, ideyalarının və yaradıcılıq fəaliyyəti məhsullarının kütləvi müzakirəsinin öyrədilməsi,

– əsaslandırmaq, müdafiə və opponentlik etmək vərdişinin aşılanması;

– refleksiya, özünüdərk və başqalarının fərdi xüsusiyyətlərinin başa düşülməsi qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi;

– hər bir istedadlı uşağın şəxsiyyət kimi özünəməxsusluğunun nəzərə alınması ilə fərdiləşdirilmiş psixoloji dəstək və yardımın tətbiq edilməsi.

İstedad fenomeninin növ, təzahür, inkişaf və s. müxtəlifliyini nəzərə alaraq, istedadlı uşaqların təliminin təşkili üçün aşağıdakı məsələlər aydınlaşdırılmalıdır:

1) istedadın hansı növüdür (ümumi, xüsusi və ya konkret olaraq hansı);

2) istedad hansı formada təzahür edir: aşkar və gizli, başqa sözlə, potensial;

3) istedadlı uşaqlarla işdə hansı məsələlər prioritetdir: müəyyənləşdirilmiş qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi; psixoloji dəstək və yardım; təhsil mühitinin layihələndirilməsi və ekspertizası, təhsil texnologiya-

larının, proqramlarının hazırlanması və təhsil müəssisələrinin monitorinqi və s.;

4) hansı təlim müəssisəsinin istifadə edilməsi daha məqsədə-uğundur: məhz istedadlı uşaqlarla iş üzrə ixtisaslaşmış gimnaziya; kütləvi ümumtəhsil məktəbi; əlavə təhsil müəssisəsi və s.

Məktəbdə hər bir şagirdə öz inkişafının maksimum səviyyəsinə çatmasını təmin edən müvafiq təhsil imkanı yaradılmalıdır [2]. Bununla əlaqədar təlimin diferensiasiyası bütün uşaqlar üçün aktualdır. Belə diferensiallaşmanın iki forması var. Birinci halda uşaqları qabiliyyət səviyyəsinə görə qruplaşdıraraq müvafiq proqramlarla təlim keçilir. Bu xarici selektiv diferensiallaşmadır. İkinci halda müxtəlif səviyyəli şagirdlər sinfində təlim fərdi proqram əsasında təşkil edilir. Bu isə daxili selektiv diferensiallaşmadır. Nəzərə alınmalıdır ki, istedadlı uşaqların xüsusi müəssisələrdə qruplaşdırılması uşaq istedadının dəyişkənliyi, elitarlıq sindromu və ünsiyyət məsələləri baxımından problemlərlə müşayiət oluna bilər. İstedadlı uşaqların adi siniflərdə və adi proqramlarla təlimi isə böyük intellektual itkilərə səbəb olur.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: esselər etüdlər. Bakı: ADPU, 2005, 352 s.
2. Əliyev B.H. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi /Monoqrafik tədqiqat: Bakı, 2007, 115 s.
3. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası, "Aspoliqraf", 2008, 222 s.
4. Тищенко Е.Г. Развитие системного обучения одаренных учащихся в общеобразовательной школе США. Автореф. дис. канд. пед. наук, М., 1993
5. Панов В.И. От развивающего обучения к развивающему образованию // Известия Российской Академии Образования. М.: Магист-Пресс, 2000, №2. с.60-70
6. Фримен Дж. Одаренные дети и их образование: обзор международных исследований // Иностранная психология, №11,1999. С.10–18

**ФОРМЫ ОБРАЗОВАНИЯ БОЛЕЕ РАЦИОНАЛЬНЫЕ
ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ**

В статье рассматриваются разные формы обучения которые по психо- педагогическим критериям более рациональны для обучения одаренных детей. Обосновываются требования, которым должны отвечать программы и методики, которые применяются в обучении одаренных детей. Отмечается важность учитывания интересов и потребностей одаренных детей при составлении таких программ и при выборе стратегий обучения.

**FORMS OF FORMATION MORE RATIONAL
FOR TRAINING OF PRESENTED CHILDREN**

In this article different forms of training are considered which on psiho – to pedagogical criteria are more rational for training of gifted children. The requirements given to training of gifted children are proved. When the program and strategy of training is chosen the requirements of gifted should be considered.

YENİYETMƏLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ NƏZƏRƏ ALNIMASI

Xankişiyeva Ş.İ.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Müasir dövrdə cəmiyyətin ayrı-ayrı sferalarında, o cümlədən, təhsil sistemində baş verən dəyişiklik təlim-tərbiyə prosesinə və şagirdlərin idrak fəaliyyətinə yeni aspektdən yanaşmağı təxirə salınmaz vəzifə kimi qarşıya qoyur. Çünki yeni şəraitin tələbləri səviyyəsində çevik şəxsiyyət formalaşdırmaq üçün şagirdlərdə, xüsusən də yeniyetmələrdə idrak fəaliyyətinin fəallığını təmin etmək, onun yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq gərəkdir. Bunu həyata keçirmək üçün hər şeydən öncə təlim fəaliyyətinə və onun təşkilinə, eləcə də idrak fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərinə, şagirdlərin fərdi-psixoloji cəhətlərinə diqqət yetirilməsi vacibdir. Təlim prosesində yaranan problemlərin aradan qaldırılması və şagirdlərdə idrak fəallığının, idraki maraqların təmin edilməsi üçün onların idrak fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını, o cümlədən, müxtəlif psixi proseslərin yaşauyğun dəyişilməsi mexanizmini araşdırmaq lazımdır.

Mövcud psixoloji, pedaqoji ədəbiyyatın, tezis və elmi məqalələrin təhlilindən aydın olur ki, yeniyetməlik yaş dövrünə həsr edilmiş tədqiqatlar kifayət qədərdir. Bu yaş dövrünün müxtəlif məsələləri, o cümlədən də, idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətləri də müxtəlif mövqelərdən araşdırılmış və münasibət bildirilmişdir. Lakin bu tədqiqatların etnik mühiti müxtəlif olduğundan bir ölkədə aparılmış tədqiqatı digər ölkələrə şamil etmək bir o qədər də qanunauyğun görünmür. Bununla belə yeniyetmələrdə idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətləri yaş və pedaqoji psixologiyada yaş xüsusiyyətlərinin, təlim-tərbiyə prosesinin tədqiqində, ayrı-ayrı psixi funksiyaların təşəkkülündə araşdırılmış, sırf problemlə bağlı sistemli tədqiqatlar aparılmamışdır. Bəs görəsən yeniyetmənin idrak fəallığının əsasında hansı məsələlər dayanır? Necə etmək olar ki, yeniyetmələrin idrak fəallığı yüksələn xətt üzrə getsin? Bu suallara cavab vermək üçün ilk növbədə yeniyetməlik yaş dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır.

susiyyyətlərini nəzərdən keçirmək, idrak fəallığının dəyişilməsinin psixoloji mexanizmini tədqiq etmək lazımdır.

Yeniyetməlik yaş dövrü yalnız özünün psixofizioloji dəyişiklikləri ilə diqqəti çəkmir, o həm də idraki fəaliyyətin keyfiyyət dəyişilməsi ilə də xarakterikdir.

Müxtəlif mənbələrin (1;3;5;7;10) təhlili göstərir ki, yeniyetməlik yaş dövrü 10–11 yaşdan başlayaraq 15 yaşa qədərki dövrü əhatə edir. Bu yaş dövrü 5–6-cı sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətinə müvafiqdir. Əksər tədqiqatçılar (1;2;4;6;7;12) yeniyetməlik yaş dövrünü keçid və ziddiyətli yaş dövrü kimi səciyyələndirirlər.

Uşaqlıqdan böyüklüyə keçiddə bir sıra ziddiyətli məqamlar ortaya çıxır. Bu yaş dövründə uşaqlıq özünün sonunu yaşayır və böyüklük hissi təzahür etməyə başlayır. Yetkinliyə keçid özünü müxtəlif tərəflərdən göstərir. Burada anatomik – fizioloji, intellektual və mənəvi inkişafın özünəməxsus dəyişilməsi baş verir. Bütün bunlarla yanaşı, məktəblinin fəaliyyət növündə və həyat şəraitində də ciddi dəyişikliklər özünü göstərir və bu dəyişikliklər psixikanın yenidən qurulmasına və insanlara münasibətin yeni formalarının meydana çıxmasına şərait yaradır.

Yeniyetməlik yaş dövrü şagirdlərin ibtidai siniflərdən yuxarı siniflərə keçməsi dövrüdür. Bu keçidin özü də onların idrak fəaliyyətinə təsir göstərir, yeniyetmələrin mütəmadi stress hallarına məruz qalmasına şərait yaradır, idrak fəallığını aşağı salır. 5–6-cı sinifdə oxuyan şagirdlər artıq konkret düşüncədən abstrakt düşüncəyə və elmlərin sistematik öyrənilməsi fəaliyyətinə keçirlər. Həmçinin, məktəbdə və ailədə də onlara verilən tələblər ciddi şəkildə dəyişilir ki, belə vəziyyət onların təlim fəaliyyətinə və şəxsi münasibətlərinə təsir göstərir.

Yeniyetmələrdə baş verən ciddi dəyişikliklərdən biri də onların emosional sferasında baş verən dəyişikliklərdir. Emosiya və hislərin təlatümlüyü onların idarə olunmasını çətinləşdirir və yeniyetmənin özünürefleksiyasının, özünüəzərin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Hislərin mütəmadi və intensiv təzahürü də yeniyetməlik yaş dövrü üçün xarakterik haldır. Ümumiyyətlə, yeniyetmənin hissləri demək olar ki, əksər hallarda ziddiyətli olur. Hər hansı bir kiçik ədalətsizlik onları özündən çıxarır və yeniyetmə son nəticəyə hesablanmayan davranış tərzini göstərir.

İdrak fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərini araşdırmaq üçün təlim

fəaliyyətinin yeniyetmə üçün əhəmiyyətli xarakterini də öyrənilməlidir.

Yaş və pedaqoji psixologiya sahəsində tədqiqat aparan psixoloqlar təlim fəaliyyətini yeniyetmənin əsas fəaliyyət növü hesab edirlər. Təlim fəaliyyətinin yenidən qurulması onun xarakterini dəyişir və yeniyetmənin idraki fəaliyyətini dəyişməklə bərabər, həm də onu bir sıra gərginliklərə salır. Bu gərginliklər əksər hallarda idraki imkanların artması yönündə özünü daha qabarıq göstərir.

İbtidai sinifdən yuxarı sinfə keçiddə yalnız fənlər deyil, həm də təlim fəaliyyətinin özü də mürəkkəbləşir və bu da yeniyetmədə idraki maraqların azalmasına şərait yarada bilər. Müəllimlərin müxtəlifliyi, fənnlərin çoxalması, müxtəlif məsuliyyətli tələblər və paradoksal münasibətlər sisteminin ortaya çıxması yeniyetmə üçün yeni-yeni problemlər yaradır. Bu da birbaşa və ya dolayısı yolla yeniyetmənin idrak maraqlarında təzahür edir. Əvvəllər adət etdiyi təlim situasiyasının əvəzinə yenisinin tətbiqi yeniyetməni darıxdırır, onun üçün vacib olan maraqların zəifləməsinə zəmin yaradır. Əgər əvvəllər o hər hansı mövzunu sözbəsöz tələffüz edir, yadında saxlayır və bununla müəyyən üstünlük

qazanırdısa, indi artıq onların mahiyyətini anlamaq və öz sözləri ilə hər hansı mətni izah etmək tələb olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, müəllim ibtidai sinifdə olduğu kimi yeniyetmədən hər hansı fənnin məzmununu deyil, onu olduğu kimi mənimsəməyi tələb edərsə, bu yeniyetmədə frustrasiya doğurur və təlim fəaliyyətinin effektivliyini aşağı salır. Yeniyetmələr yeniliyə can atırlar. Bu yalnız onların şəxsi həyatında deyil, həm də təlim fəaliyyətinin yenidən qurulmasında özünü göstərir ki, bu da müəllimlər və tərbiyəçilər, həmçinin, ailə tərəfindən nəzərə alınmalı və yeniyetmənin idraki fəallığının rəngarəngliyini başa düşməlidir. Yeniyetmələrdə idraki fəaliyyəti passivlikdən fəallığa aparmaq üçün onların yaş dövrünə uyğun olan hissələrin aktivləşdirilməsi çox vacibdir.

Azərbaycan psixoloqu, professor Ə.Əlizadə bu problemlə bağlı qeyd edir ki, «təlim fəaliyyətində heyranət, təccüb, şübhə kimi müxtəlif intellektual emosiya və hisslərin «alovlanıb» idrak fəaliyyətini rəv-nəqləndirməsi üçün həmişə şərait yaradılmalıdır. Bu məqsədlə məktəb təcrübəsində müxtəlif yollardan – bir-birə zidd faktların müqayisəsi, ziddiyyətin köməkçi suallar vasitəsilə üzə çıxarılması, ümumiyyə-

yətlə, problem situasiya yaradılması və s. ilə yanaşı olaraq canlı sözdən, təbiətə, xəyali ekskursiyadan, nağıllardan, elmi-fantastik əsərlərdən, şerlərdən və müxtəlif rəsm reproduksiyyalarından istifadə olunmalıdır» (5, s.89). Qeyd olunan fikirlərlə razılaşmamaq olmur. Həqiqətən də yeniyetmələrdə hisslərin aktivləşdirilməsi onlarda idraki fəaliyyətin sərhədini genişləndirir, ayrı-ayrı psixi proseslərin inkişafının daha adekvat olmasına şərait yaradır.

Yeniyetmənin gerçəklik ilə əlaqələrinin genişlənməsi, münasibətlər sferasının yenidən qurulması, həmyaşıdları ilə geniş ünsiyyət, öz şəxsi maraqlar, əyləncələr və s. kimi məsələlər dolayısı yolla yeniyetmənin təlimə marağını azaldır. Bir məsələ də diqqətdən kənarda qala bilməz. Belə ki, yeniyetmənin təlimə şüurlu və ya pozitiv münasibəti o zaman meydana çıxır ki, müəllimlər onların idraki tələbatlarını ödəyə bilirlər. Əks halda bu marağın aradan çıxması halı müşahidə olunacaqdır. Bir sıra hallarda yeniyetmənin biliyə, dərsə münasibəti onun müəllimə, fənnə və həmyaşıdlarına olan münasibətlərində vasitəli şəkildə inikas olunur. Əgər müəllimdən yeniyetmənin xoşu gəlmirsə, onun fənni də şagirdin gözündən düşür. Əks əsilliq da

mümkündür. Yəni, yeniyetmə hər hansı fənni müvəffəqiyyət qazanmaq və ya öz gələcək perspektivlərini qurmaq üçün oxumur, yalnız müəllimin ona xoş münasibəti və onun müəllimə şəxsi simpatiyasına görə oxuyur.

Akademik Berluavanın apardığı tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmənin təlimə müsbət münasibətinin əsasında təlim materialının məzmun tərəfi, onun həyat və praktika ilə əlaqəsi, materialın problemli və emosional xarakteri, idraki fəaliyyət, özünü kəşf etməyin və yeninin başa düşməyin sevincinin yaşanılması və s. kimi amillər onların təlimə münasibətində müsbət cəhətlərin ortaya çıxmasına gərrib çıxarır (6).

Baş verən dəyişilmələrlə yanaşı, yeniyetmənin idrak fəalliyətində də bir sıra yeniləşmələr, o cümlədən, keyfiyyət dəyişiklikləri də baş verir. Təlim prosesində yeniyetmənin təfəkkürü çox qabarıq şəkildə təkmilləşir. Təlim fəaliyyətinin xarakter və məzmununun dəyişilməsi yeniyetmədə fəal qabiliyyətlərin yaranmasını şərtləndirir, ona müstəqil düşünməyə, ümumləşdirmə aparmağa və əqli nəticə çıxarmağa kömək edir.

Aparılmış tədqiqatlar (1;5:8:10) göstərir ki, yeniyetməlik yaşı dövründə tənqidi təfəkkürün inki-

şafı da xarakterik haldır. Hər hansı məsələnin həllində yeniyetmələr artıq öz rəylərini, fikirlərini bildirməyə çalışır, öz idrak obyektlərinə tənqidi münasibət göstərməyə çalışırlar. Hətta çox vaxt onlar dərslərdəki mətnlərdə, müəllim və yaşlıların danışığında da nöqsanlar görürlər. Ona görə də yeniyetmələrin bu xüsusiyyətləri müəllimin diqqət mərkəzində olmalı və o, şagirdlərdə özünü göstərən həmin keyfiyyətləri düzgün istiqamətləndirməlidir. Belə olmadıqda şagirdlərdə düzgün düşünmək əvəzinə, əsassız olaraq şübhələnmək, boş-boşuna mübahisə etmək, səhv mülahizəni əsaslandırmağa çalışmaq və s. kimi mənfi hallar formalaşsın bilər.

Yeniyetmənin idrak fəaliyyətinin inkişafında ən səciyyəvi cəhət onda maddi aləmin dərk olunmasında mühüm rol oynayan mücərrəd təfəkkürün digər psixi prosesləri qabaqlamasıdır. Azərbaycan psixoloqu, professor Ə.Qədirov qeyd edir ki, yeniyetmə yaşında konkret obrazlı təfəkkür öz yerini mücərrəd-nəzəri təfəkkürə verir və bu yaşda şagirdlərdə mücərrədləşdirmə, müqayisə etmə, əqli nəticə çıxarma sürətlə inkişaf edir (7, səh.337). Lakin bu heç də o demək deyildir ki, konkret obrazlı təfəkkür tamamilə yox olur. Aparılmış

tədqiqatlar (3;8;11;12) göstərir ki, yeniyetməlik yaş dövründə əyani-obrazlı təfəkkür də yeni fəaliyyətdə olur, lakin bu vaxt təfəkkürün nəzəri-müjərrəd növü və ya tipi daha çox üstünlük təşkil edir. Ayrı-ayrı tədqiqatçıların apardığı eksperimental tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik yaşında şagirdlərin təfəkküründə müstəqillik, sübutluluq özünü daha çox büruzə verir. Onlar cisim və hadisələr arasındakı əlaqələrlə daha çox maraqlanır, müxtəlif mühakimə və fərziyyələr irəli sürür və bunu sübut etməyə çalışırlar. Onlar yeni məhfumlar və yeni anlayışlarla daha çox manipulyasiya etməyə meyilli olurlar. Bu yaşda daha çox fəlsəfi düşüncə tərzini üstünlük təşkil edir ki, bu da idraki imkanları istiqamətləndirir.

Yeniyetməlik yaş dövründə idrak fəaliyyətinə təsir göstərən mühüm dəyişikliklərdən biri də yeniyetmənin şəxsiyyət sferasında, onun mənlilik şüurunda baş verən dəyişilmədir. Yəni, idrak prosesləri gerçəkliyi şəxsiyyət aspektində, məna dəyərləri baxımından qiymətləndirməyə başlayırlar. Rus psixoloqu İ.S.Kon göstərir ki, «Şüurlu «mənl»in təşəkkül və formalaşması mərhələsi, eləcə də onun komponentlərinin təşəkkül və təzahür mərhələsi yeniyetməlik

və gənclik yaşı dövrü hesab edilir» (2, səh.15). Bu da təbii ki, idrak proseslərinin inkişafı istiqamətlərinə təsir göstərir.

Yeniyetməlik yaş dövründə «Mən»in inkişaf dinamikası o qədər aydın nəzərə çarpır ki, onun yeniyetmə şəxsiyyətinin və idrak fəaliyyətinin formalaşmasında rolunu qeyd etməmək mümkün deyil. Zənnimizcə, yeniyetmələrdə idrak proseslərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin mexanizminin öyrənilməsinin kifayət qədər səmərə verməsi üçün yalnız empirik və nəzəri planda aparılmış tədqiqatların təhlili kifayət etmir. Burada həmçinin, yeniyetmənin fəaliyyət növləri, onun necə və hansı yolla həyata keçirilməsinin öyrənilməsi də vacibdir. Həmçinin, təlim-tərbiyə prosesinin təşkili üsullarına da nüfuz etmək bir sıra pozitiv nəticələr əldə edilməsinə şərait yaratmış olar.

Müxtəlif tədqiqatçılar yeniyetməlik yaş dövrünü keçid, «böhran» yaş dövrü adlandırırlar (1:6:7:8). Bu təsadüfi deyildir. Yeniyetmənin orqanizmində baş verən psixofizioloji dəyişikliklər münasibətlər sferasının yeniləşməsi, özünə və başqalarına münasibətin dəyişməsi və s. onların davranış və rəftarının yenidən qurulması, şəxsi «mən»də yeni protensial imkanların, keyfiyyətlərin dərk edilməsinə

ciddi təsir göstərir(3). Nəzərdən keçirdiyimiz bu amillər yeniyetmənin əqli, intellektual, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərin inteqrasiyasını, ən başlıcası isə öz kimliyinin təsdiqinə, idrak fəaliyyətinin özünəməxsus seçiciliyinin yaranmasına səbəb olur. Bu seçicilik həm təlim fəaliyyətinə, həm həmyaşıdlarına, həm də müəllimlərə münasibətdə özünü təqdim edir.

A.A.Bodalyov V, VI, VII, IX siniflərdə apardığı tədqiqatlarda şagirdlərə öz həmyaşıdlarını və müəllimləri xarakterizə etmək təlimatı vermişdir və burada əsas səbəb onların şəxsiyyətinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olmuşdur. Eksperimentlər zamanı müəyyən edilmişdir ki, V sinif şagirdləri VI sinfə nisbətən öz müəllimlərinə olan münasibətlərini iki dəfə az izhar etmişlər. Onlar daha çox təlim fəaliyyətini xarakterizə edən keyfiyyətlərə geniş yer vermişdilər. Lakin VIII sinif şagirdlərində təlim fəaliyyətini ümumiləşdirən cəhətlərə az yer verilmişdir. Eyni zamanda onların yoldaşlarına, müəllimlərinə və valideynlərinə olan münasibət göstəriciləri azalmağa doğru getdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Hesab etmək olar ki, artıq yeniyetməlik yaş dövründə situativ keyfiyyətlərin yerini şəxsiyyəti ümumiləşdirən keyfiyyətlər

tutur və təlim fəaliyyəti əsas aparıcı fəaliyyət növünə çevrilir.

Yeniyetməlik yaş dövründə bir sıra idraki funksiyalar, o cümlədən, diqqət, hafizə, təxəyyül müstəqillik qazanır. Yeniyetmə bu funksiyaları və ya prosesləri artıq idarə edə bilir ki, bu da ona təlim fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verir. V.Muxinanın fikrincə, bu yaş dövründə fərdi dominatlıq kəsb edən funksiyalar ayırılmalıdır. Hansı funksiyanın onun özü üçün əhəmiyyətli dərəcəsi artıq yeniyetmə tərəfindən müəyyənləşdirilir (12, səh.392). Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, yeniyetmənin diqqətinin dərəcədə davamlı olması müəllimlərdən asılı olur. Yəni, yeniyetmə öz diqqətini mərkəzləşdirməkdə müəllimin qayğısına ehtiyac duyur. Müəllim emosional faktlardan, idraki maraqlardan istifadə etməklə, həmçinin, yeniyetmənin istənilən situasiyada həmyaşıdları içərisində özünü təsdiq edə biləcək şərait yaratmaqla buna nail ola bilər.

Yeniyetməlik yaş dövründə yeniyetmənin idrak fəaliyyətində hafizənin rolu mühümdür. 13 yaşından etibarən hafizənin sürətli inkişafı müşahidə olunur. Mexaniki yaddasxlamadan mənalı yaddasxlamaya keçid baş verir. Həmçinin, yaddasxlama daha çox məntiqi priyomlara əsaslanmağa başlayır.

Yeniyetmənin idrak fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli təşkilində və problemlərə yaradıcı yanaşmasında təxəyyülün inkişafı əhəmiyyətli rol oynayır. Yeniyetmə məhz təxəyyülün sayəsində fikri əməliyyatları işarələr sisteminə çevirməyi bacarır, təfəkkürlə təxəyyülü birləşdirir. Təxəyyülün inkişafı prosesində yeniyetmə özünün subyektiv dünyasını yaradır və bu da bir sıra psixotraumatik təsirlərdən qorunmağa kömək edir. Müəllimlər və tərbiyəçilər yeniyetmənin idrak fəaliyyətinin spesifik cəhətlərin nəzərə alınması ilə bu prosesi idarə edə, yeniyetmənin pozitiv yaradıcılıq meyillərinin ortaya çıxmasına zəmin yarada bilərlər. Əks mexanizmin işlənməsi təlim fəaliyyətində və yeniyetmənin davranışında neqativ meyillərin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Kiçik məktəblilərdən fərqli olaraq yeniyetmələrdə yalnız illüstrativ materialların qavranılması deyil, həmçinin, mənzərələrin və mətnlərin reproduksiyası da baş verir. Sensor və perseptiv inkişafda daha çox qrafik obrazlar, vizual realizm və intellektual realizm özünü göstərir. Bu da qavrayışın seçiciliyində əks olunur. Qrafik obrazlar dedikdə, təsvir olunan predmetin yaradılması və onun qurulmasında predmetin təsviri,

onun hərəkət elementləri ilə sintez olunması nəzərdə tutulur. Vizual realizm isə predmetin vizual qavranılması nəticəsində onun qrafik təsviridir. Yeniyetmələrdə nəzərə çarpan sensor və perseptiv dəyişikliklərdən biri də əvvəlki dövrlərdə yaranmayan intellektual realizmin ortaya çıxmasıdır. İntellektual realizm predmetin ayrı-ayrı xassələrinin və obrazların ümumləşdirilməsi nəticəsində onun qrafik obra-

zının yaradılmasıdır. Bu məsələlər də müəllimlər tərəfindən nəzərə alınmalı yeniyetmənin idrak fəaliyyətinin potensial imkanlarını üzə çıxarmalıdır. Müasir təhsil sisteminə yeniyetmələrin idraki fəallığının müxtəlif cəhətlərinin nəzərə alınması təlimin optimal təşkilinə şərait yaradır və onu ziddiyyətli yaş dövrü olan yeniyetməlik yaş dövrünün spesifik tələbləri baxımından qurulmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, 1989, 540 s.

2. Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüdərkətmə prosesinin psixoloji təhlili. Psixol.e.n.diss. avtoref. Bakı, 2004

3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: 2008

4. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış. «Elm XXI əsrin astanasında» elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, Renaissance, 1998, səh-1

5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri, Bakı, Ozan, 1998, 368 s.

6. Əlizadə Ə.Ə., H.Ə.Əlizadə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogika. Bakı: 479 s.

7. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: 2002.

8. Аксютенко В. Н. Развитие познавательной активности в процессе формирования общих учебных умений у подростков: Автореф. дисс.канд.пед.наук. М., 1987.

9. Денисова В. Г. Система дидактических игр, как средство формирования познавательного интереса учащихся: Дис. канд. пед. наук. М.:, 1996.

10. Садыкова Н. У. Формирования познавательного интереса учащихся в условиях совместной учебной деятельности: Автореф. дисс. канд. пед. наук. Волгоград: 1995.

11. Гребенюк О. С. Педагогика индивидуальности: Курс лекций. Калининград, 1995.

12. Мухина В.С. Возрастная психология. М.: 1999

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ПОЗНАНИЯ У ПОДРОСТКОВ И ПУТИ ПОЛЬЗОВАНИЕМ ЕЮ ПРИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье исследованы особенности процесса познания у подростков и пути пользования ею при учебно-воспитательном процессе. Отмечается, что во время подросткового периода, определенные изменения приводят к активности познания, а также эти изменения способствуют к всестороннему изменению познавательных интересов. В статье исследуются особенности развития различных процессов познания в подростковом периоде и группируются исследования, проведенные в этой области.

THE FEATURES OF TEENAGERS' CONSCIENCE ACTIVITIES AND TAKING INTO ACCOUNT ITS ROLE ON INSTRUCTIVE AND EDUCATIONAL PROCESS

This article researches teenagers' conscience activities and the ways of accountability on instructive and educational process. It is noted that any changes, which occurred on teenagers period create comprehensive changes on their conscience activities and mind interests. There was analyzed the development features of different conscience process on teenagers period and grouped the researches dedicated to this issues, in this article.

MƏKTƏB PEDAQOJİ KOLLEKTİVİNDƏ PSIXOLOJİ İQLİMİNİN FORMALAŞMASI MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏTBİQİ

İsayeva A.M.

*Təhsil Problemləri İnstitutunun psixologiya
və yaş fiziologiya şöbəsinin dissertantı*

Təhsil bütün inkişaf etmiş sivil cəmiyyətlərin, xüsusilə, demokratik cəmiyyətin ən zəruri komponentlərindəndir. Tomas Ceferson qeyd edirdi ki, əgər xalq elə güman edir ki, sivilizasiyanın hər hansı mərhələsində o, həm cahil, həm də azad ola bilər, o mümkün olmayan bir şey istəyir. Təhsil sosial proseslərə təsir göstərən ən mühüm faktorlardan biridir. Çünki bir tərəfdən qabaqcıl texnologiyanın mənimsənilməsinə kömək edir, digər tərəfdən isə mənəvi dəyərlərin oriyentasiya sistemini formalaşdırır. Ona görə də son zamanlar dünyanın bir çox ölkələrində təhsil sistemlərini modelləşdirilməyə çalışırlar. Məhz buna görə də təhsilin humanistləşdirilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün, yeni təhsil konsepsiyasının ümdə komponentlərini təşkil edir. Təhsilin humanistləşdirilməsi həm də bir şagirdin fəaliyyətinin, onun idrak proseslərinin, şəxsiyyətə məxsus keyfiyyətlərinin səmərəli inkişaf etdirilməsi, uşağın yaxşı oxuması üçün əlverişli şəraitin

yaradılması, eləcə də, məktəbə düzgün psixoloji xidmət işinin təşkili hesabına mümkündür. (7, 5, 27)

Apardığımız tədqiqat işinin əsas məqsədi pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin formalaşdırılması xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarət olmuşdur. Bu məsələ psixoloji iqlim probleminin hər tərəfli və kompleks şəkildə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Psixoloji kollektivdə psixoloji iqlim mürəkkəb psixoloji problem olub, müxtəlif məsələlərin kompleks həlli ilə bağlıdır. Bu cəhətdən pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin formalaşdırılması şagird kollektivində psixoloji iqlimin təşkili, ailədə müsbət psixoloji iqlimin yaradılması, praktik psixoloq və onun müsbət psixoloji iqlimin yaradılmasında rolu kimi məsələlərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Psixoloji ədəbiyyatda psixoloji iqlim məsələlərinin öyrənilməsinə müəyyən qədər yer verilmişdir. Psixoloji iqlimin yaradılmasında mühüm rolu olan praktik psixolo-

qun funksiyaları, onun şəxsiyyət və şəxsiyyətarası münasibətlərinin tənzi mi məsələsi tədqiqat prosesində ön plana çəkilmişdir. Belə bir mürəkkəb psixoloji problemin rolu, öyrənilməsi adekvat tədqiqat metodikasının hazırlanmasını tələb edir.

Problemin tarixinə dair apardığımız axtarırlar göstərir ki, psixoloji iqlim məsələlərinin ayrı-ayrı cəhətləri bu və ya digər səviyyədə tədqiq olunmuşdur. Ayrı-ayrı məsələləri şərh edərkən müvafiq tədqiqatların nəticələrini qısa nəzərdən keçirmişik. Bütün bunlar müvafiq faktları ətraflı şərh etmək və ümumiləşdirmə aparmaq üçün bizə geniş imkan vermişdir.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan psixologiya elmində psixoloji iqlimin kollektivdə təşəkkülü xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı adekvat tədqiqat metodikası hazırlanmışdır. Belə bir metodikanın hazırlanması üçün ilk növbədə mövcud və uyğunlaşdırılmış metodiklardan istifadə etməklə yanaşı, problemin spesifik cəhətlərini nəzərə almaqla əlverişli yol və vasitələrdən istifadə etməklə, problemin eksperimental şəkildə öyrənilməsini asanlaşdıran adekvat metodikanın hazırlanması zəruridir. Belə bir metodikanın hazırlanması hər şeydən əvvəl, tədqiq edilən prob-

lemin spesifik xüsusiyyətlərini, yeni tədqiqatın adekvat modelini və başlıca tələblərini nəzərə almağı zəruri edir.

Bununla əlaqədar problemin araşdırılmasına yönəldilmiş konkret metodika tədqiqatın qarşısında duran vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həllinə yönəltməlidir. Həmin vəzifələrə, əsasən aşağıdakı cəhətlər daxildir.

1. Pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin təşəkkülü xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Şagird kollektivində müsbət psixoloji iqlimin təşkili və optimallaşdırılmasının araşdırılması;
3. Ailədə müsbət psixoloji iqlimin təşkili xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Qarşıya qoyulmuş həmin vəzifələrin həlli üçün müşahidə, obyektiv surətdə təsdiq edilmiş faktların təhlili, test və sorğu metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat Bakı şəhər məktəblərində aparılmış və müasir Azərbaycan məktəbinin özünəməxsus reallığından çıxış edərək pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin təşkili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Psixologiya elmində, o cümlədən, yaş və pedaqoji psixologiyada hər hansı bir problemin öyrənilməsi üçün adekvat yol və vasitələrin

seçilməsi çox ciddi bir məsələdir. Bu o deməkdir ki, hər hahsı bir psixoloji metoddan istifadə edərkən tətbiq etdiyimiz problemin bütün spesifik xüsusiyyətləri, problemlə bağlı bütün şəraitlər və amillər nəzərə alınmalıdır. Bizdə öz növbəmizdə pedaqoji kollektivlərdə müsbət psixoloji iqlimin təzahürləri problemi ilə bağlı zəruri informasiyanı əldə etmək üçün tədqiqatımızın məqsəd və vəzifələrinə uyğun gələn qarşıya qoyduğumuz suallara cavab tapmağa imkan verən bütün adekvat psixoloji metodlardan istifadə etməyə çalışmışıq.

Müşahidə metodundan istifadə edərkən pedaqoji kollektiv üzvlərinin davranışlarının təzahür xüsusiyyətlərinə, yəni kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərin, onların rəftar və davranışında, münasibətlər sistemində, emosiya və iradi prosesində, xüsusən də psixoloji durumunda, hərəkətlərində, mimi-kasında, səslərinin tonunda, baxışlarında necə özünü biruzə verməsinin, yəni qrup üzvləri arasında yaxınlaşma və uzaqlaşma effektlərini müəyyən etməyə çalışmışıq.

Pedaqoji kollektiv üzvlərində müsbət psixoloji iqlimin təzahürləri məktəbdə, ictimai yerlərdə, həmyaşıdları arasında, eləcə də kənar nəzarət olmadıqda, başqa sözlə,

təklük şəraitində müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur. Odur ki, həmin amilləri nəzərə alaraq kollektiv üzvlərində psixoloji iqlimin xarakterik təzahürlərini müəyyənləşdirilməyin yol və vasitələri də bir-birindən ciddi surətdə fərqlənəcəkdir. Tədqiqat prosesində həmin fərqli cəhətlərin aşkar edilməsi üçün də adekvat yol və vasitələrin seçilməsinə səy edilmişdir.

Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin müxtəlif təzahürlərini araşdırmaq üçün tədqiqat prosesində müşahidə üsulları ilə yanaşı anket və sorğu üsullarından fərdi söhbətlərdən, sosiometrik meyarlardan geniş miqyasda istifadə edilmişdir. Həmin metodların tətbiqi zamanı da müəyyən prinsiplərə istinad edilmişdir. Burada qoyulan sualların aydın və anlaşıqlı olması, araşdırılan psixoloji fenomeni aşkar etməyə imkan verməsi və s. kimi cəhətlər on plana keçmişdir.

Tədqiq etdiyimiz problemin, yəni, pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin təzahür xüsusiyyətləri və ona təsir edən başlıca amillərin aşkar edilməsinə yaxından kömək etdiyinə görə biz V.D.Pariqenin kollektivdə sosial-psixoloji iqlimin öyrənilməsi üçün tətbiq etdiyi anketin uyğunlaşdırılmış formasından geniş şəkildə istifadə etmişik, çünki həmin

anketdə kollektivdə sosial-psixoloji iqlimin müxtəlif cəhətlərinin müəyyən edilməsi məsələsi ön plana keçir. Burada həmin cəhətləri öyrənmək üçün 140-ə qədər sual və tapşırıqlardan, müxtəlif sorğu meyarlarından istifadə edilmişdir. Anketdə əsas yer tutan 136 sual və meyarlara, xalqımızın etnik psixoloji xüsusiyyətlərini və müasir şəraitdə pedaqoji kollektivlərdə özünü aydın surətdə biruzə verən psixoloji durumunu əks etdirən bir neçə sual əlavə edilmişdir. Müxtəlif pedaqoji kollektivlərdə çalışan 150 nəfərdən artıq müəllimdən həmin anketə cavab alınmış riyazi-statistik və psixoloji təhlildən keçirilmişdir.

Anket və sorğuları aparmışdan qabaq pedaqoji kollektiv üzvlərinə kollektivdə müsbət psixoloji iqlimə xələl gətirən rəftar və davranışlara bir çox insanların nə vaxtsa yol verə biləcəyi, bu və ya digər dərəcədə yol vermiş olduğu davranış barədə fikrini çatdırmaq məqsədi ilə problemlə bağlı qısa da olsa məlumat verməyə çalışmışıq.

Bütün bu vasitələr araşdırma prosesində tədqiqat obyektlərində "təhlükəsizlik hissinin" yaradılması istiqamətində öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin öyrənilməsində,

irəlidə qeyd edildiyi kimi, ilk növbədə müşahidə üsulundan istifadə edilmişdir. Lakin burada müşahidə üsullarından istifadə olunması ayrıca bir fərdin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədilə aparılan müşahidədən daha mürəkkəb xarakter kəsb edir. Çünki kənardan bu və ya digər pedaqoji kollektivə baxmaqla kollektiv üzvlərinin davranışına, hərəkətlərinin cəldliyi və yaxud tezliyinə başqaları ilə daima ünsiyyətdə olmasına, qətiyyətli hərəkətlərinə görə onların öz kollektivlərində müsbət psixoloji iqlim şəraitində olub-olmaması haqqında dəqiq mülahizə yürütmək çətindir.

Pedaqoji kollektivə müsbət psixoloji iqlimin təzahürlərinin öyrənmək məqsədilə biz müxtəlif tipli sorğu üsullarından istifadə etmişik. Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimlə bağlı sorğuların keçirilməsində bir sıra spesifik cəhətlər özünü göstərir. Yəni, bəzən kollektiv üzvlərindən oradakı psixoloji iqlimin vəziyyəti ilə bağlı fikirlərini öyrənmək istədikdə, demək olar ki, onların bir çoxu bu barədə fikirlərini açıq söyləmək istəmirlər. Bunun üçün hər hansı bir sorğunu keçirməmişdən qabaq respondentlərdə tədqiqatın məqsədi ilə bağlı sorğunu, narahatlılığı aradan götürmək istiqaq

mətində iş aparılmalıdır. Digər tərəfdən pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin vəziyyəti ilə bağlı tədqiqat obyektləri ilə söhbətlər apararkən, onlarda öz hisslərini etiraf etmənin səmimiyyətinin fərqli səviyyələri ilə rastlaşmalı oluruq: məsələn, kollektivin bəzi üzvləri oradakı psixoloji iqlimlə bağlı müsbətə aparmaq istədikdə, ümumiyyətlə, müsbətə verməkdən imtina edir, bəziləri isə kollektivdəki psixoloji iqlimin təzahürləri ilə bağlı çox maraqla, həvəslə öz fikrini bölüşürlər. Lakin çox vaxt özlərinin nə vaxtsa müsbət psixoloji iqlimə xələl gətirən rəftar və davranışa yol verdiklərini inkar edirlər. Bu isə çox güman ki, onların həm öz gözündən düşməsi, həm də yaxın adamlarda, başqalarında xoşagəlməz təəssürat yaratmaq fikirdən irəli gəlir.

Keçirdiyimiz sorğularda pedaqoji kollektiv üzvlərində mənfi psixoloji iqlimin təzahürləri ilə bağlı xoşagəlməz təəssürləri müəyyən dərəcədə azaltmaq, aradan götürmək məqsədilə sualların tərtibində bir neçə istiqamətdə iş aparılmışdır:

1) Sual verərkən başqalarının təcrübəsindən çıxış edilib və ümumiləşdirilmələrdən istifadə olunub: məsələn, “insanların hər biri həyatının müəyyən vaxtlarında öz kol-

lektivlərində xoşagəlməz davranışlara yol verirlər. Bəs siz necə?”

2) Başqa mövzular ətrafında söhbət apararkən əlverişli, uyğun şəraitdə sual əvəzinə pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin təzahürləri ilə bağlı müəyyən informasiyalardan, şərhlərdən istifadə edilib. Məsələn, kollektivdə, şəxsiyyətlər arasında münasibətlər və ünsiyyət mövzusunda söhbət apararkən aşağıdakı şərhlərdən istifadə olunub:

“Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, başqa tədqiqatlara nisbətən pedaqoji kollektivin üzvləri arasında xoşagəlməz hərəkətlər, qeyri-etik rəftar tərzləri, münasibətlər özünü çox az büruzə verir” və yaxud “Bəzi müəllimlərdə, məktəb direktorlarında neqativ davranışa, kobudluğa, sərt rəftara, nizam-intizamı pozmaq, hətta qanuna zidd hərəkətlər özünü aydın surətdə göstərir. Bu barədə Siz nə fikirdəsiniz?”

Bu cür şərhlər çox vaxt pedaqoji kollektiv üzvlərini mövcud iqlimlə bağlı öz davranışı, hissləri, yaşantıları haqqında birbaşa və ya dolayısı ilə məlumat verməyə təhrik edir.

Proyeksiyaya istinad edən suallarda verilib. “Sizcə pedaqoji kollektivdə mənfi psixoloji iqlimin yaranmasına səbəb olan şəxslər hansı

hissləri keçirə bilər?” və yaxud, “Sizcə, müəllim hansı səbəblərdən neqativ davranışa, mənəviyyata zidd hərəkətlərə yol verə bilər?”

Ümumiyyətlə, pedaqoji kollektivdə mənfi psixoloji iqlimin olmasının adi, normal bir halət kimi təqdim etməklə, birbaşa, adi bir informasiya ilə ayr-ayrı kollektiv üzvlərinə müraciət olunmuşdur: məsələn, “Siz belə mənfi iqlimin yaranmasına yol verərkən və ona yol verdikdən sonra nə edirsiniz, hansı hislər keçirirsiniz?”

Burada əsas məsələ sualın hansı kontekstə və intonasiyada çatdırılmasından ibarətdir.

Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin təzahür xüsusiyyətlərini və onun yaranmasını şərtləndirən başlıca amilləri müəyyən etmək üçün xüsusi bir anket də tərtib olunub. Bu anketdə kollektivdə psixoloji iqlimin konkret yaşanma xüsusiyyətlərini, hansı obyektlərə bağlı olduğunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, ona təsir edən, bu halətin yaranmasını şərtləndirən əsas amillərin aşkara çıxarılmasını da qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Həmin anket müxtəlif məktəblərdə çalışan 150 nəfər müəllim arasında aparılıb. Anket müxtəlif məqsədli suallardan ibarətdir. Hər bir sual təqribən aşağıdakı kimi tərtib edilmişdir.

Kollektivdə mənfi psixoloji iqlimin yaranmasına yol verərkən siz, adətən, hansı hisləri keçirirsiniz? (bütün mümkün cavablar dairəyə alın).

Sualın ardınca alternativ cavablar sırası təqdim edilib. Məsələn, “ümitsizlik”, “nifrət”, “qəzəb”, “səbirsizlik”, “küskünlük”, “peşmançılıq”, “utanmaq”, “xəcalət çəkmək”, “özündən razılıq”, “özünə nifrət” və s.

Anketdə, həmçinin, qapalı və açıq tipli suallardan da istifadə olunmuşdur, lakin açıq tipli suallara mümkün qədər daha çox yer verilmişdir. Nümunə üçün hər iki tip sualların istifadə formasını göstərmək istədik:

Açıq tipli sual: “kollektivinizdə dərin narazılıq və inciklik haləti kəskin keçirməyiniz nə zaman və nə ilə əlaqədar olub?”

Qapalı sual: “iş yoldaşlarınızla yaxın olmağı, onlara kömək etməyi, onlara xeyirxah münasibət bəsləməyi sevirsinizmi və buna çalışırsınız mı?”

İlk növbədə tədqiqat obyektlərində kollektivdə psixoloji iqlim anlayışının necə anlaşıldığını müəyyən etməyə çalışmışıq. Bu məqsədlə onlara aşağıdakı suallarla müraciət etmişik:

1. Pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlim nədir və siz bu anlayışı necə başa düşürsünüz?

2. Kollektivdə mənfi psixoloji iqlimi necə başa düşürsünüz və o, hansı hallarda baş verir?

3. Psixoloji kollektivin bu və ya digər üzvü kimlərə qarşı münasibətlərdə neqativ davranışa və bəzən də əxlaqa zidd davranışa yol verə bilər?

4. Sizcə, pedaqoji kollektivdə mənfi psixoloji iqlim hansı səbəblərdən yaranırsa bilər?

5. Pedaqoji kollektivdə mənfi psixoloji iqlimin yaranmasına yol verməmək üçün nə etmək olar?

Bu suallara cavablar həm yazılı, həm də şifahi formada müxtəlif pedaqoji kollektivlərdə işləyən müəllimlər arasında diskussiya şəklində aparılan söhbətlərdən əldə edilib. Bu məlumatları əldə etdikdən sonra onların kollektivdə psixoloji iqlimlə bağlı davranışı və özünü biruzə vermə xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə aşağıdakı sualları verdik:

1. Siz özünüz pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlim pozan hərəkətlərə yol verən şəxs hiss edirsinizmi?

2. Kollektivdə neqativ davranışın təzahürlərinə sizdə tez-tezmi rast gəlinir?

3. Pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimi pozan neqativ davranışa yol verdikdə sizdə hansı hisslər, münasibətlər və ya fikirlər yaranır?

4. Kollektivdə neqativ davranışa yol verməyinizin səbəbini nədə görürsünüz?

5. Sizcə şəxsən sizin özünüzdəki neqativ davranış təzahürlərini aradan qaldırmaq üçün nə etmək olar? Yəni, konkret olaraq başqaları və yaxud özünüz nə edə bilərsiniz ki, kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərdə neqativ davranışın təzahürləri aradan götürülsün?

Belə suallarla yanaşı, tədqiqat işində kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibəti yəni, psixoloji iqlimi öyrənmək üçün müxtəlif sosiometrik sorğularda aparılmışdır.

1) Öz dərdini bölüşmək üçün kollektiv üzvlərindən kimi seçərdin və nə üçün?

2) Kimləri seçərdin və nə üçün?

3) Kollektiv üzvlərindən kimi və ya kimləri səni özünə yaxın dost və həmdərd kimi seçərdi və nə üçün?

4) Kimləri seçməzdin və nə üçün?

5) Kollektivdə psixoloji iqlimi kimlər pozur və nə üçün?

6) Kimlər pozmur və nə üçün?

7) Peşəkar müəllim və yaxşı mütəxəssis kimi sən kimi seçərdin?

8) Bəs səni kim və ya kimlər seçərdi və nə üçün?

9) Qarşına çıxan çətin problemi həll etmək üçün ilk növbədə kimə müraciət edərdin və nə üçün?

10) Kimə və ya kimlərə müraciət etməzdin və nə üçün? və s.

Keçirilən sorğuların nəticələri təhlil edilmiş və alınan nəticələrin psixoloji şərhı verilmişdir.

Tədqiqat zamanı pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimin xüsusiyyəti ilə, kollektiv üzvlərinin davranış təzahürlərində «daxili», fərdi xüsusiyyətlərlə bağlı amillərin rolunu müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bir sıra üsullardan istifadə olunmuşdur. Belə ki, kollektivdə psixoloji iqlimin kollektiv üzvlərinin tipoloji və temperament xüsusiyyətləri və neqativ davranışın təzahürü ilə bağlı verilən məlumatlar tutuşdurularaq onların qarşılıqlı nəzəri təhlili aparılmışdır. Bundan əlavə, tədqiqat məqsədilə, həmçinin, pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlimə xələl gətirən və ayrı-ayrı temperament tipinə mənsub olan kollektiv üzvlərində hansı şəkildə təzahür etdiyini aydınlaşdırmaq üçün H.Ayzenkin ekstra-versiya-introversiya və neyrotizm tədqiqi üçün nəzərdə tutulmuş şəxsiyyət sorğusunun A formasından

da istifadə edilmişdir. (1, 35–43) Qeyd etmək lazımdır ki, burada əsas məqsəd tədqiqat obyektlərinin şəxsiyyət və temperament tipini öyrənmək deyil, məhz ayrı-ayrı psixoloji keyfiyyətlərin kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterinə, yəni psixoloji iqlimə təsirinin xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması olduğundan qeyd olunan sorğu 150 nəfər müəllim arasında aparılmışdır.

Bununla bərabər, tədqiqat obyektləri ilə Rozenberq şkalası üzrə də sorğu keçirilmişdir. Bu zaman belə bir cəhət əsas götürülmüşdür ki, həmin şkalada qoyulan suallar pedaqoji kollektivdə psixoloji iqlimlə bağlı dolayısı ilə müəyyən məlumat əldə etmək olar.

Bütün bu qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, müxtəlif psixoloji tədqiqat metodlarının tətbiq olunması sayəsində pedaqoji kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin təzahürü xüsusiyyətləri ilə bağlı zəngin faktlar əldə etmək və onları psixoloji təhlildən keçirərək mənalandırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbin psixoloji problemləri, Bakı, 1998, 364

2. Альманах психологических тестов, М, «КСП», 1996, 400 с.

3. Акимова М.К. Изучение индивид, различ. по интеллекту. Вop. псих, 1997, №2

4. Гордеев В.И., Александрович Ю.С. Новый инструмент оценки

развития детей С-П, Речь, 2001, 198с

5. Коффка К. Основы психи. развития М-Л, Гос Сщц ЭКанИзд, 1994, 254 с.

6. Лурия Р.А Очерк интеграл. исслед. индивидуальности. М, Педаг., 1986, 254 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ВОПРОСОВ В ФОРМИРОВАНИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КЛИМАТА В ШКОЛЬНОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ КОЛЛЕКТИВЕ

В статье Исследование некоторых вопросов в формировании психологического климата в школьном педагогическом коллективе говорится об использовании существующих методик для исследования данной проблемы. Используя всевозможные методики, возможно собирать материал для исследования данной темы.

DISCOVERING SOME QUESTIONS IN FORMING OF PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF THE SCHOOL PEDAGOGICAL COMMUNITY

Discovering some questions in forming of psychological climate of the school pedagogical community. It is said that in the article.

The role of psychologist in making psychological climate in the collective about using methodic and forming their special methodic for discovering this problem. Using different melodies may collect wide material for discovering this problem.

HEMOFİLİYALI XƏSTƏLƏRİN PSIXİ HƏYATININ VƏ İDRAK FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yusifova N.Y.

*tibb e.n., Ə.Əliyev adına ADHTİ-nin
hematologiya kafedrasının dosenti*

Xarici ölkə psixoloqlarının (5; 6) xəstənin şəxsiyyətinin öyrənilməsi istiqamətində apardıqları tədqiqatların təhlili göstərir ki, sağlam insanların psixi həyatının əsasında duran qanunauyğunluqlar eyni ilə xəstə insanın psixi həyatına da aiddir. İnsanın psixi həyatının dəyişməsi o demək deyildir ki, xəstəliyin təsiri altında başqa psixi mexanizmlər yaranır. Eyni mexanizmlər xəstəlik nəticəsində yaranan və dəyişən xüsusi şəraitdə fəaliyyət göstərməyə başlayır. Xəstəlik şəxsiyyətin dəyişməsi üçün ancaq ilkin bioloji şərtədir. Psixoloji ədəbiyyatda xəstənin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün əsasən aşağıdakı meyarlardan istifadə edilir. Əsas, aparıcı fəaliyyət motivi dəyişir və yeni motiv formalaşır; aparıcı motivin mahiyyəti daha aşağı motivlə əvəz olunur; fəaliyyətin vasitəli ifadəsinin səviyyəsi azalır, fəaliyyət sadələşdirilir; insanın ətraf aləmlə münasibət dairəsi daralır, motivlər kasadlaşır; özünə-tənqidin, özünə-nəzarətin səviyyəsi

aşağı düşür. Xəstə insanlarda əsas motivlərdən biri də «yaşamaq», «həyatını saxlamaq» motivi olur (4). Xəstəliyin başlanğıc mərhələsində bu motiv əsas olmur, xəstəliyin kəskinləşməsi mərhələsində isə aktuallaşır. Bu dövrdə xəstə müayinə olunmağa başlayır, həyat fəaliyyətini məhdudlaşdırır, özü üçün yeni tələblər, münasibətlər, rəftar tərzini müəyyənləşdirir. Artıq xəstəliyin daxili mənzərəsinin strukturunda emosional səviyyə üstünlük təşkil edir. Müalicəyə qarşı qorxu, narahatlıq hissi yaranır, xəstələr klinikadan tez çıxmağa, əvvəlki həyat tərzinə qayıtmağa çalışırlar. Daha əhəmiyyətli məqsədlərə nail olmaq yolunda xəstəlik ciddi və ən əsas maneə kimi qavranılır və səciyyələndirilir. Sağlamlıqlarının qayğısına qalmaq bu dövrdə aparıcı motiv deyil, adətli fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün ancaq vasitə rolunu oynayır. Bu mərhələdə həyatı saxlamaq motivi hələ şəxsi məna kəsb etmir, və motivlər ierarxiyasında aparıcı yer tutmur.

Xəstəliyin müalicəsinə başladıqda artıq emosional vəziyyətin dəyişməsi müşahidə olunur. Xəstədə müalicənin gözlənilən nəticələrinə qeyri-adekvat münasibət yaranır. Əhval, davranış kəskin dəyişir, maraq dairəsi daralır, xəstələr həddən ziyadə həssas, tez qıcıqlanan, konfliktə meyilli olurlar, istənilən müayinə üsullarına mənfi münasibət bəsləyir, şübhə ilə yanaşırlar. Xəstə aparılan müalicə üsullarına ona kömək edib etməməsi baxımından qiymət verir.

Xəstəliyin münasibətlər sistemində müşahidə edilən belə bir vəziyyət, şəxsiyyətin motivasiya sahəsində – əsas motivin – «həyatını saxlamaq» motivinin başlanğıcıdır. Bu, şəxsiyyətin strukturunda, daxili aləmində baş verə biləcək dəyişikliyin, yenidənqurmanın, təşkilatlanmanın ilk signalı, əlaməti, keyfiyyətə yeni emosional vəziyyətin yaranmasıdır. Bu signalılar göstərir ki, insanın həyat məqsədləri artıq xəstəlikdən əvvəlki dövrdəki kimi ola bilməz. Xəstəlik insanın məqsədlərinin gerçəkləşdirilməsində maneəyə çevrilir.

Beləliklə, emosiya motivasion sferada yenidənqurmanın labüdlüyünə bir işarə olaraq qarşıya çıxır. Həyatını saxlamaq motivinin əhəmiyyətliliyi daha qabarıq nəzərə çarparaq digər başqa motivləri özünə tabe etdirir.

Sonrakı mərhələdə münasibətlər sistemi dəyişir: xəstə üçün bu motivə uyğun hadisələr əhəmiyyətli olur, qalanları isə heç bir məna kəsb etmir. O, ətrafındakı insanları, tibb personalını və, ümumiyyətlə müalicə prosesində iştirak edən bütün şəxsləri başqa meyarlardan qiymətləndirir. Nə qədər ki, həyatını saxlamaq motivi aparıcı motiv deyildi, personala şəxsi keyfiyyətinə görə qiymət verilirdi. Bu motiv dominant olduqda artıq tibb personalı və həkimlər peşəkarlıq keyfiyyətləri baxımından qiymətləndirilir.

Həyatını saxlamaq motivinin dominantlığı xəstə insanın daxili dünyasını, münasibətlər, dəyərlər sistemini dəyişdirir. Xəstələr öz yaxınlarına, ətrafda cərəyan edən hadisələrə qarşı laqeyid olurlar. Həyatı aktivlik zəifləyir və müxtəlif «xəstəliyə mübtəla olmaq» tipləri yaranır. Müalicə mərhələsində ola bilər ki, yeni motivlər yaransın. Ancaq həyatını saxlamaq motivi yeni sağlamlığı saxlamaq, ona nəzarət etmək kimi fəaliyyət növlərini yarada bilər. Ola bilər ki, xəstəliyin başlanğıc dövründə belə nəzarət sisteməti olmasın və əmək fəaliyyətinə qayıtmaq məqsədinə xidmət etsin (8).

Lakin nəticədə öz vəziyyətinə nəzarət xəstə üçün həyatı məna

kəsb edir. Əgər xəstəlikdən əvvəl xəstənin həyatının mənasını məşğul olduğu sənəti, işi təşkil edirdisə, sonralar o, mənasını itirir. Marağ dairəsi daralır, xəstə uzun müddət yataq rejimində olur, passivləşir, fikri yalnız öz durumuna yönəlir.

Motivasion sahəsinin dəyişməsi ilə yanaşı xəstənin perspektiv planları da dəyişir. O, bugünkü günlə yaşayır, sonrakı hadisələr onu maraqlandırmır. Xəstələrdə sosial adaptasiya çətinləşir, ailədə, kollektivdə müxtəlif xarakterli konfliktlər yaranır.

Tədrisən motivlər ierarxiyasında yenidənqurma baş verir. Əsas yerdə sağalma motivi durur. Xəstəlik dövrü psixosomatik zəncir şəklində inkişaf edir. Somatik pozuntular sosial adaptasiyada çətinlik yaradır, bununla əlaqədar yaranan yaşantılar isə somatik vəziyyətin ağırlaşmasına səbəb olur. Xəstəlik nəticəsində yaranmış çətinlikləri, xoşagəlməz halları, yaşantıları aradan qaldırmaq, xarici defektləri azaltmaq üçün xəstələrdə kompensator vasitələr, müdafiə mexanizmləri fəaliyyət göstərməyə başlayır. Xəstəlik yeniyetmələr tərəfindən daha kəskin yaşanılır. Çünki onlar üçün xarici görünüş daha əhəmiyyətlidir. Lakin tədrisən xəstəliyə, xarici defektlərə adaptasiya yaranır.

Beləliklə, somatik xəstənin psixi fəaliyyətini analiz etsək görürük ki, insanın inkişafında, xüsusi ilə xəstə insanın psixi həyatında geniş spektrdə ziddiyyətlər mövcuddur (2). Bu ziddiyyətlərin öyrənilməsi psixodiagnostik və psixoterapevtik işlərin həyata keçirilməsi üçün xəstəliyin daxili mənzərəsinin (XDM) modelini qurmaqda kömək edir.

Tibb və psixologiya tarixində xəstəliyin daxili mənzərəsinin öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Müharibə vaxtı alimlər müşahidə etmişlər ki, insanlar xroniki xəstəliklərdən şikayət etmirlər, amma yaralılarda sağalma onların həyat eşqindən, yaşamaq istəyindən asılı olaraq müxtəlif tempdə gedir. Lakin müharibədən sonra döyüşçülərdə uzun müddət müharibə sindromu müşahidə edilirdi. Yəni müharibənin dəhşətlərini görmüş insanlar bir müddətdən sonra o günləri yenidən yaşamağa başlayır, keçirdikləri çətinliklər tez-tez yuxularına girir və s. Müharibə sindromlarını müalicə etmək üçün psixoterapiyadan, ağır hallarda isə güclü psixotrop maddələrdən istifadə edilir. Sonralar A.R.Luriya və A.Qoldşeyder tərəfindən xəstəliyin daxili mənzərəsinin tədqiqi məqsədilə elmi araşdırmalar başlandı. Xəstəliyin daxili mənzərəsi termini ilk dəfə olaraq

A.R.Luriya tərəfindən elmə daxil edildi (3).

Xəstəliyin daxili mənzərəsi xəstəliyin özünün gedişatından asılı olmur. Bəzən o, fantom ağrılar kimi təzahür edir, bəzən də obyektiv tibbi simptomların müşahidə edilmədiyi halda yarana bilər. Sağlamlığın daxili mənzərəsi xəstəliyin daxili mənzərəsini əks etdirir. Belə ki, güc mənbəyini öz daxilində hiss edənlər bunu başqasında görən insanlara nisbətən daha az xəstələnirlər.

Xəstəliyin daxili mənzərəsinin öyrənilməsi tarixində xəstəliyin subyektiv xarakteristikasının başa düşülməsinə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Tədqiqatçılar müxtəlif terminlərdən istifadə etsələr də eyni bir hadisəni təsvir etməyə cəhd etmişlər.

Xəstəliyin insan psixikasında əks olunmasını xəstəliyin daxili mənzərəsi kimi başa düşmək olar. Bu, Qoldşeyder tərəfindən (1926) «xəstəliyin autoklassik mənzərəsi» adlandırılıb. O, xəstəliyin mənzərəsinin iki mərhələyə bölüb: 1) sensitiv-hissiyata əsaslanan, 2) intellektual-fiziki vəziyyət haqqında düşüncələrə əsaslanan.

A.R.Luriya tərəfindən (1944, 1977) isə xəstəliyin insan psixikasında inikası «xəstəliyin daxili mənzərəsi» adlandırılıb. Bura xəstə-

tənin ümumi əhval-ruhiyyəsi, özünü müşahidəsi, xəstəlik haqqında təsəvvürləri, qavrama və hissiyatın vəhdəti, emosiyalar, affektlər, konfliktlər, psixi travma və yaşantılar və s. aiddir.

V.V.Kovalyev tərəfindən (1972) bu termin «xəstəliyin yaşantısı» adlandırılıb. Bura xəstəliklə əlaqədar fikirlər, ümumi duyğu və emosional fonda yaranan təsəvvür və hissiyatlar aiddir. V.Kovalyev klinik psixologiyada xəstəliyin yaşantısının altı tipini müəyyənləşdirib; depressiv, distilistik, ipoxondrik, fobik, isteroid, eyforik, anozoqnozik.

E.A.Şevalyev tərəfindən (1936) xəstəliyin insan psixikasında inikası «adaptasiya reaksiyası» adlandırılıb və bu reaksiya kompensator tiplidir. Bu isə psevdoautik və psevdokompensator xarakterli olmaqla iki yerə bölünür.

L.P.Frumkin və İ.A.Mizruxin tərəfindən (1970) xəstəliyin insan psixikasında inikası «xəstəliyə mövqe» kimi adlandırılmışdır.

L.L.Raxlin (1971) tərəfindən xəstəliyin daxili mənzərəsi «xəstəliyi anlamaq, dərk etmək» kimi başa düşülür.

V.V.Nikolayevaya görə, xəstəliyin xəstə insan psixikasında inikası bir neçə səviyyədə olur:

- 1) duyğuların hissi səviyyəsi,
- 2) ayrı-ayrı simptom və xəstəliklə-

rə, eləcə də onların nəticəsinə müxtəlif reaksiyalarla bağlı emosional səviyyə, 3) koqnitiv səviyyə, 4) motivasiya səviyyə (xəstənin öz xəstəliyinə münasibəti, xəstəlik şəraitində davranış və həyat tərzinin dəyişməsilə bağlı motivlər).

Xəstəliyin daxili mənzərəsini təşkil edən bu struktur komponentləri arasında əlaqələr nisbəti müxtəlif ola bilər. Müasir tədqiqatlarda xəstəliyin daxili mənzərəsi formalaşan zaman meydana çıxan «yaşantılar» xüsusi fəallıq növü kimi geniş təhlil edilir (3). Məlumdur ki, xəstəlik həm insanın orqanizmində, həm də onun psixikasındadır. Bu dissonansı aradan qaldırmaq üçün xəstə öz «yaşantıları» vasitəsilə fəallığa can atır. Fəallığın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xəstə pozulmuş daxili müvazinəti bərpa etməyə, yaranmış çıxılmaz, ekstremal şəraitdən çıxış yolu axtarmağa cəhd edir. «Xəstəliyin daxili mənzərəsi» xəstənin «yaşantısı» vasitəsilə əldə edilən müqaviməti əks etdirir.

Son vaxtlar A.Luriyanın və Qoldşeyderin fikirlərinə əsaslanaraq xəstəliyin daxili mənzərəsinin yeni modeli işlənib. Yeni model tərəfdarları xəstəliyin daxili mənzərəsini şəxsiyyətin mənlilik şüurunun bir elementi kimi nəzərdən keçirirlər.

Xəstəliyin daxili mənzərəsi haqqında məlumat üçün xəstənin şikayətlərinə qulaq asmaq, hərtərəfli anamnez toplamaq lazımdır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, çox zaman xəstənin şikayətləri ilə kliniki simptomlar bir-birinə uyğun gəlmir. Bütün hallarda həkim deontologiyasının şərtlərinə əməl olunmalıdır.

Xəstəliyin daxili mənzərəsini öyrənmək üçün onun elementlərinin dərk edilməsini, formalaşma mənbəyini aydınlaşdırmaq, ontogenetik aspektdən dinamikasını yəni uşaqlıqdan hal-hazırkı dövrə qədər öyrənmək lazımdır.

Xəstələr üçün simptomlar kliniki deyil, şəxsi xarakter daşıyır. Ona görə də xəstəliyin daxili mənzərəsi xəstəliyin klinikasından fərqlənir. Psixoterapevtik iş üçün bu fərqləri ayırd etmək çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xəstəliyin daxili mənzərəsinin öyrənilməsində insanın öz xəstəliyinə, özünə emosional münasibət tipini ayırd edilməsi çox vacibdir. İntellekt səviyyəsi xəstəliyin daxili mənzərəsinin strukturlarının qurulmasında çox böyük rol oynayır.

Xəstəliyin daxili mənzərəsi haqqında olan bilik xəstəyə imkan verir ki, xəstəliyə olan münasibətini düzgün analiz edərək xəstəliklə mübarizə üsullarını təyin edə bil-

sin. Xəstəliyin daxili mənzərəsini hərtərəfli öyrənmək üçün onun formalaşma mənbəyini ayırd etmək lazımdır. Yəni xəstənin öz xəstəliyi haqqında olan məlumatların nə dərəcədə düzgün olub-olmamasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Klinik təcrübə üçün maraqlı məsələlərdən biri də qeyd etdiyimiz kimi sağlamlığın daxili mənzərəsi (SDM) problemidir. Mövcud ədəbiyyatın təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, şərti olaraq klinisistlər tərəfindən sağlamlığın üç formasını göstərirlər: 1) fiziki, 2) psixoloji, 3) mənəvi.

Sağlamlığın daxili mənzərəsində insanın koqnitiv bilikləri əsas yer tutur ki, bunun sayəsində də o öz fərdi həyatını qura bilir. Bu biliklərin köməyi ilə insan şəxsi həyatının motivasiya sferasını təşkil edir. Sağlam həyat tərzini üçün motivasiya sahəsinin olmaması sağlamlığın daxili mənzərəsini realizə etməyin mümkünsüzlüyünü göstərir.

Eyni bir hal müxtəlif xəstələr tərəfindən müxtəlif şəkildə izah olunur. Bu isə yaşantıların polimorfozluğuna dəlalət edir. K.A.Skvortsov bu yaşantıları şərh edərkən bildirir ki, xəstə xəstəlikdən yüksəkdə durur, onunla mübarizə aparır, xəstəliyə fikir vermir, onu özü üçün ayıb hesab edir və ya xəstəliyə tabe olur,

onun qulu olur, qorxur, xəstəliyə adət edir, faciəvi şəkildə onu yaşayır. Bu halda «xəstəliyə münasibət tipi» termini daha çox işlənir.

L.L.Roxlin şəxsiyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xəstəliyə münasibətə görə beş tip ayırd etmişdir: 1) asteno-depressiv, 2) psixastenik, 3) ipoxondrik, 4) isterik, 5) eyforik-anozoqnozok.

Xəstəliyə münasibət tipinin digər və daha geniş təsnifatı A.E.Liçko və N.Y.İvanov tərəfindən verilmişdir: 1) hormonik, 2) erqopatik, 3) anozoqnozok, 4) həyacanlı, 5) ipoxondrik, 6) nevrastenik, 7) melankolik, 8) apatik, 9) sensitiv, 10) eqosentrik, 11) paranoyal, 12) disforik.

R.Koneçnyy və M.Souyal tərəfindən isə «xəstəliyə münasibət tipi»nin təsnifatı başqa şəkildə verilmişdir:

- normal (xəstəliyin obyektiv ağırlığına əsaslanaraq)
- laqeyid (xəstəliyin ağırlığını qiymətləndirməmək)
- inkaredici (xəstəlik faktını rədd etmək)
- nozofob (xəstəliyin ağırlığını dərk edir, lakin mübarizə apara bilmir)
- ipoxondrik («xəstəliyə mübtəla olmaq»)
- nozofil (xəstəliklə əlaqədar olaraq özünü vəzifə və məsuliyyət hissindən azad hesab edir)

– utilitar (xəstədikdən maddi və mənəvi xeyir güdmək)

Beləliklə, mövcud ədəbiyyatın təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xəstəliyin daxili mənzərəsi hər bir şəxsin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, yaşadığı sosial mühitdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə formalaşır. Çox zaman bu real vəziyyətə, xəstəliyin simptomlarına uyğun olmur. Xəstəlik xəstə tərəfindən fərdi şəkildə qavranıldığına görə xəstəliyin daxili mənzərəsinin öyrənilməsi də fərdi şəkildə aparılmalıdır. Xəstəliyin daxili mənzərəsinin tədqiqi xəstə insanın şəxsiyyətinin öyrənilməsi, onun müalicə, diaqnostika və reabilitasiyasında nəzərə alınması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyətin həyat fəaliyyətində onun idrak fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz idrak proseslərinin normal inkişafı şəxsiyyətlə mühit arasındakı tarazlığın tənzimlənməsini təmin edir. İstər ətraf gerçəklik, istərsə də özü haqqında insan məlumatı ilkin olaraq idrakın hissi pilləsi vasitəsi ilə əldə edir və buna uyğun olaraq öz davranışını tənzimləyir. Şübhəsiz ki, idrakın bilavasitə forması vasitəsi ilə əldə edilmiş məlumatlara söykənən və psixi inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələsini təşkil

edən məntiqi pillə insan fərdinin bir şəxsiyyət kimi təşəkkülündə əsas rol oynayır. S.L.Rubinşteyn yazır ki, insanın qavrayışı həmişə ümumiləşmiş xarakter daşıyır və şəxsiyyətin istiqamətlərindən asılıdır (9). Ona görə də qavrayış ümumiləşdirilmiş və motivləşmiş perseptiv fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bəzi digər xarici psixoloqlar da qeyd edirlər ki, qavrayış prosesinin nəticəsi insanın emosional və şəxsi xüsusiyyətlərindən asılıdır (11; 12). Deməli, qavrayış fəaliyyətin ümumiləşdirmə, şəxsiyyət baxımından şərtlənməsi kimi xarakteristikalarında pozula bilər. Sensor-perseptiv proseslərdə baş verən pozuntular həm digər ali psixi funksiyaların, həm də şəxsiyyətin, o cümlədən onun psixi xassələrinin dəyişilməsinə ciddi təsir göstərə bilər.

Belə bir mühüm cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, ətraf mühitdə, habelə insan orqanizmində baş verən dəyişikliklər psixi fəaliyyətə ciddi tələblər verir. Həmin tələblərə cavab olaraq ya adekvat reaksiya göstərilməli, ya da psixikanın özü ciddi dəyişikliklərə məruz qalmalıdır. İnsanın məişətdə rastlaşdığı bir çox münaqişələr, problemlər onlarda güclü əsəbi-psixi sarsıntıların əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, bu da onun yaranmış

vəziyyətdən adekvat çıxış yolu tapmasına mənfi təsir göstərir. Çünki belə psixi vəziyyətdə insanın şüuru qismən daralır, təfəkkürün tənqidiliyi, müstəqilliyi və çevikliyi kimi keyfiyyətləri zəiflədir.

İxtiyari, iradi proseslər məqsədyönlü xarakter daşımır, impulsiv, stereotip davranış üstünlük təşkil edir. İnsan uzun müddət belə bir vəziyyətdə qaldıqda və ya ekstremal şəraitlə tez-tez üzləşdikdə istər onun idrak proseslərində, istərsə də psixi xassələrində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Belə hallar aradan qaldırılmadıqda həmin insanları düşdükləri vəziyyətdən çıxarmaq üçün psixoprofilaktik və psixoterapevtik tədbirlər görülmədikdə onların intellektual və motivasiya sahələrində psixi pozuntular baş verir.

Bütün duyğularda baş verən ümumi dəyişiklikləri kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə ayırd edirlər. Kəmiyyət dəyişikliklərinə aiddir: anesteziya- müxtəlif növ qıcıqlandırıcıları duyma qabiliyyətinin itirilməsi, gipoestiziya- müxtəlif növ qıcıqlandırıcıları duyma qabiliyyətinin zəifləməsi, giperesteziya- müxtəlif növ qıcıqlandırıcıları duyma qabiliyyətinin artması. Əlbəttə, burada məqsəd duyğular sahəsində baş verən pozuntuların hamısını və onların

əmələ gəlmə səbəblərini araşdırmaq deyil. Əsas məqsəd klinik psixologiya üçün praktiki əhəmiyyətə malik olan, xüsusilə hemofiliyalı xəstələrdə xəstəliyə və ya ağrıya münasibətin tiplərini müəyyənənləşdirməkdən ibarətdir. Mövcud ədəbiyyatın təhlili ağrıya münasibətin dörd əsas tipini müəyyən etməyə bizə əsas verir:

Birinci tip - ağrı həddi aşağıdır, yəni ağrıya ümumi həssaslıq yüksəkdir. Bu tipə malik xəstələr ağrı meydana çıxan kimi ona həssaslıq göstəririlər və ağrıya dözümlülük zəifdir.

İkinci tip - ağrı həddi aşağıdır, yəni ağrıya ümumi həssaslıq yüksəkdir. Ağrıya dözümlülük həddi yüksəkdir. Ona görə də ağrı hissi asanlıqla yaşanır.

Üçüncü tip - ağrı həddi yüksəkdir, yəni ağrıya həssaslıq yüksək deyil. Ağrıya dözümlülük intervalı çox kiçikdir.

Dördüncü tip - ağrı həddi yüksəkdir, yəni ümumi həssaslıq yüksək deyil. Dözümlülük intervalı kifayət qədər yüksəkdir. Ağrı hissinə dözümlü yaxşıdır.

Duyğularda baş verən dəyişikliklər digər psixi proseslərə, o cümlədən qavrayışa da ciddi təsir göstərir. Qavrayış sahəsində baş verən dəyişikliklərin ən əhəmiyyətlisi depersonalizasiyadır. Qavrayı-

şın belə pozuntusu insanın öz şəxsiyyətini, ayrı-ayrı xassələrini və ya bədəninin hissələrini təhrif edilmiş formada qavranılmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı diqqət və hafizə sahəsində baş verən dəyişikliklər şəxsiyyətin öz fəaliyyətini tənzimləməsində, əmək fəaliyyətinin səmərəliliyində özünü biruzə verir.

Şəxsiyyətin, o cümlədən xəstə insanın həyat və fəaliyyətində qavrayışla yanaşı sosial persepsianın da böyük əhəmiyyəti var. İnsanın özünü və başqalarını qavraması bütövlükdə onun davranışının tənzimlənməsinin əsasında dayanır. İnsanın özü haqqında təsəvvürləri ətrafdakıların ona verdiyi qiymətlər əsasında formalaşır. Özünü düzgün dərk edib düzgün qiymətləndirməyi bacarmayan insanlar başqalarını da düzgün dərk edə bilmirlər. Elə bu səbəbdən də başqalarının davranışını izah etmək, bu insanın nə üçün belə hərəkət etdiyinin səbəblərini açmaqda çətinlik çəkirlər. İnsanların bir-birlərini qavramasının və dərk etməsinin bir sıra psixoloji mexanizm və qanunauyğunluqları sosial-psixoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, insanların bir-birini qavraması və dərk etməsi zamanı stereotiplər, etalonlar, sosial yön-

lilər kimi psixoloji qanunauyğunluqlar, həmçinin identifikasiya, empatiya, kompensasiya, ilkinlik, oreol və s. bu kimi psixoloji mexanizmlər işə düşür.

İdentifikasiya dedikdə şəxsin özündə gördüyü keyfiyyətlərə görə özünü başqa biri ilə eyniləşdirməsi başa düşülür. Başqa sözlə, hər bir insan özünün malik olduğu müsbət və mənfi keyfiyyətlərini daima təhlil edir və onları dəqiqləşdirir. Bir qrup insanlar başqaları ilə münasibətlərini qurarkən özlərinə bənzər insanları, yəni özlərinin malik olduqları xüsusiyyətlərə malik insanları dost seçirlər. Güman edirlər ki, seçdikləri insanlar onların malik olduqları keyfiyyətlərə malikdirlər. Digər qrup insanlar isə şəxsiyyətlərarası münasibətləri qurarkən elə insanları seçirlər ki, həmin insanlar onun arzuladığı, lakin malik olmadığı keyfiyyətlərə malik olsunlar. Bu zaman kompensasiya hadisəsi baş verir. Bundan əlavə hər bir şəxs başqasının davranışını yozmağa, özü üçün şərh etməyə meyillidir. Çünki başqasının etdiyi hərəkətlərin səbəbini özümüz üçün aydınlaşdırmadan həmin şəxslə düzgün münasibətlər qura bilmərik. Bu hadisə kauzal atribusiya adlanır. Görəsən həmişəmi biz başqalarının hərəkətlərinin mənasını düzgün qavrayıb

dərk edirik? Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bu heç də belə deyil. Bunun əsas səbəblərindən biri sosial obyekt haqqında kifayət qədər dolğun məlumatın olmaması, sosializasiya prosesi zamanı kortəbii şəkildə sosial obyektlər haqqında məlumatların stereotiplər kimi mənimsənilməsindədir.

Məlumdur ki, dişləri seyrək, gözləri göy adamları bircə, nəfəsi pis adam hesab edirlər. Saçı cod adamların xasiyyəti tünd hesab edilir. El arasında deyirlər ki, uzunun ağılı topuğunda olar. Boyu balaca adamlar iddialı olurlar. Balaca boy, arıq insanlar qətiyyətsiz, qorxaq, orta boylu, dolu bədənli insanlar xeyirxah və mehriban olurlar. Boyu hündür və arıq adamlar əsəbi, çılğın və kinli olurlar. Əlbəttə, real həyatda bu məlumatlar heç də həmişə özünü doğrultmur. Lakin insan tanış olmadığı şəraitdə sosializasiya zamanı mənimsədiyi bu məlumatlara söykənərək münasibətlər sisteminə daxil olur. Bu isə təbii ki, bir çox hallarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə münəqişələrə gətirib çıxarır. Tanınmış psixiatrlar Kreçmer və Şeldonun bədən quruluşu (konstitusiyası) ilə psixika arasında müəyyən asılılığın mövcudluğu haqqındakı nəzəriyyələri bəzi məqamlarına görə elmi əsaslara söy-

kənir. Belə bir faktı nəzərdən qaçıрмаq olmaz və bunun klinik psixologiya, psixosomatik xəstəliklərin tədqiqində, belə xəstələrin şəxsiyyətinin psixologiyasının öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti var.

Nəzərə alsaq ki, hemofiliyalı xəstələrin əsas problemləri şəxsiyyətlərarası münasibətlər sisteminə mövcuddur və bir çox məsələlər buradan irəli gəlir, onda hemofiliyalı xəstələrin özlərini və başqalarını qavraması və dərk etməsi probleminin öyrənilməsinin necə vacib olduğu qənaətinə gələ bilərik.

Tanınmış amerika psixoloqu Devid Mayers haqlı olaraq yazır ki, öz davranışımızla gözlədiyimiz, görmək istədiyimiz insan tipini yaradırıq. Bəzən insan özündən asılı olmayaraq, özü də dərk etmədən seçdiyi insanda elə keyfiyyətləri görür ki, əslində bu keyfiyyətlər həmin insanda yoxdur, amma elə düşünür ki, bu keyfiyyətlər onda var. Təbii ki, belə olan halda biz öz istəyimizə uyğun olaraq yaratdığımız insandan bizə lazım olan davranış tərzini gözləyəcəyik. Hesab edirik ki, əgər seçdiyimiz insan bizə məlum olan konkret keyfiyyətlərə malikdirsə, onda konkret həyat şəraitində o bizim fərz etdiyimiz kimi hərəkət etməli-

dir. Bu zaman rol gözləməsi deyilən effektlə də rastlaşırıq. Lakin qarşımızda olan şəxs həmin şəraitdə düzgün olaraq məhz malik olduğu keyfiyyətləri təzahür etdirir. Belə vəziyyətdə gözləmə mövqeyi ilə real davranış ziddiyyət təşkil edir. Bu ziddiyyət isə güclü emosional gərginliyə səbəb olur. Yaranmış şəraiti təhlil etmək, düzgün nəticə çıxarıb qərar qəbul etmək xeyli çətinləşir. Şübhəsiz ki, hər bir belə şərait şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterinə və dinamikasına ciddi mənfi təsir göstərir. Nəticədə şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaranır. Bir sıra hallarda münasibətlərin əhəmiyyətliliyi və ya yaranmış münasibətin səbəbinin kifayət qədər dərk edilməməsi güclü emosional yaşantılara səbəb olur. Belə yaşantılar dərk edilmədikdə şəxsiyyətlərarası münasibətə şəxsiyyətdaxili münasibətə çevrilir və bəzi nevroz və psixozların yaranmasına səbəb olur. Bundan əlavə bu vəziyyət şəxsiyyətin xarakterində ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Bütövlükdə isə bütün bunlar idrak fəallığının zəifləməsinə, psixi proseslərə və şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edir. Tənqidilik, müstəqillik, qətiyyətlilik, təmkinlilik, çeviklik kimi psixoloji xüsusiyyətlər zəifləyir. Ona görə də sosial

idrakla sosial narahatlıq və somatik xəstəlik arasındakı əlaqə və asılılıqların tədqiqi xəstə şəxsiyyətinin psixokorreksiyasında və xəstəliyin profilaktikasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Biz hamımız təcrübədən bilirik ki, depressiyada olan adamlar üçün neqativizm səciyyəvi xüsusiyyətdir. Onların həyata baxışları qara rəngə boyanıb. Ağır depressiya formasında olan insanları, o kəsləri ki, özlərini lazımsız hiss edirlər, apatiyaya qapılıblar, dostlara və ailəyə biganədirlər... neqativ təfəkkür özünü məhvə aparır. Hemofiliyalı xəstələrdə yaşamağa meyil hissi çox güclü olur. Lakin onlar istədiklərinə nail olmadıqda, arzularının puç olacağı haqqda düşündükcə, başqaları kimi bir daha heç vaxt ola bilməyəcəklərini təsəvvür etdikdə qəfil və qısamüddətli depressiya vəziyyətinə düşə bilirlər. Bu onların bütövlükdə psixi fəaliyyətinə, o cümlədən təfəkkürünə ciddi mənfi təsir göstərir. Nəticədə əqli keyfiyyətlərdə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bu baxımdan təfəkkürün xüsusiyyətlərinin psixoloji təhlili də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fikrimizcə, psixosomatik xəstəliklər zamanı, o cümlədən hemofiliyalı xəstələrdə şəxsiyyətin əqli keyfiyyətlərinin xüsusi əhəmiyyəti

var. Prof. Ə.S.Bayramov yazır: «Təfəkkürün və ya aqlın fərdi xüsusiyyətləri dedikdə, ümumiyyətlə eyni yaşlı adamların təfəkküründə müəyyən əlamətlər üzrə keyfiyyət-cə nəzərə çarpan, həmin şəxs üçün nisbətən davamlı və mühüm olan xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. İnsanın fikri fəaliyyətindəki fərdi xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, həyat prosesində onun aqlının inkişafı, tərbiyə və təlim prosesində varlığı dərk etməsinin nəticəsidir» (1).

Təfəkkürün və ya aqlın keyfiyyətlərinə aşağıdakıları aid edirlər: əqlin genişliyi, əqlin dərinliyi, əqlin məntiqiliyi, əqlin çevikliyi, əqlin müstəqilliyi, əqlin tənqidiliyi. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq burada əqlin tənqidiliyi, müstəqilliyi və çevikliyi üzərində bir qədər geniş dayanmağı zəruri hesab edirik.

Təfəkkürün tənqidiliyi əsasən insanın mühakiməsindəki ziddiyyətləri, məntiqsizliyi açmağa yönəlmiş olur (1). Təfəkkürün tənqidiliyi insanın dərk olunan fikirləri, faktları, fərziyyələri, eləcə də öz fikir və mülahizələrini yoxlamasında, qiymətləndirməsində; idrak obyektlərindəki, mühakimədəki uyğunsuzluqları, ziddiyyəti axtarıb tapmasında, onların meydana çıxmasının səbəb və şəraitini araşdırmaqda, aşkar etməkdə, səhvləri

düzəltməkdə ifadə olunur (1). Tanınmış psixoloq prof.B.V.Zeyqarnik yazırdı ki, «fikri fəaliyyət ətrafda baş verən hadisələri dərk etmək bacarığından ibarət deyil, o həm də qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun, düzgün hərəkət etmək bacarığından ibarətdir» (5). Doğrudan da fikri proses şəxsi motivlə şərtlənən məsələnin həllinə yönəlmiş fəal və məqsədyönlü psixi prosesdir. İnsan daima müxtəlif problemlərlə, suallarla rastlaşır və onların həlli qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq təhlil edilir, düzgün çıxış yolu, məsələnin adekvat həlli müəyyənləşdirilir. Qarşıya qoyulmuş vəzifənin və ya problemin uğurlu həlli məqsədin daima diqqət mərkəzində saxlanmasını və məsələnin həllinə yönəlmiş əməliyyatların, hərəkətlərin gözlənilən nəticəyə uyğunluğu fərqləndirilməlidir. Bu fərqləndirmə əsasında məsələnin düzgün həlli zamanı yol verilən səhvlərə düzəliş edilir, davranış məqsədyönlü xarakter daşıyır. Bu baxımdan klinik psixologiyada təfəkkür pozuntusunun üç əsas növünü müəyyənləşdirirlər: 1) təfəkkürün əməli tərəfinin pozuntusu, 2) təfəkkürün dinamikasının pozuntusu, 3) təfəkkürün şəxsiyyət komponentinin pozuntusu.

Aparılmış tədqiqatların nəticələrinin təhlili göstərir ki, təfəkkür pozuntuları heç də ayrı-ayrılıqda təzahür etmir. Adətən, ümumiləşdirmə və ya təsnifatda baş verən dəyişkənlik bir halda təfəkkürün məqsədyönlülüüyünün pozulması ilə, digər halda isə təfəkkürün dinamikasındakı dəyişkənliklə müşahidə edilir. İnsan çox mürəkkəb, təhlükəli, ekstremal həyat şəraiti ilə mütamadi olaraq rastlaşdıqda fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən və psixi proseslərin xarakterindən asılı olaraq onda müxtəlif dəyişikliklər baş verə bilər. Çünki bu zaman insanda yaranmış güclü emosional-psixi gərginlik idrak proseslərinin normal, iradi tənzimlənməsini ləngidir və insan düşdüyü vəziyyətdən adekvat çıxış yolu tapa bilmir.

Sağlam insanın xəstəliklə rastlaşması da ekstremal şərait kimi nəzərdən keçirilə bilər. «Xəstəlik» insanın fəaliyyətini məhdudlaşdıran, ona yeni tələblər verən və onu yaranmış şəraitdə düzgün və konkret davranış tərzini seçməyə təhrik edən amildir. Bir çox hallarda insanın belə qeyri-adi həyat şəraitinə hazır olmaması onun sosial adaptasiya və müqavimət göstərmək imkanlarını zəiflədir. Fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən və emosional yaşantılarından asılı olaraq

insanın özünə və başqalarına, həmçinin düşdüyü vəziyyətə münasibəti müxtəlif olur. Bu müxtəliflik idrak fəallığından xeyli dərəcədə asılıdır.

Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu və ya digər xəstəliyin təsiri altında idrak fəallığında dəyişkənliyin baş verməsi bütün tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilir. Bu dəyişkənliyi iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup dəyişkənliyi bəzi psixi xəstəliklər zamanı idrak proseslərinin pozulması nəticəsində müşahidə etmək olar. İkinci qrup dəyişkənlik somatik xəstəliklər zamanı müşahidə edilən dəyişkənlikdir. Əgər birinci qrup dəyişkənliklə bağlı tədqiqatçılar arasındakı fikir ayrılığı psixi dəyişkənliyin diaqnostikası və müalicəsi ilə bağlıdırsa, ikinci halda fikir ayrılığı baş vermiş dəyişkənliyin xarakteri ilə əlaqədardır. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edir ki, somatik xəstəliklər zamanı intellektual fəallığı zəifləyir, bəzi psixi proseslərdə pozuntular baş verir. T.N.Muladcanova xroniki böyrək çatışmazlığı olan xəstələrin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, onların idrak fəaliyyətinin dinamikasında ciddi dəyişiklik və pozuntular baş verir (8). Belə ki, psixi fəaliyyətin inertliyinə, fikri proses-

lərin ləngiməsinə səbəb olur. İdrak fəaliyyətinin motivasiya komponenti pozulur, təfəkkür konkret xarakter daşıyır, onun ümumiləşdirmə səviyyəsi azalır. Bütün bunların nəticəsində davranışın vasitəliyi və məna yaratma prosesi pozulur. Xəstələrin idrak fəaliyyətinin pozulmasının beyində qan dövranının pozulması ilə əlaqələndirən tədqiqatçılar da var (E.M.Nekrasova 1987). Maraqlıdır ki, xarici ölkə tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti tədqiqatlar nəticəsində somatik xəstələrdə idrak fəaliyyətinin zəifləməsini vurğulayırlar. Lakin bir neçə müəllif (Abdullayev H.M., Ryabov M.V. və b.) hemofiliyalı xəstələrdə idrak fəallığının yüksək olmasını, hətta hemofiliyalı xəstələrdə, daha doğrusu hemofiliyalı uşaqlarda intellektual inkişaf səviyyəsinin normal həmyaşıdları ilə müqayisədə yüksək olduğunu qeyd edirlər. Belə bir fikirlə qismən razılaşmaq olar. Bir çox müəlliflər, o cümlədən prof. Əfəndiyev Z.İ. haqlı olaraq qeyd edir ki, hemofiliyalı uşaqlarda intellektual səviyyə

yə eyni mikrososial mühitə və təhsil səviyyəsinə malik uşaqlardan fərqlənmir. Fikrimizcə, bəzi hemofiliyalı uşaqlarda intellektual inkişaf səviyyəsinin yüksək olması psixoloji baxımdan kompensasiya mexanizmlərinin işə düşməsi ilə əlaqədardır. Fəal əməli fəaliyyətlərinə məcburi məhdudiyyət qoyulmuş, elə buna görə də qismən passiv həyat sürən uşaqlar zehni işlərə daha meyilli olur və buna çox vaxt sərf edirlər. Təbii ki, belə olan halda onların intellektual fəaliyyət göstəriciləri yüksək olacaqdır. Bu göstəriciləri isə əqli inkişaf (SQ) əmsalı ilə eyniləşdirmək olmaz.

Apardığımız eksperimental-psixoloji tədqiqat zamanı hemofiliyalı xəstələrin intellektual inkişaf səviyyəsinin də araşdırılması xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki ədəbiyyatda bu məsələ ilə bağlı təzadlı fikirlərin araşdırılması həmin xəstələrin müalicə, reabilitasiya işini düzgün müəyyənləşdirməyə, onların peşə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, «Maarif», 1967, 167s.

2. Абрамова Г.С., Юдчиц Ю.А. Психология в медицине. М., Психкоры, 1998, 272 стр.

3. Губачев Ю.М., Каган В.Е. Половой диморфизм переживания болезни при невротических кардиалгофобиях. Психологический журнал, 1990, №5, стр.61-65.
4. Николаева В.В. Влияние хронической болезни на психику. М., 1987.
5. Зейгарник Б.В. Патопсихология. М., Моск.Университет, 1986, 280 с.
6. Карвасарский Б.Д. Психотерапия. М., Медицина, 1985, 304 с.
7. Лихачева Е.А., Плющ О.П., Соловьев Г.Я., Сурин В.Л., Семейный медико-генетический анализ и пренатальная диагностика гемофилии «А». Гематология и трансфузиология, 1996, том 41, стр. 15.
8. Муладжанова Т.Н. Психологический анализ изменений личности у больных хронической почечной недостаточностью, находящихся на лечении гемодиализом. Автореф. дис. к. психол.н., М., 1983, 22 стр.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М., Педагогика, 1989, 328 стр.
10. Исаев Д.Н., Палей А.И., Кабаков М.М., Личко А.Е., Резникова Т.Н., Смирнов В.М., Мучник Л.С. Психодиагностика в клинической медицине. Л., 1983.
11. Klein G.S. Perception, motives and personality. N.Y. 1970.
12. Witkin H. Cognition: theory, research, promise by constanse. Scherer, 1964.

ОСОБЕННОСТИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПСИХОЛОГИИ БОЛЬНЫХ ГЕМОФИЛИЕЙ

В статье рассматриваются вопросы лечения, психологической реабилитации и психокоррекции больных гемофилией. Раскрываются психологическое содержание таких феноменов как «внутренняя картина болезни», «внутренняя картина здоровья». На основе исследования познавательной деятельности больных гемофилией, выделены особенности эмоциональной и познавательной сферы личности.

THE COGNITIVE FUNCTION AND PSYCHOLOGY OF HEMOPHILIACS

The article deals with treatment, psychosocial rehabilitation and psycho-correction of patients with hemophilia. Reveal the psychological content of such phenomena as the "internal picture of disease", "internal picture of health". Based on a study of cognitive activity in patients with hemophilia, the peculiarities of emotional and cognitive spheres of the individual.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ЖЕНЩИН С ОНКОЛОГИЧЕСКИМ ЗАБОЛЕВАНИЕМ МОЛОЧНОЙ ЖЕЛЕЗЫ

Агаева Э.

магистрант кафедры психологии БГУ

Под термином «онкологические заболевания» следует понимать такие изменения в организме, при которых происходит патологическое разрастание клеток, вследствие чего в различных тканях и органах образуются опухоли.

Общепринятой теории опухолевого роста к настоящему времени еще не выработано, но наиболее широкое признание получила полиэтиологическая теория и представления о механизме развития новообразований, как стадийном процессе превращения нормальной соматической клетки в опухолевую. Согласно этой теории, любая живая клетка на Земле содержит в себе протоонкогены, которые при тех или иных условиях переходят в активную форму – онкогены. А вот онкогены уже и выстраивают злокачественный вариант клетки, который дает начало росту опухоли. Никакого единичного изменения, будь это даже самая грубая мутация в самом важном протоонкогене, недостаточно для развития

рака — чтобы клетка вышла из-под контроля, в ней должны быть повреждены сразу несколько регуляторных механизмов.

Процесс перерождения клетки из нормальной в злокачественную проходит через несколько стадий перед тем, как окончательно сформируется собственно опухоль. В стадии инициации происходят необратимые нарушения генотипа нормальной клетки, вследствие чего она переходит к предрасположенной к трансформации состоянию, называемой латентной клеткой. Промоция – вторая, длительная и обратимая стадия, а вызывающие её агенты – промоторы. Отмена промотора может вести к регрессии опухоли. Прогрессия – заключительная стадия опухолевой трансформации. Если стадии инициации и промоции можно рассматривать как доклинические проявления опухолевого роста, то прогрессия проявляется в сформированной опухоли.

Вышеизложенное имеет цель обоснования мнения о том, что человек с новообразованием прошёл

длительный путь борьбы с неблагоприятными, стрессовыми факторами. Причём, первый удар он получил задолго до того, как у него обнаружили опухоль. Тогда он стал носителем латентной клетки (фаза инициации). Но не всегда латентная клетка продолжает свое развитие. Для этого нужно влияние промоторов. Значит, человек и в дальнейшем должен чувствовать на себе влияние неблагоприятных факторов, которые сами по себе не привели бы к опухоли, если бы латентной клетки не было, т.е. изначально первичный стресс необходим. А человек с уже выявленной опухолью – это сформированный «онкологический» тип личности, результат длительного взаимодействия с неблагоприятными факторами.

Так же, как для конкретного патологического микроорганизма определённые органы обладают специфической привлекательностью, так и конкретные эмоциональные конфликты обладают специфичностью и соответственно склонны воздействовать на определённые внутренние органы. Для нас представляют интерес факторы риска, воздействующие на молочные железы. Большинство из известных факторов риска онкологии молочной железы

имеют отношение к промоции, т.е. так или иначе связаны с выработкой и воздействием гормонов яичников – эстрогенов.

Молочная железа женщины предназначена для вскармливания потомства молоком, также как и у остальных млекопитающих. Недавно слово “мама” происходит от лат. “mamme” – “женская грудь”. Такого мнения о предназначении женской груди, которую она изучает уже несколько десятилетий, придерживается Мэрилин Йелом, научная сотрудница Стэнфордского университета. По её мнению, женская грудь – неотъемлемая часть человеческой истории. Только в конце XIX века люди научились пастеризовать коровье молоко, сделав его безопасным для младенцев. А до этого материнская грудь означала жизнь или смерть для ребенка. Смерть младенца ставила под вопрос продолжение рода. Поэтому идола древности имеют груди, богини античности полногруды, а тех из них, кто воплощал плодородие, ваятели даже снабжали множеством грудей.

Но удивительным образом женская молочная железа стала восприниматься не только как символ материнства, но и приобрела совершенно иное значение

для представителей человеческого рода. Давно известно, что от размера груди производительность молока совершенно не зависит. Молочные железы самок обезьян мало отличаются от таковых у самцов. Собственно молочная железа имеет гораздо меньшие размеры, чем вся грудь. Ни размер, ни форма груди не влияют на способность женщины к грудному вскармливанию. Однако женская грудь является важной составляющей сексуальной привлекательности.

В конце 2005 г. английские психологи из Университета Св. Эндрю разгадали загадку женской привлекательности. Наибольшей популярностью у мужчин пользуются женщины с высоким уровнем эстрогенов – женских половых гормонов. Хорошо известно, что эти гормоны влияют на формирование груди. Возможно, женская грудь может восприниматься мужчиной как сигнал, знак о том, что уровень эстрогенов достаточен для того, чтобы воспроизвести потомство.

Как женщины, так и мужчины сходятся в том мнении, что женская грудь – важная часть организма женщины, причём такого мнения придерживались на протяжении веков представители разных культур. На протяжении всей ис-

тории человечества женская грудь считалась сущностью женственности, символом вскармливания и любви.

Наплеватьски относиться к этой части тела могли только воинственные мифические амазонки. Название мифического племени женщин, подпуславших к себе мужчин ради продолжения рода только раз в году, происходит от греческого «а мазон», что значит «без груди». Эти воинственные дамы еще в юности отрезали себе правую грудь, чтобы она не мешала натягивать лук.

Согласно психосоматическому подходу, в развитии, течении и исходе соматических заболеваний играют роль психологические факторы. Если амазонки избавлялись от груди реально, то можно предположить, что женщины, имеющие онкологические заболевания молочной железы, бессознательно стремятся избавиться от груди. Локализация новообразований в том или ином органе имеет свои особенности и связана с назначением его в организме. Молочная железа женщины – грудь, символ материнства и женской привлекательности. Следовательно, поражение её болезнью – это показатель проблем, связанных с женским началом.

Фрейд был убеждён, что всё самое существенное в развитии личности происходит до пятилетнего возраста, а позже человек уже только «функционирует», пытается изжить ранние конфликты. Фрейд рассматривал развитие личности как адаптацию индивида к внешнему, социальному миру, чуждому ему, но совершенно необходимому. Исходя из этого, можно предположить, что женщины с онкологией молочной железы адаптируются к внешнему миру, исходя из своего опыта, полученного до пятилетнего возраста. С чем может столкнуться ребёнок, чтобы стать обладателем латентной онкологической клетки молочной железы, которая в дальнейшем станет опухолью?

Одна из теорий, объясняющая механизмы формирования психологического пола -это идентификационная теория. В соответствии с ней не биология пола, а воспитание ребёнка, т.е. социально-психологический фактор имеет значение для установления того или другого полового типа. С 3 до 6 лет ребёнок проходит через фаллическую стадию развития. Доминирующий конфликт на этой стадии был назван Фрейдом Эдиповым комплексом. Этот возрастной промежуток у Э. Эриксона носит название локомоторно-гениталь-

ной. Появлению чувства вины способствуют родители, чрезмерно наказывающие детей в ответ на их потребность любить и получать любовь от родителей противоположного пола. Решающей стадией всего последующего психосексуального развития женщины является тот период, когда складываются первые объектные отношения в семье. В течение этой фазы, пик которой наступает между третьим и пятым годами жизни, могут возникнуть различные обстоятельства, заставляющие «отказаться» от женской роли. Например, явное предпочтение, оказываемое родителями её брату, часто способствует появлению у девочки сильных стремлений к маскулинности. Это укрепляет её убеждение, что положение женщины – неприятное и опасное. Из-за своих тревог и чувства вины девочка может совершенно «отвернуться» от роли женщины и найти убежище в фиктивной маскулинности Ш. Гудмен вспоминает в книге о том, что её отец произносил каждое утро молитву, которое оставила неизгладимое впечатление в детской психике: «Благодарю тебя, Господи, что ты не создал меня рабом. Благодарю тебя, Господи, что ты не создал меня женщиной».

Существует две различные по происхождению формы рака молочной железы: развивающаяся на фоне стимуляции секреции пролактина и возникающая при усилении продукции эстрогена. Пролактин – гормон, который синтезируется и накапливается в передней доле гипофиза. Этот гормон отвечает за секрецию молока у женщины после родов, а также стимулирует выработку прогестерона в желтом теле яичников. Эстроген – гормон, который контролирует половое созревание женщины, способствуя развитию и нормальному функционированию женских половых органов. Эстрогенный гормон подготавливает организм женщины к беременности и увеличивает сексуальное либидо. Инстинктивные желания, выражают ли они потребности в еде, тепле, комфорте или сексуальные стремления и агрессию, возникают в теле и проявляются в психике, в виде постоянной потребности в удовлетворении. Они создают болезненное напряжение, если остаются неудовлетворёнными. В данном случае, женщины с онкологией, пережив стресс в связи с принадлежностью к уязвимому женскому полу, внешне отрицают свое женское начало, но внутренние пот-

ребности требуют своей реализации. Длительное воздействие эстрогена – это и есть подтверждение потребностей женщины в реализации заложенных природой функций.

Отрицание женственности, которое выражается в поздней реализации потребностей и функций женщины, а нередко и отказ от этих потребностей, не проходит бесследно для организма. Если даже внешне женщина отрицает женственность, внутренне она не перестаёт быть ею. Нереализованные потребности создают конфликт, напряжённость, итогом которого становится онкология молочной железы

Согласно теории онкогенеза, на стадии инициации происходит необратимое перерождение клетки в латентную онкологическую. Между этапом перерождения и обнаружением опухоли проходит несколько лет. Одна из особенностей злокачественной клетки – её бессмертие. Говоря это языком психологии, женщина с выявленной опухолью молочной железы за много лет до этого перенесла стресс, получила удар, связанный с её биологическим полом. Рак молочной железы моложе 25 лет практически не встречается. При этом для того, чтобы развилась

опухоль, необходимо не менее 20 лет, поэтому причину онкологии молочной железы стоит искать в детстве женщины – носительницы опухоли. Это может быть неприятие родителями как нежеланная девочка, в то время как ждали мальчика или перенесённое сексуальное насилие в детском возрасте или вина за проявленную раннюю детскую сексуальность. Этот стресс не был переработан, осознан, так и остался бессмертным в бессознательном. Как следствие этого, осознание того, что отражаться в глазах других как представительница женского пола небезопасно, даже не отдавая себе отчёт, не осознавая причины, побуждает женщину отрицать женственность. Если обратиться к анатомическому строению, то нетрудно заметить, что женщину «выдают» груди, внешне они отличают женщину от мужчины. А если выглядеть как женщина опасно, то от груди надо избавиться.

Нами было проведено экспериментальное исследование с целью составления психологического портрета женщин с онкологическим заболеванием молочной железы. С этой целью были использованы следующие методы исследования:

1. Наблюдение и беседа;

2. ММРІ(сокращённая версия Мини-мульт);

3. Цветовой тест Люшера/ Цветовой тест отношений Эткинда;

4. Тест фрустрационной толерантности Розенцвейга;

5. Опросник Сандры Бэм;

6. Методика «Прошрое, настоящее, будущее»;

7. Оценка потребности в одобрении.

В общей сложности в исследовании принимало 48 женщин, 28 из них имели различные онкологические заболевания, 20 женщин, имеющие другие заболевания, а также практически здоровые испытуемые были отобраны для контрольной группы. По итогам наблюдения и беседы, были выявлены некоторые особенности женщин с онкологией молочной железы. Они с лёгкостью, с самоиронией соглашались с негативными утверждениями, в то время как положительные определения выбирали, стесняясь, и даже оправдывались, комментируя свой выбор. В контрольной группе женщины с лёгкостью и без стеснения выбирали положительные утверждения о себе.

В обеих группах испытуемых была выявлена высокая потребность в одобрении. В экспериментальной группе показатели были

ненамного выше. При этом на прямой вопрос, заданный во время беседы «Для Вас важно нравиться окружающим?», экспериментальная группа отвечала, в основном, «нет», в контрольной же группе не скрывали свою потребность нравиться окружающим.

Психологическое время – прошлое. Наиболее значимым для экспериментальной группы было прошлое и настоящее, незначительным – будущее. Для контрольной группы наиболее значимым оказалось будущее.

Обе группы показали одинаковые результаты по осознанию психологического пола. В экспериментальной группе выявлена андрогинность с тенденцией к маскулинности, в контрольной – андрогинность с тенденцией к фемининности.

При этом результаты по методике Люшера, проведённого сразу после Опросника Сандры Бэм, выявили следующую картину экспериментальной группе: напряжение, стремление оградить себя от конфликтов, стресса, мнительность, тревожность, неадекватная оценка среды, стремление к самооправданию. Для контрольной группы были получены следующие показатели: деловое возбуждение, активное стремление к

деятельности, впечатлениям, удовольствиям, стремление уйти из подчинения, негативное отношение к различным запретам.

По результатам методики Люшера в экспериментальной группе была выявлена высокая тревожность. В контрольной группе, несмотря на то, что в индивидуальных цветовых раскладках выявлялась тревожность, в общей выборке тревожности выявлено не было. В экспериментальной группе обнаружено наличие нерешаемых эмоциональных проблем, в то время как в контрольной группе выявлена более реализованная эмоциональная жизнь.

Для экспериментальной группы характерно негативное к себе отношение, которое либо не осознаётся, либо скрывается от окружающих. В контрольной группе, в целом, позитивное восприятие себя. В обеих группах ответы на прямые вопросы о себе были «Нормальное».

Фрустрационные ситуации вызывают в экспериментальной группе агрессию на себя и на окружающих. Реакции, направленные на разрешение ситуации незначительны. В контрольной группе агрессивные реакции составляют значительную часть ответов, на втором месте реакции,

направленные на разрешение ситуации. Реакции самообвинения занимают третью позицию, при этом они носят разрешающий характер и направлены на будущее, в то время как в экспериментальной группе реакции самообвинения больше звучат в прошедшем времени.

Опросник ММРІ (сокращённая версия Мини-мулт) выявил такие отличия экспериментальной группы от контрольной. В целом, экспериментальная группа показала результаты, по всем показателям, кроме экстраверсии, выше, чем в контрольной. Они используют симптомы соматического заболевания как средство избегания ответственности. Все проблемы разрешаются уходом в болезнь. Главной особенностью таких людей является стремление обратить на себя внимание, во что бы то ни стало, социально дезадаптированы, агрессивны, обидчивы, злопамятны, возбудимы и чувствительны. Наблюдается склонность к формированию сверхценных идей. Свои взгляды они активно насаждают, поэтому имеют частые конфликты с окружающими. Внутренне характерна тревожность, боязливость, нерешитель-

ность, постоянные сомнения. Они способны тонко чувствовать и воспринимать абстрактные образы, но повседневные радости и горести не вызывают у них эмоционального отклика.

Резюмируя полученные результаты проведённого исследования, был составлен психологический портрет женщин с онкологией молочной железы.

Для женщин с онкологическим заболеванием молочной железы характерен конфликт между социальной и материальной составляющими личности. Они отказывают себе в удовлетворении потребностей, внешне отрицая их. Высокие показатели вины, агрессии и тревожности. Стремление понравиться побуждает угождать, приводит к гиперответственности, подсознательному желанию показаться другим лучше, чем сами к себе относятся. Отрицание женственности и нереализованные биологические потребности создают напряжение. За маской эмоциональной холодности скрывается бурная, нереализованная потребность любви и признания. Психологическое время – прошлое, нерациональные пути решения проблем, уход в болезнь.

Литература:

1. Şəfiyeva E. İ. Klinik psixologiya. – Bakı–2002. 81 s.
2. Агеенко А.И. Онкогены и канцерогенез. – М.: Медицина, 1986, 256с.
3. Александер Ф. Психосоматическая медицина. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. 352 с.
4. Ганцев Ш. Х., Хуснутдинов Ш. М. Патология и морфологическая характеристика опухолевого роста. М.: МИА, 2003. – 208 с.
5. Гудмен Ш. Исцеление и предотвращение рака и других заболеваний. 9 - шаговая программа. СПб.: Прайм-Еврознак, 2007, 221с.
6. Саймонтон К., Саймонтон С. Психотерапия рака. - СПб.: Питер, 2001. 288 с.
7. Сидоренко Л. Н. Мастопатия (психо-соматические аспекты). Л.: Медицина, 1979. 168 с.
8. Фрейд З. Психология бессознательного. М.: Просвещение, 1990. 447 с.
9. Хей Л. Новейшая энциклопедия здоровья и счастья. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2007. 896 с.
10. Yalom M. A History of the Breast. 1997. 352
11. www.opuhol.ru

**SÜD VƏZİLƏRİNDƏ ONKOLOJİ XƏSTƏLİKLİ
QADINLARIN PSIXOLOJİ PORTRETİ**

Süd vəzilərində onkoloji xəstəlikli qadınlar üçün şəxsiyyətin maddi və sosial tərkib hissələri arasındakı konflikt xarakterikdir. Onlar xaricən tələbatları inkar edərək, özlərini onların ödənilməsindən məhrum edirlər. Günah, aqressiya, həyəcanlılığın göstəriciləri yüksəkdir. Bəyənilmək meyli qane etməni, razı salmanı oyadır, hiperməsuliyyətliliyə, digərlərinin gözündə özlərinə bəslədikləri münasibətdən daha yaxşı görünmək şüuraltı arzusuna gətirib çıxarır. Qadın incəliyinin inkarı və həyata keçirilməmiş bioloji tələbatlar gərginlik yaradır. Emosional soyuqluq maskası altında həyata keçirilməmiş sevgi və etiraf tələbatı durur. Psixoloji zaman – keçmiş, qeyri – rəasional qərar qəbulu yolları xəstəliyə qapılmaqdır.

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF WOMEN WITH ONCOLOGICAL DISEASE OF A MAMMARY GLAND

For women with oncological disease of a mammary gland the conflict between social and material components of the person is characteristic. They refuse to themselves in satisfaction of requirements, outwardly denying them. High indicators of fault, aggression and uneasiness. The aspiration to like induces to please, leads to hyperresponsibility, to subconscious desire to seem to another it is better, than itself concern. Negation of femininity and non-realised biological requirements create pressure. Behind a mask of emotional coldness the rough, non-realised requirement of love and a recognition disappears. Psychological time – the past, irrational ways of the decision of problems, leaving in illness.

MUSIQİ PSIXOTERAPİYASI PSIXOLOJİ SAĞLAMLIĞA TƏSİR VASİTƏSİ KİMİ

Məhərrəmovə Y.T.

*Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun
Psixologiya kafedrasının əməkdaşı*

Bəzən biz insanlar müxtəlif psixoloji problemlər yaşayırıq. Bəzən bu problemlərin həlli təklildə mümkün olmur. Bu baxımdan son illər psixologiyada qrup psixoterapiyasının müxtəlif formalarına diqqət xüsusilə artmışdır. Belə ki, qrup psixoterapiyası insanın emosional sahəsindəki çətinlikləri, daxili psixoloji problemləri, eləcə də şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə təzahür edən müxtəlif anlaşılmazlıqları dərk etməyə və onların həllinə, insanın öz şəxsiyyətini təkmilləşdirməsinə, davranışındakı mümkün yayınmaları aradan qaldırmasına, öz hisslərini ifadə edə bilməsinə, tənhalıq hissindən yaxa qurtarmasına, ünsiyyətdəki çətinliklərin həllinə və s. imkan yaradır.

Musiqi terapiyası da qrup psixoterapiyası metodlarından biridir. Musiqi terapiyası - müalicə vasitəsi qismində musiqidən istifadə edilən psixoterapevtik metoddur. Bu zaman insanın estetik hisslərinə təsir göstərməklə, onun psixi sağlamlığında harmoniyanı bərpa etməyə çalışırlar.

Musiqinin insan orqanizminə müalicəvi təsiri hələ qədim zamanlardan məlumdur. Bu məsələnin elmi izahında ilk cəhdlər Avropada XVII əsrə təsadüf olunsada, geniş eksperimental tədqiqatlar XIX əsrə aiddir. Psixi xəstələrin müalicə sistemində musiqiyə S.S.Korsakov, V.M.Bexterev və digər məşhur rus alimləri böyük əhəmiyyət vermişlər. Musiqi terapiyasının müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş ədəbiyyatlar L.S.Brusilovskiy (1971), V.Y.Zavyalova (1995), Şvabe (1974), Qalinskanın (1977) işlərində öz əksini tapmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Quranın avazla oxunması və onun insanlara təsiri musiqi terapiyasının köklərinin Şərqdə çox qədimlərə (VII əsrə) getdiyini göstərir.

Musiqi terapiyasının 4 əsas müalicəvi istiqamətini ayırırlar:

- 1) verbal psixoterapiya gedişində emosional fəallaşma;
- 2) şəxsiyyətlərarası ünsiyyət vərdislərinin (kommunikativ funksiya və qabiliyyətlər) inkişafı;
- 3) psixovegetativ proseslərə tənzimləyici təsir;

4) estetik tələbatların artması.

Musiqi terapiyasının müalicəvi təsir mexanizmləri qismində aşağıdakıları göstərmək olar:

1) katarsis, 2) emosional (ruhən) yüngülləşmə, 3) emosional vəziyyətin tənzimlənməsi, 4) şəxsi yaşantıların dərkini yüngülləşdirilməsi, 5) həyati problemlərlə qarşıdurma, 6) sosial fəallığın yüksəlməsi, 7) emosional ekspressiyanın yeni vasitələrinin mənimsənilməsi, 8) yeni ünsiyyət dairəsinin və yönəlişlərin formalaşmasının yüngülləşməsi (5, səh 286).

Musiqi terapiyası 2 əsas: fəal və reseptiv formada mövcuddur. Fəal musiqi terapiyası terapevtik yönümlü fəal musiqi fəaliyyətini: xəyalında canlandırma və xəyali görüntü yaratmaq, insanın özünün ifası və seçilmiş musiqi alətlərinin köməyi ilə improvizasiyanı əhatə edir.

Reseptiv musiqi terapiyası terapevtik məqsədlə musiqinin qavranılması prosesini əks etdirir. Öz növbəsində reseptiv musiqi terapiyası 3 formada fəaliyyət göstərir: kommunikativ (qarşılıqlı anlaşma və etibarlı əlaqələrin saxlanılmasına yönəlmiş birgə musiqinin dinlənilməsi), reaktiv (katarsisə nail olmağa yönəlmiş) və reopilyativ (sinir-psixi gərginliyin enməsinə şərtləndirən).

Qrup psixoterapiyası zamanı musiqi terapiyası kifayət qədər geniş istifadə olunur. Hər şeydən əvvəl müalicə praktikasında kommunikativ məsələlərə istiqamətlənmiş reseptiv musiqi terapiyası istifadə edilir. Qrupda pasiyentlər xüsusi seçilmiş musiqi əsəri dinləyir, sonra isə dinləmə zamanı onlarda yaranan hiss, xatirə, fikir, assosiasiyalar, xəyali görüntülər (adətən, proyektiv xarakterli) müzakirə olunur. Bir məşğələdə bir qayda olaraq 3 əsər və ya müəyyən qədər tamamlanmış parçaları (hər biri 10–15 dəq) dinləyirlər. Musiqi əsərlərinin proqramı əhvalın daimi dəyişkənliyi, müxtəlif emosional yüklənmə nəzərə alınmaqla dinamika və temp əsasında qurulur. İlk əsər bütün məşğələ üçün müəyyən iqlim formalaşdırmalı, pasiyentlərin əhvallarını aşkar etməli, əlaqələr qurmalı və musiqili məşğələlərə daxil olmaq, sonrakı dinləmə üçün hazırlaşdırmalıdır. Bu ruhən yüngülləşdirici təsirlə fərqlənən sakit əsər olur. İkinci əsər-dinamik olur, gərginlik baxımından əsas yükü daşıyır, onun funksiyası pasiyentin öz həyatındakı proyektiv xarakterli intensiv emosiyaların, xatirə və assosiasiyaların stimullaşdırılmasından ibarətdir. Onun dinlənilməsindən sonra qrupda pasiyentlərdə yaranan

hisslər, xatirələr, fikir və assosiasiyaların müzakirəsi üçün kifayət qədər çox vaxt ayrılır. Üçüncü əsər gərginliyi çıxartmalı, sakitlik iqlimi yaratmalıdır. O, sakit, relaksasiyaedici və ya əksinə enerjili, gümrahlıq, nikbinlik, enerji verən ola bilər.

Qrup psixoterapiyası prosesində pasiyentlərin fəallığını müxtəlif tamamlayıcı tapşırıqların köməyi ilə stimullaşdırmaq mümkündür, məsələn, kimin emosional vəziyyətinin daha çox verilən musiqi əsərinə uyğun olmasını aydınlaşdırmaq, mövcud melodiyalardan öz «musiqi portretini», qrup üzvlərindən kiminsə emosional vəziyyətini əks etdirən əsəri seçmək olar.

Qrup psixoterapiyasında musiqi terapiyasının fəal variantından da istifadə olunur. Bu isə sadə musiqi alətlərinin olmasını tələb edir. Pasiyentlərə seçilmiş musiqi alətlərinin köməyi ilə öz hissələrini ifadə etmək və ya qrup üzvlərindən kiminləsə “dialoq” qurmaq təklif olunur. Fəal musiqi terapiyası xor ifa şəklində tətbiq oluna bilər. Psixoterapevt də musiqi əsəri çalaraq etibarlı və mehriban iqlim yaranmasına müvəffəq olar və bu, müalicəvi effektdə malikdir.

Musiqi ruhun qidasıdır. Əgər fikrimizi bədii tərzdə ifadə etsək, insanın “xəmiri musiqi ilə yoğrulur”. Körpələri yatırmaq üçün lay-

la oxunması, əzizləmək üçün oxşama, hətta kədəri ifadə etmək üçün ağılar söylənməsi buna sübutdur. Əbəs yerə deyil ki, gərgin iş şəraitində, müəyyən fəaliyyətlə məşğul olarkən insanlar musiqi eşitdikdə, “yorğunluğumuz çıxdı”, “ruhən sakitləşdik” deyirlər.

Musiqi terapiyasının hansı psixoloji problemlər zamanı daha effektiv olmasına gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu metod həyəcan və depressiya ilə mübarizədə, müxtəlif psixi xəstəliklərin müalicəsində, habelə şizofreniya və autizmdə effektiv nəticə verir. Bundan başqa müxtəlif mənşəli xəstəliklər, xərçəng, QİÇS zamanı xroniki ağrı sindromunun müalicəsində musiqi terapiyasının ağrıkəsici və relaksasiya, eyni zamanda əhval yüksəldici təsiri haqqında məlumatlar vardır. Belə ki, bu terapiya üsulundan görkəmli Azərbaycan oftoloqu Çingiz Cərullazadənin öz təcrübəsində istifadə etməsi faktı məlumdur. Onun çıxışlarının birindən sitat gətirsək yerinə düşər: “Elə bir cərrahi əməliyyat yoxdur ki, mən onu musiqi olmadan həyata keçirəm. Musiqi seçimini isə pasiyentlərin öz ixtiyarlarına buraxıram. Apardığım eksperimentlərdən aydın olub ki, musiqi sədalari altında həyata keçirdiyim əməliyyatlar daha rahat və effektiv nəti-

cələr vermişdir, nəinki musiqisiz əməliyyatlar...”

Beyində qan dövranının pozuntuları olan xəstəliklərin reabilitasiya prosesində onların funksional vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında və tənzimlənməsində də musiqi terapiyası böyük rol oynayır. Musiqi terapiyası müxtəlif psixi pozuntuların: psixoz, depressiya, şizofreniyanın; psixosomatik xəstəliklərin müalicəsində hipnoz zamanı uğurlu nəticələrə gətirir, emosional baxımdan effektiv təsir edir.

Son illərin tədqiqatları musiqi terapiyasının yeniyetmələrə münasibətdə də tətbiqinin effektivliyini göstərir. Yeniyetmələrdə emosional pozuntuların, davranışda ya-yınmaların korreksiyası, melanxolik əhvalın, aqressiyanın, qorxu hissinin və s. aradan qaldırılmasında əvəzsizdir.

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər qrup psixoterapiyası metodunun effektiv müalicəvi təsiri, ilk növbədə, onunla

məşğul olan psixoterapevtin nə dərəcədə professional olmasından və pasiyentlərin problemlərinə uyğun olan metodun seçilməsindən asılıdır. Praktika göstərir ki, professional və qeyri-professional psixoterapevt tərəfindən tətbiq edilən eyni bir metod fərqli nəticələrə gətirə bilər.

Qrup psixoterapiyası metodlarının müalicəvi effektinin təmin edilməsi üçün pasiyentlərdə bu psixoterapevtik üsulun uğuruna ümidin, pozitiv ustanovkanın yaradılması əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda göstərilmiş müsbət məziyyətləri nəzərə alaraq musiqi terapiyası təcrübədə daha çox istifadə edilməlidir. Ən azından gündəlik iş şəraitində müəyyən fəaliyyətlə məşğul olarkən gərginliyi azaltmaq, xoş əhval-ruhiyyə yaratmaq, yorğunluğu aradan qaldırmaq məqsədilə hər kəs şəxsi təcrübəsində bu üsulu tətbiq etsə, fikrimizcə, onun münasibətləri və fəaliyyəti daha səmərəli olar.

Ədəbiyyat:

1. Psixologiya. Prof. S.Seyidov, prof.M.Həmzəyevin redak. ilə. Bakı, 2007

2. Rita L.Atkinson, Richard C.Atkinson, Ernest R. Hilqard «Psikolojiyə giriş» (II), 1995. Sosial yayınlar, İstanbul, 686 s.

3. İrvin Yalom «Grup psixoterapiyasının teori və pratiği», 2002, 730 s.

4. Исурина Г.Л. «Групповые методы психотерапии и психореакции» Л, 1983.

5. Психотерапевтическая энциклопедия (под ред. Б.Д.Карвар-

ского). Санкт-Петербург, 1998, 752 с.

6. Рудестам К. «Групповая психотерапия» М., 1990, 386 с.

МУЗЫКАЛЬНАЯ ПСИХОТЕРАПИЯ КАК СРЕДСТВО ВЛИЯНИЯ НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ

В статье автор показал важность групповой психотерапии, особенно музыкотерапии. Выяснил терапевтические направления, механизмы влияния и формы использования музыкотерапии. Потом показал эффективность этой терапии при некоторых проблемах.

MUSICAL PSYCHOTERAPY AS THE MEANS OF INFLUENCE TO THE PSYCHOLOGICAL HEALTHY

Author has shown the importance of the group psychoterapy, especially music therapeutics in the article. There has explained therapeutic directions, influence mechanisms, usage forms of the music therapeutics. There has noted efficiency in the solution of the definite problems.

PSIXOLOGİYADA MƏSLƏHƏT XİDMƏTİ VƏ NARKOMANLARLA İŞDƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Pəşmfuruş Jalə Hüseyn

BDU-nun psixologiya kafedrasının aspirantı

Məsləhət vermə, psixiatriya sahəsində xəstələrə müasir köməklik metodlarından biridir və adətən, psixoloqun məsləhət verməsi ilə aparılır. Məsləhətçi, narkomanda müalicə olunmağa maraq və meyl yaratmaqla öz potensial imkanlarından yararlanmasına, qərara gələrək ən əlverişli metod və hərəkəti seçib öz çətinlikləri və problemlərinin həllinə nail olmasına cəhd edir (6, 95). İyirminci yüzilliyin ikinci yarısından bəri, insanların bir-biri ilə əlaqələrinin artması və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, insanların problemləri də artmış və buna görə də bu psixiatriya sahəsində mütəxəssislərin və məsləhətçilərin olmasına ehtiyac da artmışdır. Son illərdə, cəmiyyət xüsusiyyətlərində baş vermiş dəyişikliklər, o cümlədən, savad səviyyəsi, işləyən qadınların böyük marağı, müxtəlif ölkələrdə immiqrant toplusunun artması, cəmiyyətdə və məktəblərdə dalaşqanlığın artması, cəmiyyətin adamlarının arasında bağlı olduqları sinif fərqliliyinin artması və nəticədə mənəviyyətə ehtiyac, ona üz tutma

və meyl insanlarda psixi məsləhətləşməyə daha da ehtiyac duyğusunun artmasına səbəb olmuşdur. Məsləhətləşməyə tam və iradsız bir tərifin verilməsi çətindir, lakin məsləhət xidməti kliniki psixologiya, pedaqoji psixologiya, sosial psixologiya, mühəndis və əmək psixologiyası ilə daha çox əlaqədərdir. Son illərdə, uzaqdan məsləhət vermə də, o cümlədən, telefonla, radio ilə, videokasetlər və internet kimi mürəkkəb vasitələrlə inkişaf etmiş ölkələrdə intihar etmək qərarına gəlmiş şəxslərə məsləhətlərin verilməsinə məxsus telefon nömrələri mövcuddur və günün bütün saatlarında psixi sağlamlıq üzrə telefonla xidmətlərin göstərilməsi həyata keçirilir. Elektron poçt, məsləhətçi və məsləhətləşməyə müraciət etmiş şəxsin arasında məlumat mübadiləsini ən az müddətdə reallaşdıran əlaqə vasitəsinin digər bir növüdür. Məsafədə məsləhətləşmə metodundan istifadə, xüsusən, peşə seçimi üzrə, tez həyata keçir, belə ki, məsləhətçi lazım olan məlumatı ən az müddətdə əldə edir və sonra cavablandırır. Millerin

araşdırmaları, məsləhətləşmə xidmətlərindən yararlanma və şəxsin təhsil səviyyəsi arasında müsbət əlaqəyə malik olduğunu göstərir. Başqa sözlə, təhsil səviyyəsinin artması ilə, şəxslər öz çətinlik və problemlərini məsləhətləşmə ilə həll etməyə daha çox meyillənirlər (3, 13–18).

Məsləhətləşmə müntəzəm və planlaşdırılmış bir fəaliyyət kimi, peşəkar məsləhətləşmənin atası adı ilə tanınmış Frenk Parsons tərəfindən 1908-ci ildə Amerikanın Massachusetts Ştatının (Massachusetts) Boston şəhərində başlanmış və ancaq peşəkar məsləhətləşməyə söykəndiyindən onun işi biryönlü hesab olunurdu. O, humanist düşüncəli bir şəxs olmaqla, başqalarına, özəlliklə də cəmiyyətdə zülmə məruz qalanlara köməklik göstərmək istəyirdi. Qeyd etməliyəm ki, məsləhətləşmənin tarixi 1908-ci ildən öncəyə qayıdır. Deməli, Tanrı müxtəlif çağların xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, ağ günə çıxmağa bəşəri yönəldib apara bilən başqalarından üstün cəhətlərə malik və güvənilişi hansısa bir peyğəmbəri seçmişdir. Deməli, məsləhətləşmənin mənası, ilk dəfə dində irəli sürülmüş və din başçıları bəşəriyyətin tarixinin ilkin yönəldicilər olmuşlar. Humanist düşüncələr, elmlərin yayılması, cəmiyyətin mü-

rəkkəbliyi, siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklər məsləhətləşmənin ortaya çıxmasında və yayılmasında böyük rolu olmuş amillərdən olmuşlar və yönəltmə bir zərurət kimi ortaya çıxmışdır (7, 1-4). Frenk Parsons və əməkdaşları, Amerikanın Boston şəhərində, gənclərə işə yiyələnmə üzrə məsləhət verib yönəldirdilər. Amerikanın Psixologiya Assosiasiyası (American Psychological Association) və Amerikanın Məsləhətləşmə Assosiasiyası (American Consulting Association) 1952-ci ildə Peşə üzrə Məsləhətləşmə Milli Assosiasiyası, Yönəltmə və Məsləhətləşmə İşçilərinin Milli Assosiasiyası (American College Personnel Association) və Tələbə İşçilərinin Assosiasiyası (The Student Personnel Association) ilə birgə müqavilə bağladılar. Bu qurumlar Amerika İnkişaf və Məsləhətləşmə Assosiasiyasında (American Association for Counseling and Development) qeydə alınıb.

Bu qurumlar məsləhət vermə, tərbiyəvi nəzarət, narkomaniya, reabilitasiya, cinayət edənlərə məsləhət vermə, qrup iş birliyi, dini mövzular, təhsil üzrə məsləhət vermə, dəyərlər, psixi sağlamlıq və universitet səviyyədə məsləhət vermə sahələrində fəaliyyət göstərirlər (3, 53–54).

İslamın və İranın tarixində məsləhət məsələsi böyük əhəmiyyət daşıyır və onu müəllimlərin, alimlərin borcu hesab edirlər. Peyğəmbər və imamlar məsləhət verir, camaata məsləhət vermənin yollarını, özəlliklərini, məsləhət vermədə məsləhətçinin daşdığı məsuliyyətlər və məsləhət vermənin məqsədini aşılayırdılar. İmamlar müxtəlif sahələrdə mütəxəssis və məsuliyyətlə yanaşan, kütləyə qarşılaşdıqları problemlərini və çətinliklərini aradan qaldırmaqda kömək edə bilən məsləhətçilər yetişdirmək istəyirdilər. Müsəlman və iranlı alimlərin bəziləri də məsləhət vermə ilə məşğul olurdular.

İbn Sina müxtəlif məsləhət vermələrə, o cümlədən, təhsil, peşə, əxlaq, səhiyyə və mənəviyyat üzrə məsləhət vermələrə diqqət ayırmış, isteriya, epilepsiya, vurğunluq və melanxoliya kimi psixi pozğunluqlara dair fikrini bildirib və psixi xəstələri müalicə etməyə ümid verməyi çox effektiv bilirdi. Xacə Nəsrəddin Tusi də məktəblilərin istedadları və bir birləri ilə fərqlərini nəzərə almaqla elm və təhsil üzrə məktəblilərə məsləhət verməyi vurğulamışdır (Fəqihi, 1997) (3, 128.).

Məsləhət vermə səmavi dinlərdə xüsusi önəm daşıyır. Ulu Tanrı göndərdiyi Kərim Quran kitabını

yönəltmə və yol göstərmə kitabı adlandırmışdır. Böyük Peyğəmbərimiz yol göstərmənin önəmliyinə dair buyurub: “yolunu çaşmışa yol göstərmək sədəqə vermək kimidir” (5, 36).

Məsləhət vermənin mənası: məsləhət vermə adətən iki şəxs arasında və müəyyən bir mövzuda məqsədə malik bir danışqdır, yəni birinci şəxsin hansısa problemləri və rahatsızlıqları vardır və ikinci şəxs isə onu dinləməyə hazırdır. Məsləhət vermə klassik mənada öyüdvermədir və sözlüklərin çoxunda onu öyüd vermə kimi tərif edirlər. Məsləhət verməni aydınca tərif edib onun oxşar fəaliyyətlərdən ayırd etmək çox çətindir. Tanınmış Oksford sözlüyü (Simpson Simpson və Veymer Weimer) məsləhət verməni belə tərif edib: “məsləhət vermə və yaxud alma fərdi, sosial, psixi və sair sahələrdə öyüd və öyüd vermə olmaqla bir növ psixiatryadır və məsləhət almağa müraciət etmiş şəxsi məsləhət vermə yolu ilə öz problemlərini həll etməyə qadir etsin deyə məsləhət vermə müsbət və himayə edici rola malikdir”. İngiliscə sözlük olan Oksfordun başqa bir hissəsində məsləhət vermə belə tərif olunub: “bir şəxslə məsləhətləşmə, öyüd vermə, vurğulama, hansısa məqsədə dair məsləhətləşmə, hansısa

bir işi qəbul etdirməyə və yaxud gördürməyə öyüd vermə, tövsiyə etmə, başqaları ilə məsləhətləşmə, diqqət etmə, məsləhət alma, bir işi götür-qoy etmə". Müəlliflərin çoxu məsləhətləşməni elm kimi vurğulamış və bu sözlərini müdafiə etmişlər (Davar, Bhat 1995, Malan 1979) və yaxud onu bir növ inanc və bacarıq kimi bilirlər (Bugental 1992) (3, 21-28).

Yönəltmədən ümumi bir tərifin verilməsi çətin bir işdir, belə ki, müxtəlif alim və yazıçılar onu fərqli formada irəli sürmüşlər, lakin bu təriflərin çoxunda bir növ oxşarlıq vardır. Başqa terminlər kimi, o cümlədən şəxsiyyət və kultür kimi terminlər, yönəltmə termininə də çeşidli təriflər verilmişdir, o cümlədən: məsləhətləşmə bir öyrənmə prosesi olaraq iki şəxs arasında əlaqə yaratmaqla aparılır, və belə bir qarşılıqlı əlaqədə məsləhətçi lazım gələn elmi və peşə bacarıqlarına malik olmaqla, ona müraciət edənləri, onların problemlərinə uyğun yollarla və müraciət edən özünü daha çox tanıyıb ictimada aktiv, yaradıcı və kədər-siz bir şəxs olsun deyə, ona kömək etməyə çalışır. Başqa və daha geniş bir tərifdə məsləhətləşmənin mənası belə verilmişdir: yönəltmənin mövzusu və tərfi, şəxs özünü, eləcə də özündəki dünyasını tanısin

deyə, şəxsi yönəldib kömək etməkdir. Verilən bu tərifdə, yönəltməni və məsləhətləşməni ümumiyyətlə izah və şərh etmiş dörd termindən istifadə edilmişdir:

1-Proses termini: bu termin ardıcıl və daimi dəyişilmə mənasındadır. Yəni məsləhətləşmə ötürü bir hadisə deyil, əksinə bir hədəfə sarı irəliləyən bir sıra tədbirlər və hərəkətlərdir.

2-Köməklik termini: bu termin başqalarına köməklik xidmət göstərmə mənasındadır. Misal üçün: tibb ixtisası, psixologiya, sosial köməklik. Bunların hamısının məqsədləri ixtisas köməyi göstərmə yolu ilə insanlara profilaktika, müalicə və durumlarını yaxşılaşdırmaqdır.

3-Şəxs termini: köməkliyə ehtiyacları olan tələbəyə, məktəblilər və ya şəxslərə deyilir və bu köməklik anormal şəxslərə deyil adi şəxslərə göstərilir.

4-Özü və özündəki dünyanı tanıma termini: bu termin öz şəxsiyyət və kimliyini bilmə və öz mahiyyətini başa düşmə, öz çevrəsindəki dünyanı və əlaqədə olduğu şəxsləri ayırd etmə mənasındadır. Şəxs, bu prosesdə, özünün istəklərini, bacarıqlarını. Öz müsbət və mənfi cəhətlərini tanıyıb bilir.

Məsləhətləşmənin başqa bir tərfi: bu tərifdən məqsəd budur ki,

şəxs məlumat və biliklə düzgün qərar çıxara bilsin deyə şəxsə köməklik göstərilir.

Yuxarıda qeyd olan təriflərdə bir neçə hala riayət edilməlidir və onlara riayət etmə məsləhətləşməni daha dəqiq, möhkəm və daha praktik edir. Həmin hallar bunlardan ibarətdir:

1-məsləhətləşmədə öyüd və ya nəsihət verməyə məhdudlaşmırsan, kobudluq və əmr etmə də yoxdur, əksinə məqsəd yalnız kömək göstərməkdir.

2-Məsləhət almağa müraciət edənlərin xüsusiyyətlərini, üstünlüklərini, eyblərini və məhdudiyyətlərini tanımaq onlara kömək göstərməyə zəruridir.

3-Özünütanıma: əbəsliyə yol verilməsin deyə şəxs kimliyini, kim olduğunu və bacarığını bilməlidir.

4-Şəxs öz düşüncəsinə və təsəvvürünə tam məlumatlı olsun deyə şəxsə düzgün məlumat verməlidir.

5-Məsləhətləşmədən nəticə çıxarma müraciət edənlərin öz işləridir.

6-Məsuliyyət daşımağa sayğı ilə yanaşmalı, öz sərbəstliyinə və özünə güvənməyə hörmətlə yanaşmalıdır.

7-Köməklik göstərmə problemlərin yalnız bir hissəsini ehtiva etməməlidir və həyatın bütün mərhələlərini ehtiva etməlidir (5, 15-17).

• Qasted Gasted məsləhətləşməni belə tərif etmişdir: məsləhətləşmə bir öyrənmə prosesi olaraq iki şəxs arasında əlaqə yaratmaqla aparılır, və bu əlaqədə məsləhətçi lazım gələn elmi və peşə bacarıqlarına malik olmaqla, ona müraciət edənləri, onların problemlərinə uyğun yollarla və müraciət edən özünü daha çox tanıyıb ictimada aktiv, yaradıcı və kədərsiz bir şəxs olub həyata keçirmək istədiyi öz məqsədlərini reallıqla və yaxşı dərk edib həyata keçirsin deyə, ona kömək etməyə çalışır.

• Gilbert Vern Gilbert Wren məsləhətləşməni belə tərif etmişdir: məsləhətləşmə hədəfə malik bir əlaqədir və müraciət edənlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq məsləhətçinin və müraciət edənin iştirakı və əməkdaşlığı ilə aparılır. Burada vurğulanır ki, müraciət edənin hər hansı gəldiyi qərara və özünü necə tanıyırsa tanısın ona sayğı ilə yanaşılmalıdır (müraciət edənlərin özqərara gəlmələri, özünütanımaları).

• Mak Daniel Mc Daniel məsləhətləşməni belə tərif etmişdir: məsləhətləşmə müraciət edənlərlə bir-bəşə əlaqə və özü ilə, çevrəsi ilə barışığa gəlsin deyə, məqsəd müraciət edənlərə köməklikdir (2, 23).

Məsləhətləşmənin məqsədlər: məsləhətləşmənin başlıca məqsədi

müraciət edən öz qaxınc edilmiş maraqlarını tanıması və keçən zamanlarda həmin maraqlardan nə isə malik olduğunu öz aydın və sayıq zəmirinə köçürməsidir. İztiraba tutulmuş şəxslərə məsləhətçinin köməyi çox təsirlidir (4, 48). Məsləhətləşmədən məqsəd müraciət edənlərə özünü tanımağa köməklikdir və özünü tanımaqdan məqsəd özünü tanımaqla daha effektiv, daha yaradıcı və bunun nəticəsində daha kədərsiz bir şəxs olmaqdır. Şəxs məsləhətləşmə yolu ilə özünün keçmiş durumunu başa düşür.

Karl Rocers belə düşünür ki, məsləhətləşmənin məqsədi şəxsin şəxsiyyətə və psixə cəhətdən inkişafının artırılması və onun sosial inkişafı yönəddir. Beləliklə, məsləhətləşmə və yaxud yönəltmənin iki məqsədi vardır: birincisi öləri məqsəd, ikincisi isə dərin məqsəddir. Bu məqsədləri aşağıda izah edək.

1-öleri məqsəd: şəxslərə problemlərinin, o cümlədən təhsildə, ailədə, peşə üzrə problemlərinin həllinə köməklik göstərməkdir. Bu məqsədə hadisə baş verməzdən profilaktika deyilir, şəxsin maddi və mənəvi kapitalının boşə sərf etməsinin qarşısını alır.

2-Dərin məqsəd: belə ki, şəxs düzgün məlumatla özü öz problemlərini həll etməli və daha ağıllı davranmalıdır (5, 17-18).

Məsləhətləşmənin məqsədi şəxs uğursuzluğa düşəcəyi təqdirdə başqalarının tənqidinin qarşısını almaq, şəxslərin düşüncələrinə sayğı ilə yanaşmaq, başqalarına fərdi düşüncəni məcburi qəbul etdirməmək, fikir sahibi olan şəxsləri ayırd etmək, başqalarının hi-mayəsindən yararlanmaq, başqalarının fikirlərindən yararlanmaq ayıb və utanclı deyil düşüncəsini yaratmaqdır (2, 131).

Məsləhətləşmənin növləri: bunlardan ibarətdir: ailə və evlənmə məsləhəti, peşə məsləhəti, uyğunlaşma məsləhəti, təhsil məsləhəti, sosial məsləhət, hüquq məsləhəti, tibbi məsləhət və s.

Məsləhətləşmə iki kateqoriyaya bölünür:

1-fərdi məsləhətləşmə. Bu növdə müraciət edənin sayı bir nəfərdir.

2-Toplam məsləhətləşmə. Bu növdə müraciət edənin sayı bir nəfərdən çoxdur.

Toplam məsləhətləşmənin özü, məsləhətləşmənin və müraciət edənin sayı baxımdan 3 yerə bölünür:

1-məsləhətçi bir nəfərdir və məsləhət alan isə çoxdur, lakin problemləri oxşardır.

2-Məsləhətçi bir nəfərdən çox, lakin məsləhət alan bir nəfərdir. Bu halda bir nəfərdən çox məsləhətçi məsləhət alana öz problemini

həll etməyə kömək edirlər. Belə bir məsləhətləşmə daha çox idarə, sosial və siyasi işlərdə istifadə olunur.

3-Məsləhətçi və məsləhət alan bir nəfərdən çoxdur. Belə növ məsləhətləşmə problemlərin böyük olduğu hallarda keçirilir. Məsəl üçün, evlərində uzlaşmayan bir uşaq olan bir ailənin üzvləri köməklik almağa bir nəfərdən çox mütəxəssisin fikrini öyrənmək istəyirlər. Məsləhətləşmənin növlərinə görə müddəti də fərqlidir (adətən yarım saatdan bir saatadəkdir). Problem daka kəskin olduqda daha çox vaxt gərəkdir (36, 332).

Məsləhətləşmə mövzu və məsləhət alan baxımdan bir neçə yerə bölünür və məsləhətləşmə bitdikdən sonra məsləhət alan öz problemini həll etməyə qadir olur.

1-təhsil üzrə məsləhətləşmə: təhsil mühitində problemi olan şəxsə göstərilir.

2-Peşə üzrə məsləhətləşmə: məsləhət almağa müraciət etmiş şəxsin psixi, fiziki bacarıq və özəlliklərinə dairdir və bunlara uyğun peşə təklif olunur.

3-Fərdi məsləhətləşmə: məsləhət almağa gəlmiş şəxsin özəl problemlərinə dairdir, o cümlədən maddi, ailə və sair problemlər.

4-Toplam məsləhətləşmə: çox hallarda universitetlərdə və məktəb-

lərdə keçirilir. Məsəl üçün, təhlükəsizlik qaydalarına riayət etmə və bu kimi.

5-Sosial yönəltmə: müraciət edən evlənməkdə, boşanmaqda və ya sosial problemlərdə məsləhətçiyə müraciət edir.

6-Uzlaşma üzrə məsləhət vermə: belə məsləhətləşmədən məqsəd məsləhət almağa gəlmiş şəxsin özü ilə, yoldaşları və çevrəsi ilə uzlaşmasıdır (5, 20-22).

Narkomanlara dair deməliyik ki, onların qanından zəhərli maddəni çıxarmaqdan daha önəmli onlara diqqət ayıraraq reabilitasiya olunmalarıdır. Narkomaniyanın ən önəmli mərhələsi zəhərli maddənin qandan təmizlənməsindən sonrakı mərhələdir. Belə bir xəstəyə izah edilməlidir ki, zəhərli maddəni qandan ayırma yalnız ilk addımdır və reabilitasiya mərhələsində psixiatriya və psixologiya baxımdan dəqiq və tam qiymətləndirilməlidir. Çevrə şəraiti, streslər, psixi və ailə problemləri, dostlarının kim olduqları və s. müalicə prosesində önəmli rola malikdirlər. Reabilitasiya mərhələsində çeşidli metodlardan istifadə olunur. Mövcud metodlardan ən önəmlilərindən məsləhətləşmə və psixiaterapiya, məsləhətləşmə və ailəni təlimatlandırmanı vurğulamaq olar. Psixoloq xəstə ilə müvazinətli və

ağıllı əlaqə yaratmaqla onun etimadını əldə etməyə cəhd edir və ona ümid bəsləməyi aşılayır. Psixoloq narkomaniyandan qutarmağa mane olan fərdi, fikri və psixi amilləri aşkar etməyə cəhd edir və bu istiqamətdə, lazım gələrsə, narkomanın sair ailə üzvləri, əməkdaşları ilə də danışır və məsləhətləşmə aparır. Həkim narkomana preparatlarla müalicə ilə yanaşı, psixiatriya və məsləhətləşməni də etməyi təklif etməlidir. Məsləhətləşmənin keçirilməsi həftədə bir dəfə və ya iki həftədən bir və yaxud ayda bir dəfə ola bilər. Hər bir məsləhətləşmə 45-90 dəqiqə keçirilir (1, 117).

Məsləhətləşmədə elmi texnikalar: məsləhətləşmənin uğurla aparılması üçün məsləhətləşməyə başlayarkən məsləhət alanın iztirabını azaldan, məsləhətçi və məsləhət alan arasında müsbət əlaqə yaranan tədbirlər görülməlidir. Yəni məsləhət alan özünü təhlükəsiz və arxayın hiss etməli bir şərait olmalıdır və onu nigaran edən heç bir amil olmamalıdır, rahat bir şəraitdə və fikir rahatlığı ilə öz problemini deyə bilməli bir şərait olmalıdır. Belə bir şəraitin yaradılması üçün aşağıdakı hallar təklif olunur:

1-məsləhət almağa gəlmiş şəxs, heç bir şərt qoyulmadan və tam ehtiramla qəbul edilməlidir.

2-müraciət edən şəxsə nə sözü varsa deməyə imkan verilməlidir.

3-Müraciət edən şəxsdə arxayınlıq yaradılmalıdır ki, onun dedikləri elə onda qalacaq və məsləhətçi verdiyi bu sözü yerinə yetirməlidir.

4-Müraciət edən şəxs danışmağa başlamazsa məsləhətçi özü danışmağa başlamalı və onun marağı olan, onun nigarançılığını azaldan mövzudan söz açmalıdır.

5-Ona məsləhətə almağa müraciət edənin sözlərinə diqqətlə qulaq asmalıdır.

6-Məsləhətləşmə yeri münasib, sakit olmalı və məsləhətləşmə üçün yaxşı imkanlara malik olmalıdır.

İslam dininin baxışında məsləhətləşmənin prinsipləri bunlardan ibarətdir:

1-məsləhət almağa gələnə ehtiramla yanaşma,

2-məsləhət almağa gələnə sərbəstlik və ixtiyar vermək,

3-məsləhət almağa gələnlə uzaqlaşma,

4-məsləhət almağa gələnə özünü tanımağa kömək etmək,

5-lazım gəldikdə məsləhət almağa gələni başqasına həvalə etmək (3, 132-321).

Məsləhət almağa gələn öz problemini irəli sürdükdən sonra, məsləhətləşməni davam etdirmək üçün, şəraiti nəzərə almaqla, aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

1-məsləhətləşməyə sədrlik etmək: məsləhətçi, münasib sözlər və metodlardan yararlanmaqla məqsədə çatmağa yolu açmalıdır.

2-Planlaşdırma: məsləhətçi məsləhətləşmənin müddətini, məqsədini, məhdudiyyətlərini, məsləhətləşmənin idarə olunmasını, məsləhətçinin və məsləhət almağa gələnin rolunu bəlli etməli və bütün bu halları məsləhət almağa gələn yaxşıca başa düşməlidir.

3-Təkrarlamaq: məsləhətçi məsləhət almağa gələn öz streslərini azaltmağa vaxtı olsun və onda (qorxu, qəzəb, günah hissi və s) varsa aradan qaldırılsın deyərək onun sözlərini təkrarlamaq və onun sözlərinə diqqətlə qulaq asmalıdır.

4-Aydınlaşdırma Reflexjon: məsləhətçi məsləhət almağa gələnin sözlərini izah edir və onların mənasını deyir və məsləhətləşmənin məqsədi məsləhət almağa gələnin sözlərindən onun hissiyyatı və stresini bilməkdir.

5-Birləşdirmə Recapitulating: məsləhət almağa gələnin qırıq-qırıq sözlərini bir biri ilə əlaqələndirib birləşdirməkdir. Məsləhətçi birləşdirmə ilə, məsləhət almağa gələnin mövzu ilə əlaqəsiz və ordan-burdan danışmasının qarşısını almasına kömək edir (ancaq məsləhət almağa gələn mövzudan xaric sözlər danışarsa) və ya

hansısa səbəblərdən sözləri gizlətməsinin qarşısını almalıdır.

6-Həvəsləndirmə: düzgün və vaxtında edilərsə məsləhət almağa gələnin nigarançılığı azalır, onun müsbət davranışı artır, söhbətin davam etməsinə səbəb olur, sən, düzdür, Siz və bu kimi sözləri deməklə məsləhət almağa gələni həvəsləndirir.

7-Məsləhətləşmədə məsləhət almağa gələnin dirənməsi: məsləhətçinin qarşısında, məsləhət almağa gələn dirənirsə mübahisəni davam etdirməmək və yaxud başqa bir məsləhətçiyə həvalə edilməsi yaxşıdır.

8-Məsləhət almağa gələni başqasına həvalə etmə: belə bir hal ola bilər ki, məsləhətçi və məsləhət almağa gələn belə düşünələr ki, məsləhət almağa gələn başqa bir məsləhətçiyə təqdim olunmalıdır. Belə halda məsləhətçi məsləhət almağa gələni başqa məsləhətçiyə təqdim olunmasına kömək etməli və məsləhətləşmənin davam etdirilmədiyi səbəbini ona deməlidir.

9-Qulaq asma bacarığı: məsləhətçi hansısa müddətə qulaq asdığından inciməməlidir, və qulaq asmada aşağıdakı hallara riayət etməlidir:

1. Məsləhət almağa gələnin sözlərinə diqqətlə qulaq asmalı və elə davranmalıdır ki, məsləhətçinin

onun sözlərinə qulaq asdığına arxayın olmalıdır.

2. Məsləhətçi qulaq asdığı müddətdə aşağıya və yuxarıya baxmamalı, əksinə adı baxışla (gözünü onun gözlərinə tikmədən) ona diqqət yetirməli və sözlərinə qulaq asmalıdır.

3. Başın hərəkəti, üzün mimikası məsləhət almağa gələnin hissiyyatına münasib olmalı və məsləhət almağa gələnin hissiyyatının göstəricisi olmalıdır.

4. Məsləhətçinin necə oturması və bədəninin duruşları məsləhət almağa gələne hansı miqdarda diqqət etdiyini göstərir. Məsləhətçi stulda vurnuxursa və yaxud dözməzlik edirsə, məsləhətçinin belə bir hərəkətləri məsləhət almağa gələne köçür və o, sözlərini davam etdirməyəcəkdir.

10 - Yenidən demə: məsləhət almağa gələnin yenidən dediklərini ixtisarla onun özünə demək. Yenidən demə düzgün aparılırsa ortaya qoyulan məsələnin aydınlaşmasına kömək edəcək və məsləhət almağa gələnlər məsləhətçinin onların sözlərinə diqqətli olduğunu başa düşəcəklər.

11 - Hissiyatı aşılamaq: məsləhət almağa gələnlərin öz problemlərini və rahatsızlıqlarını deməkləri iki növdədir: birinci sözlə, ikinci hissiyyatla. Birinci: məsləhət alma-

ğa gələnin danışığına və sözlərinə diqqətli olmaq, ikinci: onun necə danışmasına, üzünün rənginə, bədəninin hərəkətinə, səsinin tonuna, oturmasının necəliyinə və s. diqqətli olmaq və məsləhət almağa gələnlərin hissiyyatını göstərir, məsləhətçi isə onun hissiyyatına, sözlərinə, hərəkətlərinə, səsinin necəliyinə, üzünün mimikasının dəyişməsinə diqqətli olmaqla məsləhət almağa gələnin iç hissiyyat və maraqlarını tapır və onu məsləhət almağa gələne aşılایır (qaytarır).

12 - Soruşmaq: iki növdür: 1- açıq sorğu. Cavabı uzundur və məsləhət almağa gələnin izah etməyə və fikrini bildirməyə imkan verir. 2-qapalı sorğu: cavabı qısadır və sorğu verənin məqsədi bəllidir, lakin sorğu hansı növdən olursa olsun, xüsusilə də qapalı növündən, məsləhətləşmə ixtisasına uyğun olmayan bir metoddur və məsləhətçi mümkün qədər bu metoddan çəkinməlidir.

13- Qısaltma: məsləhət almağa gələnin dediklərini qısaltmaqdır, və məsləhətləşmə müddətində qısaltma müəyyən müddətlərdə aparılmalıdır.

14-Arxayınlıq yaratma bacarığı: məsləhət almağa gələnlərin iztirabını azaltmağa effektivdir və on ürək verir, ruhi durumu yaxşılaşır, və "dediyin sözlər çox yaxşıdır",

“sən bu işi görə bilərsən”, “sən öz problemlərini aradan qaldırmağa qadirsən” və bu kimi sözləri deməklə ona ürək verilir.

15-Duruxma: duruxma uzun çəkməzsə adidir, lakin misal üçün bir dəqiqədən çox çəkərsə bu duruxma pozulmalıdır və deyilmiş sözlərə dair sorğu verməklə və yaxud məsləhət almağa gələnin sonuncu sözlərini təkrarlamaqla duruxma pozulmalıdır.

16-Susma: məsləhətləşmə prosesində məsləhət almağa gələn susa bilər. Susmanın səbəbləri qorxu, müdafiə və s. ola bilər. Susma uzun çəkərsə məsləhətçi məsləhət almağa gələnin sonuncu sözünün hərflərini təkrarlamaqla və ya onun sonuncu sözlərini təkrarlamaqla, və ya qısaltma ilə onun sonuncu fikirlərini və dediklərini deməlidir, lakin susma genə də pozulmadıqda məsləhətçi münasib sorğular verərək onu danışmağa məcbur edir, məsləhətçi əsəbləşməməli və qəzəblənməməli, hörmətsizlik etməməlidir. Məsləhətçinin məsləhət almağa gələnin susması qarşısında maksimum edə biləcəyi iş qarşılıqlı susmaqdır və məsləhətçinin belə susması məsləhət almağa gələndə nigarançılıq yaradır və nəticədə onun söhbəti davam etdirməsinə səbəb olur (2, 321-326).

Məsləhətləşmənin yolları:

1-nəzarət: nəzarətlə şəxsin duruşu, davranışı, hərəkətləri və zəhri əməlləri diqqətə alınır. Nəzarət müddətində, öncədən hazırlanmış sorğular işlədilir. Məsləhətçinin məsləhət almağa gələnin qarşı hərəkətləri və davranışı cilovlanmalıdır. Misal üçün, məsləhət almağa gələn ağlamaq istədikdə məsləhətçi kədərlənməməli və yaxud rəhmli olmamalıdır. Nəzarətdə məhdudiyyətlər də, dəyər faydaları da vardır.

2-Müşahibə: bir şəxsin başqa bir şəxslə və ya qrup şəxslərlə danışmasıdır. Müşahibədən məqsəd məsələnin həll olunmasıdır, müraciət edənlər ancaq danışır və ürəklərini açırlar və məsləhətçi isə ondan yararlanır və problemə dair sorğu tapdıqda şəxsi öz narahatçılığına cavab verməyə məcbur edir və bunun nəticəsi olaraq problemin həll olunması yolu bəlli olur və məsləhət almağa gələnin sorğunun istiqamətindən uzaqlaşmasına icazə vermir.

Müşahibə iki növdür: 1- hazırlanmış müşahibə, 2- sərbəst müşahibə (rəsmi olmayan)

1-hazırlanmış müşahibə: sorğular öncədən hazırlanır və müşahibə zamanı onları müşahibə olunanlara paylayırlar.

2-sərbəst müşahibə (rəsmi olmayan): bu növdə müşahibə edən

və müsahibə olunan hansı məsələlərin ortaya çıxacağını bilmirlər. Bu növdə daha keyfiyyətli məlumat əldə olunur.

3-Sınaq (test): sınaq insanın xüsusiyyətlərinin, bacarıqlarının, davranışının və şəxsiyyətinin qəti ölçməsi üçün bir vasitədir. Sınaqlar tətbiq olunmadan öncə yollanılıblar və şəxsin duruşu və davranış (insan müxtəlif davranışlara və bacarıqlara malikdir) nümunələrini ölçməyə istifadə olunurlar. Sınaqların tətbiqi iki formada: fərdi və qrup şəklində aparılır.

4-Sorğu anketi: bəzi hallarda müraciət edənlərlə birbaşa əlaqə yaratma çox vaxt aparır və ya baha başa gəlir, yaxud mümkün deyil. Belə hallarda keçmişə, indiki zamana dair və gələcəyi proqnozlaşdırmağa sorğu anketindən istifadə olunur. Sorğu anketi iki növdür: 1- müəyyən sorğusu olan anketlər, 2- müəyyən sorğusu olmayan və şəxs istədiyi sözləri yazı bilər.

5-Qrup sınağı: qrupun davranış xüsusiyyətlərini ölçməyə istifadə olunan metodlardan biri sosioqrama və yaxud qrup sınağıdır. Belə bir vasitə qrup əlaqələrini ölçməyə, rəhbər şəxsləri, daldaya sığınanları müəyyən etməyə və sair davranış pozuntularını ölçməyə istifadə olunur (5, 63-77).

Məsləhətçilərin xüsusiyyət və məsuliyyətləri: məsləhətçilər öz peşələrinə məxsus xüsusiyyətlərə malik olmalı və onlardan ən önəmliləri bunlardan ibarətdir:

1. Məsləhətçilər insanların kədərlərini azaltmaq və onlara toxtaqlıq verməkdən savayı sosial araşdırmalarda öncül olmalı və sosial gəlişməyə səbəb olan dəyişikliklərdə təsirli olmalıdırlar.

2. Məsləhətçilər sosial problemlər qarşısında neytral ola bilməzlər və cəmiyyətdə zülmərə, ayrı seçkiliklərə, insanların ehtiyaclarına qarşı hərəkət etməlidirlər.

3. İşin təməli məsləhətçinin deyil, müraciət edənlərin ehtiyacları, komfortluğu və xeyirləri işin təməlidir.

4. Müraciət edənlərin problemi mürəkkəbdirsə və onu ayır etmə məsləhətçilərin məlumat və bilik səviyyəsindən artıqdırsa onları səlahiyyətli şəxslərə təqdim etməlidirlər.

5. Məsləhətçilər öz məlumat və ixtisasları üzrə, daha arxayın hərəkət etsinlər deyər, öz əməkdaşları ilə məsləhətləşməlidirlər.

6. Məsləhətçilər müraciət edənlərin izni olmadıqda onların dostları və qohumları ilə əlaqə saxlamalıdırlar.

7. Məsləhətçilər müraciət edənlərin izni olmadıqda müsahibəni

kasetə yazmağa və ya arxası görünməz şüşədən istifadə haqları yoxdur.

8. Məsləhətçilər məsləhətləşməyə çəkinən müraciət edən şəxslərə təzyiq etməməlidirlər, belə hal əxlaq prinsipindən uzaqdır və effektiv olmayacaqdır.

9. Məsləhətçi psixi baxımdan sağlam olmalıdır.

10. Məsləhətçi öz həyatındakı dəyərləri və yaşayış fəlsəfəsini müraciət edənlərə yeritməməlidir, lakin müraciət edənlərdən istəməlidir ki, öz dəyərlərinə diqqət yetirsinlər və nəticələrini nəzərə alsınlar.

11. Məsləhətçi öz ehtiyacları, zəif və həssas nöqtələrini bilməli və bilmədikdə öz ehtiyaclarını aradan qaldırmağa müraciət edənlərdən yararlanmamalıdır.

12. Məsləhətçi məsləhətləşməni daha yaxşı aparsın deyə əməkdaşları ilə məsləhətləşmək istəyirsə öncə müraciət edənə deməli və onun iznini əldə etməlidir.

13. Məsləhətçi şəxsin önəmli şəraitindən biri də onun sadıq olması və necə ki var olmalı və rola girməməlidir.

14. Amerikanın Psixoloqlar Assosiasiyası sirr saxlamamı məsləhətçinin borcu bilirlər, lakin insan və yaxud ictimai təhlükəyə düşdükdə sirri həmin təhlükəni məhv etməli olan vəzifəli şəxslərə deməlidirlər (2, 126-127).

Müraciət edənlərin xüsusiyyət və məsuliyyətləri: müraciət edənlər məsləhətçiyə müraciət etdikləri səbəblərə uyğun məsuliyyət qəbul etməlidirlər. O cümlədən:

1-tam inandıqları və gərəkən şərtlərə malik məsləhətçini seçməlidirlər.

2-Müraciət edənlər öz sirlərini açıqcasına məsləhətçiyə bildirməli və öz problemlərini deyərlərsə məsləhətçi həmin problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edəcəyindən arxayın olmalıdırlar.

3-Məsləhətçinin müraciət edənlərin üzərinə qoyduğu məsuliyyətləri tam qəbul etməli və onları həyata keçirməlidirlər.

4-Məsləhətçi daha çox məsləhətləşmə iclası aparmağı lazım bildikdə müraciət edənlər nəticə əldə olunanadək sonrakı məsləhətləşmələrdə iştirak etməlidirlər.

5-Müraciət edənlər məsləhətçinin fikirlərini qulaq ardına vurmamalı və məsləhətləşmə aparıldıqdan sonra ona səlahiyyətli deyil deməməlidirlər.

6-Müraciət edənlər içlərində nə varsa məsləhətçiyə deməli və məsləhətçinin yönəltmələrinə diqqət yetirməli və lazım olan məlumatı əldə etməlidirlər.

7-Uğur qazanmaq üçün məsləhətçi və müraciət edənlər bir biri ilə çox yaxşı əlaqə qurmalı və əməkdaşlıq etməlidirlər.

8-Qərara gəlmə müraciət edənlərin üzərində olduğundan onların yerinə məsləhətçinin qərara gəlməsini gözləməməlidirlər, lazımı məlumat əldə etdikdən sonra özləri qərara gəlməli və tədbir görməlidirlər (2, 40-41).

Məsləhətləşməni bitirmə: məsləhətləşmə nəticəsiz bitməməli və məsləhətləşmə iclasını bitirməyə aşağıdakı hallara riayət olunmalıdır:

1-məsləhətləşmənin müddəti başlamazdan öncə müraciət edənə bildirilməli və müsahibənin sonuna yaxınlaşanda qalmış müddət müraciət edənə bildirilməlidir.

2-Müsahibənin sonuna yaxınlaşarkən yeni bir mövzu ortaya qoyulmamalı və yeni mövzu müraciət edən tərəfindən ortaya qoyulursa o sonrakı iclasa saxlanılmalıdır.

3-Məsləhətləşmənin sonunda müsahibənin prosesi qısaca bildirilməlidir.

4-Məsləhətləşmə sonrakı iclaslara çəkildikdə, növbəti iclasda məqsədə çatma daha rahat olsun deyə, məsləhətçi növbəti iclasın mövzusuna aid müraciət edənə tapşırıq verməlidir.

5-Məsləhətləşmənin başlanmasından qısa bir vaxt keçdikdə müraciət edən müxtəlif səbəblərə görə məsləhətləşmənin dayandırılması

nı istədikdə aşağıdakı səbəblər olmalıdır:

1-Məsləhətçi yaxşı əlaqə qura bilməyib.

2-Məsləhətləşmə iclası intizam-sız və məqsədsiz idarə olunduqda,

3-Müraciət edənə məlumat üçün həddindən artıq təzyiq olunubsa,

4-Müraciət edənə hörmətsizlik olunubsa,

5-Müraciət edənə davranışda məsləhətləşmə prinsiplərinə riayət olunmaqda (2, 336).

Məsləhətləşmənin aparıldığı mərkəzlər:

Psixi sağlamlıq mərkəzləri, psixi xəstəliklər xəstəxanaları, sağlamlıq və reabilitasiya müəssisələri və mərkəzləri, ailə məsləhətxanaları, ahıllar evləri, həbsxanalar, kazarmalar, işə qəbul üzrə məsuliyyət daşıyan idarələr və müəssisələr, özəl məsləhətxanalar, psixi böhranlara profilaktik tədbirlə mərkəzləri (evlənmə böhranı, maliyyə böhranı, ata və ana olma böhranı, təqaüdə çıxma böhranı, peşə seçmə böhranı, universitetə qəbul böhranı, övladların evlənməsi böhranı, əsgərliyə getmə böhranı, ananın atanın ölməsi böhranı, xəstəlik böhranı, yalqızlıq böhranı (2, 109).

Ədəbiyyat:

1. Azur Fəttah, Məqalələr toplusu, Narkomaniyaya qarşı mədəni yönəltmə, 2003 iyun, Qərbi Azərbaycanın Mədəniyyət və İslama Çağırış Baş İdarəsi, Urmiya, 168 səh.
2. Hüseyini (Bircəndi) Seyid Mehdi, Yönəltmə və məsləhətləşmənin prinsip və metodları, Azad İslam Universitetinin Nəşriyyat Mərkəzi, 1996, 382 səh.
3. Xudayari dr.Məhəmməd, Məsləhətləşmə (psixiatriya əsasları), Yəstərun nəşriyyatı, 2002, Tehran, 308 səh.
4. Qazi Dr.Qasım, Məsləhətləşmə və psixiatriya nəzəriyyələri və metodları, Cəngəl nəşriyyatı, 2004, Tehran, 217 səh.
5. Qışlaqi Dr.Məhəmməd, Məsləhətləşmə və yönəltmə psixologiyası (əsaslar, prinsiplər və texnika), Mani nəşriyyatı, İsfahan, 1994, 80 səh.
6. Nərimani Dr.Məhəmməd, Narkomaniya və profilaktikası müalicəsi, Şeyx Səfiəddin nəşriyyatı, 2000, Ərdəbil, 137 səh.
7. Şəfiabadi Dr.Abdulla, dr. Qulam Rza Nasiri, Məsləhətləşmə və psixiatriya nəzəriyyələri, Tehranın Universitetinin nəşriyyat mərkəzi, 2005, 309 səh.

**КОНСУЛЬТАЦИОННЫЕ УСЛУГИ В ПСИХОЛОГИИ И
ИХ ЗНАЧЕНИЕ В РАБОТЕ С НАРКОМАНАМИ**

Консультация – один из важных вспомогательных методов и существует в области психологии семьи, наркомании, профессии, образования и общества. Общая мысль философов, относящаяся к консультации, такова: помощь обратившимся за консультацией, чтобы они познали себя и в согласии с друзьями и с окружением, приняв правильное решение, могли вести здоровый и радостный образ жизни. Действительно, консультация – это профилактика случая, препятствующая пустой трате материального и духовного капитала личности. Когда наркоманы бросают наркоманию, переживают кризис: условия окружения, различные стрессы, бледность, семейные проблемы стоят перед ним и все это является причиной его возвращения к наркомании. В это время должны использоваться различные методы, чтобы наркоман остался в нормальном состоянии. Один из них консультация и психиатрия. В консультации существуют принципы и методы и важно, чтобы и консультант, и обратившийся последовали им.

CONSULTATION SERVICE IN PSYCHOLOGY AND ITS IMPORTANCE IN DEALING WITH DRUG ADDICTS

Consultation is one of the most important auxiliary methods upon psychiatry and exists in the spheres of family, drug addiction, occupation, and society. The joint thoughts of thinkers concerning consultation are that applicants of consultation must be helped in order to live a safe and joyful life through recognizing themselves, conforming to their friends and environment and adopting proper decisions. Actually, consultation is prophylaxis before occurrence of event, and it prevents individual's financial and spiritual capital from wasting. Drug addicts spend the critical period when they give up drug addiction: conditions of environment, varied stresses, paleness, and family problems stand before him and all these cause him to return to the previous conditions and drug addiction. This time, various methods have to be used to keep the drug addict at a normal situation. One of these is consultation and psychiatry. Principles and methods exist in consultation and it is binding for consultant.

İNSANLARIN FƏRDİ-TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN PSIXOSOMATİK XƏSTƏLİKLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Əsədova N.R.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Psixofizioloji xüsusiyyətlərin müayinəsinə əksər hallarda fərdi xüsusiyyətlərin təbii əsaslarının aydınlaşdırma üsulu kimi baxılır. Sinir sistemi və psixoloji xüsusiyyətlər arasında daha yaxın əlaqə aşkar olunur, həmin xüsusiyyətlərə funksional vəziyyətlər, qabiliyyətin əsasları və temperament aiddir, bu xüsusiyyətlər psixi fəaliyyətin dinamikasını müəyyən edir.

Məlumdur ki, şəxsiyyətin xüsusiyyətləri insanın fizioloji funksiyaları və psixosomasiyal vəziyyətinə təsir edir. Şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin və fərdi reaktivliyinin öyrənilməsi insanın psixofizioloji müxtəlifliyini, ətraf mühitin təsirinə uyğunlaşmasının əsasında duran konkret mexanizmləri müəyyən etmək üçün zəruridir.

Beynin funksional asimetriyası və temperamentin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan fərdi fərqlər emosional həyəcanlılığın spesifikliyini və gücünü müəyyən edən amillərdən biridir. Emosiyalarla sıx bağlı olan temperamentin ölçülməsinə həyəcanlılıq, oyanma proseslərinin güclü-zəif olması, ekstra-

versiya-intraversiya, impulsivlik, emosionallıq aiddir. Fəaliyyətin dinamik xüsusiyyətləri kimi başa düşülən temperament sinir sisteminin oyanma və ləngimə prosesləri ilə çoxsaylı əlaqədardır (Eqorova, 1997). Temperamentin müayinəsinin bir istiqaməti davranışın dinamik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında aktivləşmənin rolunun analizi ilə əlaqədardır. Belə ki, Q.Ayzenk (1967) davranışın xüsusiyyətlərini və ya “şəxsiyyətin bioloji ölçülərini” aşkar etmişdir, həmin xüsusiyyətlərə ekstraversiya-intraversiya və neyrotizm aiddir.

Ekstraversiya və intraversiya qabıq aktivliyinin səviyyəsi ilə sıx əlaqədardır, həmin aktivliyin əsasında aktivləşdirici rola malik retikulyar formasiya, beyin qabığının ön hissələri, hippokamp və beyin arakəsməsinin medial hissələri dayanır (Ayzenk, 1965). İntravertdə septo-hippokampal, tormozlayıcı davranış sistemi, ekstravertdə isə lateral hipotalamus və beynin ön hissəsinin medial dəstəsi əsasında yaranan oyandırıcı sistem üstünlük təşkil edir. Nevrotizmin dərəcəsi limbik strukturların yeni qa-

bıqla qarşılıqlı münasibətlərindən asılı olan fərdi xüsusiyyətlərlə müəyyən olunur.

Başqa müəlliflərin fikrincə, ekstravertlər müsbət sosial stimullara qarşı daha həssasdırlar, sevinc və maraq emosiyalarına daha çox reaksiya verirlər (Danilova, 1992). Onlar təltiflərə, intravertlər isə cəzalara çox həssasdırlar. İntravertlərin beynində lokal qan dövrəsinin ölçülməsi onun gicgah nahiyyəsində güclənməsini aşkara çıxarmışdır. Bu fərq intravertlərdə beyin qabığının qorxu reaksiyasında əsas rol oynayan limbik sistemlə daha sıx əlaqəsini izah edir.

Müasir zamanda orqanizmin ətraf mühitdə inteqrasiyasını, emosiya və vegetativ funksiyalarını təmin edən beynin mərkəzi strukturları müəyyən edilmiş və öyrənilmişdir. Belə güman edilir ki, fərdi-tipoloji xüsusiyyətlərin əsasında bu sistemlər durur. P.V.Simonovun dörd beyin strukturu sistemi konsepsiyasına görə beyin qabığının alın payı, hippokamp, hipotalamus və badamcıqların qarşılıqlı əlaqəsi ekstraversiya-intraversiya və neyrotizmin əsasını təşkil edir.

Y.Strelyau temperamentin reqlulyativ nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır (1991). Həmin nəzəriyyədə reaktivlik (fərdin həssaslığı və

dözümlülüyü) və aktivlik (cavab hərəkətlərinin həcmi və məqsədi tam əhatə etməsi) ayırd edilir. V.M.Rusalova (1996) görə insan temperamenti iki aspektdə reallaşır: predmet (obyektiv-orientasiyalı) və sosial və ya kommunikativ (subyektiv-orientasiyalı). Müəllif dörd əsas temperament blokunu ayırd edir: fəallıq, temp, plastiklik və sosial, bunların hər biri iki tərəfdən qiymətləndirilir: predmet və sosial.

Müasir temperament tipologiyalarından biri isə C.Kaqanın (1994) tipologiyasıdır. O, temperamentin əsas xüsusiyyətlərinə qorxaqlıq, aqressivlik və sosial labillik kimi xüsusiyyətləri aid etmişdir.

Bu gün bir çox tədqiqatlar şəxsiyyətin psixosomatik dəyişikliklərinin kompleks öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Bu dəyişikliklər ekstremal faktorların təsirinə məruz qalmış pasientlərdə daha aydın nəzərə çarpır.

Ali sinir fəaliyyətinin patologiyası zamanı ən tez əmələ gələn və davamlı əlamətlər vegetativ pozuntulardır (Krijanovski, 1997). A.M.Veynə (1981) görə vegetativ-damar pozuntuları olan xəstələrdə nevroitik dəyişikliklərin inkişafında şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin əhəmiyyəti daha böyükdür. S.A.Parsenyaka görə (2002) isə vegetativ

pozuntu olan xəstələrdə ipoxondrik fiksasiya, depressiv reaksiyalara meyillilik, emosional labillik, ağlağanlıq və hadisələrin dramatikləşməsinə meyilli olmaq kəskin nəzərə çarpır.

Psixosomatik patologiya zamanı psixodinamik nisbətlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərmişdir ki, həyəcanlılıq, sinir sisteminin funksional vəziyyəti, ekstraversiya-intraversiya, impulsivlik, emosionallıq kimi fərdi xüsusiyyətlər emosional həyəcanın spesifikliyi və gücünü təyin edən amillərdən biri ola bilər, bu isə öz növbəsində stressin əmələ gəlməsinə, son nəticədə psixosomatik patologiyaya gətirib çıxara bilər. Psixofizioloji xüsusiyyətlər psixemosional stressə fərdi reaksiyadan asılı olaraq psixosomatik xəstəliyə səbəb ola bilər (İlyin, 1972, 2001; Merlin, 1997). Həmin xüsusiyyətlər emosional gərginliyin spesifikasiyaları və gücünü müəyyən edən amillərdən biridir. Belə xüsusiyyətlərə sinir sisteminin qüvvətliliyi, onun funksional vəziyyəti, həyəcanlılıq, ekstraversiya-intraversiya, impulsivlik və emosionallıq aid edilir.

Psixosomatik xəstələrdə sinir sisteminin psixodinamik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədi ilə 32 xəstə psixoloji testlərlə (Ayzenkin şəxsiyyət sorğusu, xəstəliyə

münasibət və emosional vəziyyətin qiymətləndirilməsi testi) tədqiq olunmuşdur:

Ürəyin işemik xəstəliyi-10 nəfər, arterial hipertoniya- 7 nəfər, şəkərli diabet – 8 nəfər, mədə-bağırsaq xəstəliyi – 7 nəfər olmuşdur.

Xəstəliyə münasibət testinin nəticələrinə görə ÜİХ-də nevrastenik, erqopatik və həyəcanlı tiplər üstünlük təşkil edir.

Nevrastenik tipin xüsusiyyətlərinə görə – davranış “əsəbi zəiflik” tipindəki kimidir. Ağrıyır, özünü daima pis hiss edir, müalicənin müvəffəqiyyətsizliyi zamanı onda əsəbilik yaranır. Hirsini ilk gözüne görünən adamın üstünə tökür və sonra isə göz yaşları, işində peşmançılıq hissi keçirir. Səbirsizdir. Rahatlığını qorumaq iqtidarında olmur. Sonra isə narahat və təmkinsizliyinə görə peşmançılıq, təəssüf hissi keçirir.

Erqopatik tipin xüsusiyyətlərinə görə – xəstəlikdən qaçır, özünü işə tutur. Hətta xəstəliyin ağrı və əzabını çəksə də işini davam etdirir. Belə adamlar məsuliyyətli, işə mübtəla olması, işə stenik münasibətləri ilə xarakterizə olunurlar. Müayinə və müalicəyə münasibətdə seçim zamanı belə adamlar çalışırlar ki, peşəkar mövqeyini və fəal əmək fəaliyyətini davam etdirmək imkanını əldən buraxmasınlar.

Həyəcanlı tipin xüsusiyyətlərinə görə – xəstəliyin mənfi gedişatına, ağrılaşmalara, effektsizliyə və hətta müalicəyə münasibətdə belə narahat və vasvası olurlar. Müalicənin yeni üsullarını axtarmağa, müalicə metodları və xəstəlik haqqında ətraflı informasiya toplamağa çalışırlar. İpoxondrik tipdən fərqli olaraq xəstəliyə münasibətdə subyektiv hisslərdən daha çox xəstəlik haqqında obyektiv göstəricilərə (analizin nəticələri, mütəxəssisin son sözü) inanırlar. Buna görə də o, şikayətlənməkdən daha çox başqalarının fikrini dinləməyi üstün tuturlar. Həyəcanlıdırlar və həyəcan onları məyusluğa, sıxıntıya gətirib çıxarır. Eqosentrik tipin xüsusiyyətlərinə görə – “xəstəliyə qapılma” üstünlük təşkil edir. Ətrafdakılar və yaxınlarının diqqətini özünə cəlb etmək üçün ağrı və yaşantılarını nümayiş etdirir. Xüsusi qayğı tələb edir, hamı öz işgücünü atıb xəstəyə qulluq etməlidir. Ətrafdakıların söhbətini o saat “öz üzərinə” yönəldir. Onun kimi qayğı və diqqət tələb edən başqa adamlara rəqib kimi baxır və onlara qərəzli, kinli münasibət bəsləyir. Ətrafdakılara öz xüsusi vəziyyətini və xəstəliyə müstəsna münasibətini göstərməyə çalışır.

Harmonik tipin xüsusiyyətlərinə görə – öz vəziyyətini obyektiv

qiymətləndirmə, vəziyyətin ağırlığını qəbul etmək və şışirtməmək, müalicənin müvəffəqiyyətinə fəal kömək etmək. Bu tipin nümayəndələri onlara qulluq göstərənlərə əziyyət verməkdən çəkinir, xəstəliyin mənfi nəticəsinə hazırlaşırlar. Belə ki, məsələn, əlillik olacaqsə xəstə maraqlarını onun üçün əlverişli olan sahəyə, əgər xəstə vəziyyətinin ağır olduğunu bilirsə, bütün diqqət, qayğı və maraqlarını yaxınlarının taleyinə, öz işinə doğru yönəldir.

Paranoyal tipin xüsusiyyətlərinə görə – bu tip insanlar xəstəliyin şər qüvvələrin nəticəsi olduğuna inanır, dərman və proseduralara ifrat dərəcədə şübhə ilə yanaşırlar. Ağrılaşma hallarını və ya dərmanların kənar təsirini həkim və tibb personalının səhlənkarlığı və ya pis niyyətli olmaları ilə əlaqələndirirlər. Bununla bağlı onları cəzalandırmaq istəyirlər.

Qeyd etmək olar ki, ürəyin işemik xəstəliyinə düşər olmuş insanlar əsəbilik, həyəcanlılıq, narahatçılıq hissi keçirir, amma buna baxmayaraq işdən uzaqlaşmır, işdə məsuliyyətli olmaqları ilə diqqəti çəkirlər. Xəstəlik və onun nəticələri haqqında güclü narahatçılıq keçirirlər. Gələcəyə həm narahatlıqla, həm də ümidlə baxırlar.

Mədə-bağırsaq xəstələrində də əsəbilik, narahatlılıq, həyəcanlılıq var. Onlar xəstəliyə qapılır, ətrafdakılardan diqqət tələb edir, qayğısına qalmalarını istəyirlər. Bu xüsusiyyətlər onları ürək xəstələrindən kəskin fərqləndirir. Ürək xəstəliyi olanlar öz xəstəliyini yaxınlarından gizlətməyə, onların narahat olmamasına çalışırlar, mədə-bağırsaq xəstələrində isə əksinədir.

Ayzenk testinin köməyi ilə müəyyən olundu ki, ekstraversiya göstəriciləri əsasən arterial hipertoniya və ürəyin işemik xəstəliyi olan pasientlərdə daha çox rast gəlinir. Ayzenkin şəxsiyyət sorğusunun nəticələrinə görə ürəyin işemik xəstəliyində əsas üstünlüyü melanxolik tip, mədə-bağırsaq xəstəliklərində isə xolerik tip üstünlük təşkil edir. Mədə-bağırsaq və ürək xəstələrində neyrotizmin yüksək səviyyədə, eyni tipə aid olan sağlam qrupda isə neyrotizm orta səviyyədədir.

Emosional sabitlik şkalasına görə tədqiq olunanlar emosional qeyri-sabitdirlər, bu daha çox mə-

dənin xora xəstəliyində müşahidə olunub. Bizim tədqiqatımıza görə psixosomatik xəstələrin çox hissəsində yüksək emosional qeyri-sabitlik, sinir sisteminin zəifliyi və intravertlik müşahidə olunub.

Arterial hipertoniya, ürəyin işemik xəstəliyi və mədənin xora xəstəliyi yaşlı xəstələr arasında plastikliyin orta səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Sosial plastiklik isə mədənin xora xəstəliyi olan pasientlərdə orta əhəmiyyət kəsb edir. Digər xəstələrdə isə sosial plastiklik daha aşağı səviyyədədir. Belə ki, onlar sosial kontakta girməyə hazır deyildilər. Ən yüksək oyanma şəkər xəstələrində, inertlik isə ürək xəstələrində rast gəlinir. Bütün psixosomatik xəstələrdə isə (mədənin xora xəstəliyindən başqa) emosionallıq və sosial emosionallıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu onu göstərir ki, bir çox pasientlər situasiyaya yüksək emosional reaksiya verirlər, onlara həyəcanlılıq, özünə inamsızlıq, natamamlıq, uğursuzluğa qarşı həssaslıq xüsusiyyətləri xarakterikdir.

Литература:

1. Вейн А.М. Клинические аспекты эмоционального стресса. Эмоциональный стресс: теоретические и клинические аспекты. Волгоград, 1997.
2. Данилова Н.Н. Психофизиология. Москва, 2000.
3. Сидоров П.И, Соловьев А.Г, Новикова И.А. Психосоматическая медицина. Москва: 2006.
4. Симонов П.В. мозговые механизмы эмоций. Журнал высшей нервной деятельности, 1997.
5. Соколов Е.Б, Березин Ф.Б. Барлос Т.В. Эмоциональный стресс: психологические механизмы, клинические проявления, терапия. Материалы Медики: 1996
6. Парцеляк С.А. Стресс. Вегетозы. Психосоматика. Санкт-Петербург, 2002

**ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДЕЙ И ИХ СВЯЗЬ
С ПСИХОСОМАТИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ**

В этой статье выяснены индивидуальные-типологические характеристики, их связь с психосоматическими заболеваниями, влияние индивидуально- типологических характеристик на психо-эмоциональную сферу и на физиологические функции. Анализ исследований посвященных изучению психодинамических соотношений при психосоматической патологии, показал, что такие индивидуальные особенности, как тревожность, экстраверсия-интраверсия, эмоциональность, связанных со свойством личности, могут быть одним из факторов, определяющих специфику и силу эмоционального переживания, и, в свою очередь, могут привести к возникновению стресса, а в конечном счете- к развитию психосоматической патологии.

HUMANS' INDIVIDUAL-TYOLOGICAL CHARACTERISTICS, THEIR COMMUNICATION WITH PSICHOSOMATIC DISEASES

In this clause individual-typological characteristics, their communication with psychosomatic diseases, influence individual-typological characteristics on psycho-emotional sphere and on psychological functions are found out. The analysis of researches devoted to studying psychodynamics parities at psychosomatic pathologies, has shown, that such specific features as uneasness, ecstroversion - introversion, emotionalism, the persons connected with property, can be one of the factors defining specificity and force of emotional experience, and, in turn, can lead to occurrence of stress, and in final to development psychosomatic to a pathology.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Qeyd üçün

[illegible]

Qeyd üçün

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Qeyd üçün

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol.e. d., əməkdar elm xadimi, prof.),

Seyidov S.İ. (psixol. e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol.e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped.e.d., prof.),
Əliyev R.Ə. (psixol.e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol.e.d., prof.),
Qurbanova K.K. (psixol.e.d., prof.),
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),
Əliyeva K.R. (psixol.e.d., prof.),
Qədirova R.H. (psixol.e.d., dos.), Təhmasib C. A. (psixol.e.n., dos.),
İbrahimbəyova R.Ə. (psixol. e.n., dos.), Cabbarov R.V. (psixol.e.n.),
Mustafayev M.H. (psixol.e.n., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.
Telefon: 4390112, 4629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

Çapa verilmişdir: 17.09.2009

Fiziki çap vərəqi: 12,75. Tiraj: 300. Sifariş 111.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2009